

БЕРДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**МОВНІ ОДИНИЦІ
В УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВО-
ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ**

Колективна монографія

Мелітополь
2022

УДК 811.161.2.38"276.6:001
М 74

Мовні одиниці в українському науково-педагогічному дискурсі

Колективна монографія

Рекомендувала до друку вчена рада Бердянського державного педагогічного університету (протокол №3 від 28 вересня 2021 року)

Авторський колектив:

Загороднова Вікторія Федорівна – доктор педагогічних наук, професор
Алексєєва Лариса Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент
Вусик Ганна Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент
Глазова Світлана Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент
Крижко Олена Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент
Ліпич Вікторія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент
Олійник Еліна Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент
Павлик Неля Віленівна – кандидат філологічних наук, доцент
Рула Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук
Юносова Валентина Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент

Відповідальний редактор:

Глазова Світлана Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент
(Бердянський державний педагогічний університет)

Рецензенти:

Мойсієнко Віктор Михайлович, доктор філологічних наук, професор (Житомирський державний університет імені Івана Франка)
Царьова Ірина Валеріївна, доктор філологічних наук, професор (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

Мовні одиниці в українському науково-педагогічному дискурсі: колект. монограф. / За ред. С. М. Глазової. – Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2022. – 188 с.

ISBN 978-966-197-833-0

Колективну монографію присвячено дискурсології як окремому мовознавчому напрямку. У ній комплексно досліджено основні риси сучасного наукового дискурсу, проаналізовано функціонування мовних одиниць та схарактеризовано науково-педагогічний дискурс як об'єкт сучасної лінгводидактики.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС ЯК БАГАТОАСПЕКТНЕ ЯВИЩЕ.....	6
1.1. Загальні тенденції текстотворення науково-епістолярного дискурсу (Н. В. Павлик).....	6
1.2. Зооніми в українській науковій картині світу (О. А. Крижко).....	27
1.3. Дослідження феномену етнокультурної ідентичності в науковому дискурсі (Г. Л. Вусик).....	47
РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВНИХ ОДИНИЦЬ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ.....	58
2.1. Новітні тенденції розвитку граматичного ладу української літературної мови в науковому дискурсі початку ХХІ сторіччя (В. О. Юносова).....	58
2.2. Функційно-семантичний потенціал форманта –к(а) у композитно-суфіксальній деривації іменників на позначення термінологічних понять в українській мові (В. М. Ліпич).....	76
2.3. Еволюція поглядів на пояснювальні конструкції у первинному науковому дискурсі (С. М. Глазова).....	85
2.4. Сполучникові складносурядні речення в науковому дискурсі (Н. В. Рула).....	100
2.5. З'ясувальні складнопідрядні речення в науковому дискурсі (Е. В. Олійник) ..	121
РОЗДІЛ 3. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ДИСКУРС ЯК ОБ'ЄКТ СУЧАСНОЇ ЛІНГВОДИДАКТИКИ.....	136
3.1. Науковий дискурс як об'єкт навчального моделювання у вищій школі (В. Ф. Загороднова).....	136
3.2. Формування дискурсивної компетентності майбутнього вчителя-філолога в контексті інноваційного розвитку освіти (Л. О. Алексєєва).....	149
ЛІТЕРАТУРА	168
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	187

ПЕРЕДМОВА

Глибокі й радикальні зміни в сучасному суспільстві сприяють розширенню можливостей для здійснення комунікації. Безперечним є той факт, що комунікація як засіб актуалізації людської думки присутня в усіх сферах суспільства. Процес наукової комунікації – основний механізм функціонування та розвитку науки, що визначається сферою діяльності та характеризується логічністю викладу, доказами істинності чи хибності висловлювань тощо.

Автори колективної монографії «Мовні одиниці в українському науково-педагогічному дискурсі» намагалися осмислити основні риси сучасного наукового дискурсу, проаналізувати функціонування мовних одиниць у ньому та схарактеризувати науково-педагогічний дискурс як об'єкт сучасної лінгводидактики.

У монографії здійснена спроба термінологічного впорядкування й наповнення конкретним науковим змістом як тих характеристик, що структурують текст, так і використовуваних в аналізі дискурсу з урахуванням досягнень наукової думки в галузі сучасної дискурсології. У дослідженні розглянуто новітні підходи до поняття терміна, термінології, системних відношень (омонімія, синонімія, антонімія) у межах термінології. Проведено когнітивний аналіз зоонімних мовних одиниць, що безпосередньо пов'язаний з поняттям мовної картини світу. Розглянуто вплив етнічної ідентичності на збереження та розвиток етнокультурної самобутності в науковому дискурсі.

На широкому фактичному матеріалі досліджено граматичні особливості наукових текстів, зокрема проаналізовано новітні зміни граматичного ладу наукового мовлення; на матеріалі термінологічної лексики схарактеризовано функційно-семантичний потенціал форманта –к(а) у композитно-суфіксальній деривації іменників. Значну увагу приділено синтаксису наукового дискурсу: проаналізовано становлення поглядів на пояснювальні конструкції представників різних напрямів синтаксичної науки; розглянуто сполучникові складносурядні речення в науковому дискурсі; визначено склад лексико-синтаксичних моделей складнопідрядних з'ясувальних речень, що функціують у науковому дискурсі, а також описано роль з'ясувальних конструкцій як засобу введення чужого мовлення в науковому тексті.

Описано науково-педагогічний дискурс як об'єкт сучасної лінгводидактики. Проаналізовані шляхи формування дискурсивної компетентності майбутнього вчителя-філолога в контексті інноваційного розвитку освіти.

Джерельною базою дослідження слугували тексти різних сфер науки: природничих – фізики, хімії, географії; гуманітарних – історії, філософії, політології, права, мовознавства; поведінкових – психології, науково-епістолярні тексти тощо.

Розділи колективної монографії написали: професор Загороднова Вікторія Федорівна («Науковий дискурс як об'єкт навчального моделювання у вищій школі»), доценти Павлик Неля Віленівна («Загальні тенденції текстотворення науково-епістолярного дискурсу»), Крижко Олена Анатоліївна («Зооніми в українській науковій картині світу»), Вусик Ганна Леонідівна («Дослідження феномену етнокультурної ідентичності в науковому дискурсі»), Юносова Валентина Олександрівна («Новітні тенденції розвитку граматичного ладу української літературної мови в науковому дискурсі початку XXI сторіччя»), Ліпич Вікторія Миколаївна («Функційно-семантичний потенціал форманта –к(а) у композитно-суфіксальній деривації іменників на позначення

термінологічних понять в українській мові»), Глазова Світлана Миколаївна («Еволюція поглядів на пояснювальні конструкції у первинному науковому дискурсі»), Рула Наталія Володимирівна («Сполучникові складносурядні речення в науковому дискурсі»), Олійник Еліна Вікторівна («З'ясувальні складнопідрядні речення в науковому дискурсі»), Алексеєва Лариса Олександрівна («Формування дискурсивної компетентності майбутнього вчителя-філолога в контексті інноваційного розвитку освіти»).

Автори висловлюють вдячність рецензентам монографії: доктору філологічних наук, професорові кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка Вікторові Мойсієнку та докторці філологічних наук, професорці кафедри українознавства та іноземних мов Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ Ірині Царьовій.

РОЗДІЛ 1 СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС ЯК БАГАТОАСПЕКТНЕ ЯВИЩЕ

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТЕКСТОТВОРЕННЯ НАУКОВО- ЕПІСТОЛЯРНОГО ДИСКУРСУ

Наукове дослідження присвячене важливій проблемі сучасної лінгвістики – дискурсології. Необхідність вироблення категорійно-поняттєвого апарату для здійснення дискурсивного аналізу є одним із основних завдань наукової парадигми. Актуальність представленої роботи полягає у спробі термінологічного впорядкування й наповнення конкретним науковим змістом як тих характеристик, що структурують текст, так і використовуваних в аналізі дискурсу. Розробці порушених проблем сприятиме встановлення загальних тенденцій текстотворення наукового епістолярію та виявлення дискурсивних одиниць, що його наповнюють. Розв'язання цього конкретного завдання в аспекті аналізу дискурсу дає можливість додатково з'ясувати взаємозв'язок семантичної та структурної організації тексту з його стильовою маркованістю, а також зі ступенем функційної якості мовлення на рівні тексту, завдяки чому будь-яка мовна одиниця набуває комунікативно-прагматичного потенціалу і стає дискурсивною. З огляду на це важливим є формування системи лінгвостилістичних операцій для встановлення закономірностей побудови науково-епістолярного тексту та вивчення його функціонування в часопросторі національного дискурсу.

Сучасні дискурсивні дослідження мають практичне спрямування, їхнє завдання – з'ясувати й описати глибокі процеси комунікації. Узагальнивши думки вчених щодо тлумачення терміна «дискурс» (Z. Harris [Harris 1952], Т. ван Дейк [Дейк 1989], Р. Барт [Барт 1978], Е. Бенвеніст [Бенвеніст 1974], Н. Арутюнова [Арутюнова 1999], О. Кубрякова [Кубрякова 2000], М. Макаров [Макаров 2003], К. Серажим [Серажим 2002], Ф. Бацевич [Бацевич 2004] та ін.), ми дійшли висновку, що **дискурс** – це багатопараметризована структура, що характеризується певними ознаками, а саме: виконанням комунікативної функції; прагматичною реалізацією; наявністю соціального контексту, який дає уявлення про учасників комунікації; часовим чинником; оформленням переважно у вигляді зв'язного тексту; можливістю факультативних паралінгвістичних елементів тощо. **Дискурсивна одиниця** у дослідженні розглядається як будь-яка мовна/текстова одиниця, що набуває комунікативно-прагматичного значення у соціально параметризованій ситуації спілкування [Павлик 2018: 45].

При вивченні дискурсивних одиниць доцільно враховувати кілька аспектів, а саме: лінгвістичний, прагматичний, соціолінгвістичний, психологічний тощо. Тому в пропонуваному дослідженні предметом комунікативно-прагматичного аналізу наукового дискурсу виступають такі параметри: іллокутивні наміри, комунікативна ситуація, прагматична настанова, фактор адресанта й адресата, типи мовленнєвої поведінки, мовна компетенція комунікантів, вибір мовних засобів для впливу на співрозмовника тощо. Теоретичним підґрунтям для їх виділення слугують праці Т. ван Дейка [Дейк 1989], Ф. Бацевича [Бацевич 2010], К. Серажим [Серажим 2002], В. Карасика [Карасик 2002], Т. Радзівєвської [Радзівєвська 2010], Г. Почепцова [Почепцов 2001], О. Куварової [Куварова 2011], О. Фесенко [Фесенко 2008] та ін.

Застосування дискурсивного підходу дає змогу по-новому поглянути на поняття і терміни лінгвостилістики, оскільки дозволяє розглядати, зокрема, епістолярний дискурс у двох вимірах: як процес вербальної взаємодії адресанта й адресата і як результат такої взаємодії, зосереджуючись при цьому на окремих компонентах епістолярного мовлення, а саме: змістовому, композиційно-структурному, семантико-синтаксичному, жанрово-стилістичному тощо.

Метою пропонуваного розділу є вияв основних принципів текстотворення наукового епістолярію у контексті комунікативно-прагматичного та функційно-стильового аналізу дискурсу, встановлення закономірностей структурування наукового листа, вивчення специфіки його функціонування в національній дискурсивній традиції. Аналіз науково-епістолярного дискурсу здійснювався за допомогою лінгвістичного опису мовних фактів, зокрема, прийомів спостереження, узагальнення і класифікації, використаних для комплексного дослідження листів, методів стилістики мови, застосованих для встановлення жанрології епістолярних текстів, методу дискурс-аналізу – для вивчення комунікативного, лінгвосоціокультурного, прагматичного тощо компонентів наукової комунікації як специфічного дискурсу, контекстуально-інтерпретаційного методу, що сприяв виявленню особливостей письменницького листування.

Для з'ясування дискурсивного механізму листа необхідно співвіднести його з умовами, у яких він був укладений, із постаттю автора, його знаннями про світ, метою написання, врешті, з тими художніми системами і мовними парадигмами, які існували у певний історичний момент. Саме аналіз прагматики різних типів дискурсивних одиниць дозволяє встановити правила породження епістолярних текстів, простежити за їхнім функціонуванням у різних умовах комунікації. Дослідження тематичного змісту, стильового наповнення та композиційної будови епістолярної комунікації дає підстави виокремити епістолярний жанр і визначити його як міжстильове явище, що сформоване в межах того чи того функціонального стилю. Оскільки мовленнєвий жанр – явище передусім структурно-композиційне, то і листування репрезентоване набором специфічних мовних та мовленнєвих засобів, зокрема стандартизованих формул, у яких відбився, з одного боку, процес становлення й розвитку усного мовлення, з іншого, – таких писемних стилів, як публіцистичний та офіційно-діловий, частково науковий і художній. Маючи широкі прагматичні можливості, відображаючи найрізноманітніші ситуації міжособистісного спілкування, епістолярний дискурс репрезентований діловим листуванням в офіційно-діловому стилі, науковим листом – у науковому, листуванням у періодичних виданнях – у публіцистичному, невимушеним приватним листуванням – у розмовно-побутовому, художнім листом – у художньому стилі.

В основу класифікації епістолярних текстів покладено такі параметри: *екстралінгвальні*: інтенційний фактор, тобто комунікативний намір адресанта, який визначає внутрішню програму епістолярного мовлення і спосіб його втілення; інформативна функція; прагматичний аспект; ситуація, у якій проходить епістолярна комунікація; тематична наповненість; тональність (офіційна, дружня, фамільярна тощо) спілкування; мовна особистість адресанта тощо; *лінгвальні*: усталена структурно-композиційна форма листа; набір специфічних мовних та мовленнєвих засобів різних рівнів мови і стандартизованих етикетних висловлень. Співвідносність типів епістолярних текстів із відповідними функціональними стилями пояснюється спільністю суспільно-соціальної сфери комунікації (офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, розмовний,

художній стилі), сукупністю засобів вираження, характерних для названих різновидів мови, цільової настанови та її реалізації в конкретних мовних формах, емоційного впливу на адресата тощо.

Жанрологія епістолярних текстів

Жанротип	Тлумачення
Приватний побутовий лист	зв'язне комунікативне утворення, яке виражає міжособистісну комунікацію двох партнерів і вирізняється тематичною багатоплановістю, наявністю описово-інформуючого висловлення, регулярністю та стабільністю спілкування
Діловий лист	зв'язне комунікативне ціле, головним компонентом якого є перформативне висловлення або їх група, що виконує прагматично-інформативну функцію
Науковий лист	епістолярний текст, основну частину якого становлять наукові міркування і який здійснює комунікативну функцію між високоосвіченими представниками певного соціального прошарку
Художній лист	це комунікативна одиниця, що стоїть на межі приватного побутового листа та художнього твору і виконує не лише комунікативну функцію й служить засобом передавання інформації, а є проявом естетичного смаку та творчої індивідуальності автора
Публіцистичний лист	один із жанрів засобів масової комунікації, оформлений за законами епістолярного мовлення і покликаний завдяки активному впливу на читача вирішувати актуальні проблеми суспільно-політичного життя

У комунікативно-прагматичному плані епістолярій містить такі компоненти: 1) дискурсивно-аналітичні: іллукутивний, комунікативно-інформаційний та модальний, що безпосередньо задіяні для аналізу комунікативно-прагматичної специфіки дискурсивних одиниць; дейктичний, який є визначальним для розмежування маркерів соціального статусу мовців; експресивно-оцінний – для опису засобів вираження емоційного стану як одного з типів дискурсивних одиниць епістолярних текстів; функціонально-стилістичний – для дослідження жанротипів епістолярію; 2) комунікативно-ситуаційні, що представлені комунікативною ситуацією, складовими якої виступають соціальні чинники: місце і час мовленнєвого процесу, соціокультурологічні норми поведінки його учасників, соціальний статус і ролі співрозмовників, ступінь знайомства та рівень формальності умов спілкування; 3) комунікативно-мотиваційні, що мають опертя на комунікативне завдання, структура якого охоплює мотив, що спонукає людину до здійснення мовленнєвого акту,

мету комунікативної дії, знання соціально особистісних рис адресата, систему мовних засобів; 4) інтенціональні, що визначають прагматичну настанову висловлення; 5) мовно-компетенційні, які виявляються у вмінні співрозмовників будувати дискурс, оптимально використовуючи мовні засоби для реалізації комунікативних намірів, тобто для впливу на інформацийного партнера; 6) фоніві – це соціальні, індивідуальні, колективні, наукові, донаукові, художні, життєві, енциклопедичні тощо знання автора та реципієнта. Комунікативно-прагматичними чинниками аналізованого листування виступають: а) соціальний портрет учасників мовленнєвого процесу; б) сфера спілкування – офіційна, напівофіційна, приватна; в) письмова форма; г) спілкування на відстані.

У центрі уваги функціонально-стилістичної характеристики епістолярію – проблема з'ясування жанрово-стильових властивостей одиниць різних рівнів мови з позиції їх потенційних можливостей та способів і сфер уживання в мовленні. Такий аналіз базований на сукупності кількох компонентів, які зумовлюють: 1) тематичну наповненість; 2) специфічність набору мовних засобів; 3) структуру мислення, що відображає різні типи зв'язності та вибір композиційно-мовленнєвих форм; 4) тональність (офіційну, дружню, фамільярну тощо) комунікації. Ми дійшли висновку, що застосування засобів стилістичного вираження залежить насамперед від призначення епістолярної комунікації, змістового наповнення листа, мовної компетенції адресанта й адресата, особливостей їх взаємин, манери висловлюватися тощо.

У структурному плані *листи* кваліфікуємо як ціліснооформлені, орієнтовані на конкретного адресата одиниці зі специфічними усталеними частинами початку і кінця. Засоби вираження звертань і закінчення послань надзвичайно різноманітні, індивідуалізовані, багаті приказками, здрібніло-пестливими елементами, словами з оцінним значенням. Жанрово-стилістичну базу епістолярію забезпечує вживання видо-часових форм дієслів та імперативів, першої особи займенників, від якої ведеться розповідь, повідомлених моделей, прямо питальних речень, що потребують відповідей, окличних конструкцій, покликаних відтворити психологічний настрій адресанта, який проявляється у його ставленні до предмета, об'єкта, адресата й ситуації спілкування, неповних речень, еліпсисів, що допомагає експлікувати натяки на відомі обом комунікантам факти, події тощо.

Як уже зазначалося, *науковий лист* – це епістолярний текст, основну частину якого становлять наукові міркування і який здійснює комунікативну функцію між високоосвіченими представниками певного соціального прошарку. Основна функція цього типу листування – інтелектуально-комунікативна, орієнтована не лише на спілкування, а передусім на доведення, роз'яснення, повідомлення про наукове пізнання тощо. Науково-епістолярний дискурс репрезентує професійну науково-пізнавальну діяльність письменників, мовознавців, критиків, громадських діячів та ін., листування яких стало об'єктом вивчення. Основною частиною таких епістолярних текстів є висловлення, що містять критичну оцінку літературних творів, наукові відомості з питань українознавства, мовознавства, літературознавства, націєтворення, історії тощо. Зокрема, у запропонованому дослідженні проаналізовано наукові листи Максима Рильського до Леоніда Булаховського, Анатолія Свідзинського до Івана Дзюби, Бориса Антоненка-Давидовича до Володимира Брюггена, Павла Грабовського до Івана Франка та Бориса Грінченка, Лесі Українки до Осипа Маковця та Філарета Колесси, Миколи Хвильового до Миколи Зерова, Олексі Горбача та Юрія Шевельова, Івана Сенченка до

Василя Земляка, Олеса Гончара до Василя Фащенко, Івана Липи до Сергія Єфремова, Володимира Винниченка до Олександра Олеса, Василя Стуса до Анатолія Лазаренка, Богдана Рильського до головного редактора журналу «Слово і час» Віктора Дончика, Євгена Чикаленка та Андрія Ніковського.

Серед листів, зміст яких складають літературно-критичні зауваження, Л. Вашків (дослідниці наукового епістолярію) виділила **епістолярій із критикою чужих творів** (листи з поодинокими стислими оцінками й листи з оцінками розгорнутими) та **листу з автотритикою чи автокоментарями**. Кореспонденції з розгорнутими оцінками, що мають усі ознаки літературно-критичної рецензії, вона називає **листами-рецензіями** [Вашків 1998: 118].

Окремі аспекти функціонування наукового дискурсу висвітлено в наукових студіях Н. Ботвиної [Ботвина 1998], Л. Вашків [Вашків 1998], Н. Зелінської [Зелінська 2003], А. Коваль [Коваль 1969], Т. Матвеевої [Матвеева 1984], Н. Непийводи [Непийвода 1997], Г. Онуфрієнко [Онуфрієнко 1999], М. Пещак [Пещак 1994], П. Селігея [Селігей 2016] та ін. Вагомим внеском у вивчення означеного стилю стала колективна монографія «Лексичні та синтаксичні особливості наукового стилю української мови» (за заг. ред. С. Руденко, 2013 р.) [Лексичні та синтаксичні особливості наукового стилю 2013].

Комунікативно-прагматичний аспект наукового листування

Науковий епістолярій є міжособистісною мовленнєвою діяльністю двох (як правило) партнерів, обумовленою кількома факторами – соціальними, психологічними, лінгвістичними тощо. Сукупність цих компонентів визначає мовленнєву поведінку диспуванців у різних ситуаціях спілкування. Зокрема, на успішне формування наукового листування мають вплив рівень знайомства між мовцями, дистантний характер спілкування, індивідуальний стиль автора, знання всього спектру моральних, правових, естетичних, етичних норм суспільства на певному етапі розвитку.

Науковий лист комунікативно спрямований, оскільки є результатом мовленнєвої взаємодії представників певного соціального прошарку. З огляду на це фактор адресанта та адресата в обстеженому науковому епістолярії має важливе значення, адже його авторами, як і реципієнтами, виступають високоосвічені особи, що беруть активну участь у суспільному та науковому житті своєї країни. При аналізі фактора адресанта необхідно врахувати його соціальний статус, комунікативну компетенцію та ступінь знайомства з епістолярним співрозмовником. Виявлено такі напрями знань і вмінь, що формують комунікативну компетенцію автора: «1) *лінгвістична компетенція*, що включає в себе всі рівні оволодіння мовою; 2) *соціолінгвістична компетенція*, тобто знання мовленнєвих актів та вміння застосовувати їх у певній соціальній ситуації; 3) *дискурсивно-стратегічна компетенція*, тобто вміння використовувати комунікативні стратегії в різних жанрах різних комунікативних стилів та оперувати цими стратегіями в певному комунікативному акті» [Галапчук 2000: 8]. Саме перераховані чинники впливають на комунікативно-прагматичне наповнення наукових епістолярних текстів. Водночас слушною є думка З. Висоцької, котра позиціонує адресата наукового тексту не лише як читача і спостерігача, а як партнера і співмислителя, оскільки для наукового спілкування потрібне взаєморозуміння, адже науковий текст – це комунікативно спрямований діалог науковців на пошук та опис невідомих знань [Висоцька 2015: 47].

Доцільно наголосити, що визначальною компонентою наукового листа є

міркування, що традиційно мають таку структуру мовленнєвого акту: теза – аргументи або міркування – висновок. Для прикладу виокремимо композиційні елементи послання Бориса Антоненка-Давидовича до критика Володимира Брюггена, у якому письменник аналізує літературознавчі погляди свого опонента та відстоює власні творчі принципи:

(теза) *«Мені хотілося переконати Вас в хибності тої Шамотинської школи в нашій критиці, яка дивиться на мову твору тільки як на механічну оболонку, в яку втиснуто людську думку, забуваючи, що писав свого часу про значення для народу його мови хоч би той же росіянин педагог-демократ Ушинський.*

(аргументи) *Колись, правлячи мову статті Шамоти в редакції «Дніпра», я висловив авторові свій погляд на цю «сумішку» та її недоречність, – ба, навіть шкідливість, і Шамота пояснив мені, що це він робить за звичкою, засвоєною ще в ті часи, коли він працював у редакції «Литературной газеты». Гадаю, що відповідь його була нещира, бо й далі він додержувався в своїх працях того ж самого методу, очевидно, вбачаючи в ньому якийсь принциповий момент. А «принцип» тої дуже прозорий: нема окремих літератур – української, грузинської тощо, а є єдина радянська література, що її пишуть тим часом ще різними мовами. Такий метод мав передувати ліквідації «національних» мов, культур, літератур, але він втратив ґрунт після ліквідації культу особи, що породив його і таких літературознавців, як Шамота, про якого навіть московські працівники «Литературной газеты» склали колись таку епіграму...*

(висновок) *Я гадаю, що й самому Шамоті не весело тепер з його методом, але що робити, коли свого часу забракувало мужності визнати безглуздя свого методу й почати наново по-новому працювати. Він сам прирік себе в історії української літератури на роль Греча й Булгарина в російській. А шкода! З його ерудицією, талантом і смаком він міг би зробити багато користі українській літературі й не знеславити себе. Хоч він ще займає відповідальне, керівне місце в літературі, та життя вже усунуло його, і володарями дум стають такі, як Іван Дзюба» [Слово і час 1990/10: 37].*

Однак, як показує практика, така структура епістолярних текстів часто представлена скорочено, тобто є відсутнім той чи той структурний елемент, наприклад, лист Володимира Винниченка до Олександра Олеса: *«Дорогий Олександр Івановичу, дякую Вам гаряче за Вашу милу, прекрасну книжечку. Перечитали ми її... від першої літери до останньої з таким щирим, хорошим сміхом, якого вже давно не мали. Особлива цінність її полягає в тому, що ці конкретні й немов випадкові малюнки творять глибокі символічні картини нашого нещасного українського життя. Я бачу в цих «жартах» цілі періоди нашої революції. Одною-другою строфою Ви даєте рисунок цілого типу. А художність, музикальність вірша, його благородна легкість і простота (яка є вищим виявом мистецькості, аніж рафінована, мудрована складність квазі-модерних поетів) надають Вашій книжечці високої літературної вартості» [Слово і час 1992/1: 29].*

Щодо мовної компетенції учасників наукового листування, то варто відзначити їхню високу культуру мовлення, вміння чітко й точно формулювати думку залежно від умов і завдань спілкування, привертати увагу до проблеми; вибудовувати успішну комунікацію за допомогою ефективного відбору мовних засобів; установлювати контакт з партнером. Наприклад: *«Цим листом я зраджую свою давню звичку – не писати листів*

критикам, що виступили в тому чи тому аспекті з приводу якогось мого твору. Зраджую не тому, що дуже захопився або, навпаки, обурился з Вашої статті «Рух образу і рух сюжету», надрукованої у №99 «Літературної України», а тільки тому, що **вважаю і вважаю Вас за одного з найсерйозніших і тямущих критиків української літератури**, а тому, природно річ, мені хотілось би, щоб і Ви, мій критик, так само заглиблювались в психіку..., як і я сам, длубаючись у міру сил своїх у психіці своїх персонажів. А цього, на жаль, чомусь не сталося у Вашій останній статті. Не подумайте тільки, **будь ласка**, що я образився на Вас за критику фіналу моєї повісті «Завищені оцінки». Навпаки, я **вдячний Вам** за те, що Ви взялися проаналізувати мій останній твір, бо Вам відомо, що наша критика не дуже пестить мене своєю увагою» [Слово і час 1990/10: 38]. Уривок з листа Бориса Антоненка-Давидовича засвідчує вдале використання мовних засобів, зокрема компліментів на адресу співрозмовника, які містять високу оцінку його професійних здібностей, та етикетних висловів, котрі допомагають установити безпосередній контакт з адресатом і регулюють стосунки між респондентами, створюють атмосферу коректності, пом'якшують тон висловлення тощо. Погоджуємося з думкою П. Селігея, що досконалий науковий текст має підтримувати увагу реципієнта, впливати інтелектуально, переконувати в слушності авторських міркувань [Селігей 2016: 13].

Прикладом наукового епістолярію є листування між відомими лінгвістами, представниками діаспорної мовознавчої україністики Олексом Горбачем та Юрієм Шевельовим. Ця кореспонденція, як зазначає Анна-Галія Горбач, «унаочнює невтоємним процес наукової праці української еміграції після Другої світової війни – силу організаційних труднощів при здобутті матеріалу, великий обсяг роботи, пошуків малої жменьки науковців, а також жертвність еміграційної громади, яка фінансово уможливила реалізацію цілої низки гідних подиву проєктів» [Життя – не просто існування 2003: 4]. З огляду на це образ адресанта (як і адресата) у досліджуваному епістолярії відіграє неабияку роль, адже комунікативними партнерами виступають високоосвічені особи, які є не лише визначними науковцями, а й громадськими діячами, небайдужими до суспільно-політичного життя української діаспори. Про переваги української еміграції щодо свободи вислову, яка мала змогу широко й розкуто оприлюднювати власні уподобання, переконання, свою неповторно-індивідуальну причетність до України та світу, говорила Г. Мазоха. Завдяки цьому можемо твердити, що українська діаспора істотно збагатила національну духовність у галузі листування [Мазоха 2007]. Епістолярію двох науковців властива шаноблива тональність, це листування спрямоване на підтримку і збереження постійного контакту. Наприклад: **«Дорогий Пане Професоре! Вибачте (вже в котрий раз!) мою нечемність, що досі ні не писав, ні не подякував Вам за прислану історичну фонологію українщини. Її постараюся тут зрецензувати хоча б до «Вельт дер Слявен»** [Життя – не просто існування 2003: 331]; **«Дорогий Пане Докторе! Щиро дякую за листа й за Ваші спогади. Вони читаються, як пригодницький роман, так що годі відірватися, дарма що відбитка не найкраща, а я тепер маю труднощі з очима. Дивуюся також Вашій пам'яті: скільки подробиць і імен Ви запам'ятали»** [Життя – не просто існування 2003: 467].

Соціокультурний контекст розглянутого наукового епістолярію передбачає широке відтворення чи обговорення наукових проблем взагалі і літературно-культурних та мовознавчих процесів зокрема. Аналіз листів засвідчив наявність в учасників комунікації

як соціальних, так й індивідуальних фонових знань, наприклад: «Він мені в цьому сенсі нагадує **допотопного професора із мейєрхольдівського «Д.Е.»**, що відшукає **фараона «Герум-Герум»** [Хвильовий 1990: 879]; «Виступлю я вже проти **Ваших киянських бутербродників**» [Хвильовий 1990: 868]; «Словарний (лексичний) склад мови дуже легко піддається всякого роду змінам, тому **словник Б. Грінченка** вже застарів трохи, але вимова міняється хіба що на протязі віків, і закони вимови залізни, – отже інтелігенція з вимовою повинна поводитись дуже обережно» [Чикаленко, Ніковський 2010: 162–163]; «Повторена за **Соболевським гіпотеза про його «галицьке» походження (у статті Кудрицького)**, очевидно, не має підстав» [Життя – не просто існування 2003: 253]; «**Ти надіслав мені свого вірша, котрий здається тобі «насмійкою»**» [Стус 1997: лист 3]. Наведені приклади ілюструють, що сторонньому або не досить освіченому читачеві важко зрозуміти зміст висловлювань.

Тематична палітра досліджуваних листів присвячена відображенню переважно соціально-історичних процесів, літературного життя, питань мовознавства, державотворення та історії, фольклористики тощо. Більшість кореспонденції містить критичну оцінку художніх творів інших письменників або автокритику. Л. Вашків пояснює це обмеженістю у ХІХ – на початку ХХ ст. «професійної літературної критики» [Вашків 1998: 120]. Під час листування обговорюються проблеми розвитку літератури, а саме: формування нових літературних течій, угруповань, обробка бібліографічних відомостей про відомих діячів культури і науки; актуальні мовознавчі проблеми; питання перекладу і видавництва; укладання словників; події історичного минулого тощо. «Письменницьке листування... дає підстави виділяти епістолярні оцінки і самооцінки художніх творів, літературно-мистецьких явищ як різновид письменницької літературно-критичної діяльності, зумовленої потребою осягнення сутності і своєрідності власної творчості, свого місця в літературному процесі. Її специфічність багатогранна: листування фіксує народження й розгортання оцінки в судження, різні форми їх вияву і мовного оформлення, діалектику емоційно-образного й абстрактно-понятійного у висновках, у підсумкових оцінках, морально-етичну спрямованість і виваженість міркувань, адресованих людям, з якими адресанти перебували в різних стосунках, посідаючи відмінні світоглядно-ідеологічні позиції, маючи відмінні естетичні смаки» [Вашків 1998: 122]. Так, у листуванні з Юрієм Шевельовим Олекса Горбач (лист від 24 квітня 1993 р.) висловлює свої погляди щодо дискусійних правописних питань у сучасній українській мові [Життя – не просто існування 2003: 843–846]; у листі до Євгена Чикаленка Андрій Ніковський (лист від 2 вересня 1912 р.) обговорює основні закони фонетики української мови, зокрема торкається проблеми фонетичного і морфологічного засвоєння чужоземних слів [Чикаленко, Ніковський 2010: 162–163]; у листі до Олекси Горбача Юрій Шевельов розмірковує про хибність гіпотези щодо проникнення полонізмів на Центрально-Східну Україну через Білорусь [Життя – не просто існування 2003: 33].

Досліджуваний тип епістолярної комунікації позначений специфічними умовами мовленнєвої ситуації, а саме: 1) тон спілкування – офіційний, напівофіційний; 2) ранговий дистантний характер стосунків; урахування вікових, соціальних, професійних рис партнера; 3) жорстка детермінованість поведінки комунікантів; 4) серйозність загального фону листування.

Ступінь знайомства і характер відносин зумовлюють тональність текстів. Якщо співрозмовників пов'язують дружні, неформальні стосунки, то листи містять розповіді

про побутові справи, стан здоров'я, опис подій, враження від повідомлюваного, оповіді про знайомих, критичні зауваги щодо діяльності відомих літературознавців, мовознавців та ін., емоційні вкраплення, запитання, запрошення тощо, наприклад: «З глибоким болем перечитав звістку про смерть Омеляна Огоновського; небагацько у нас сил і так, а тут ще ненажерлива могила відбирає нам то сього, то іншого; радикали не дуже шанували небіжчика, я, проте, завжди гарно дивився на його, наскільки знав з тих уривкових писань, що доходили до мене; мені, правда, не сподобалась метода його писання (котру я б назвав формально-літературною супроти історично-філософичної)...; крім того, він був гарячим патріотом-українолюбом...» [Грабовський 1985: 207–208]; «Любисток і дружина вітають Вас і передають, що хочуть бачити на Римарській, 19, кв. 36, 4-й пов[ерх] Миколу Костевича» [Хвильовий 1990: 869]. І навпаки, офіційні стосунки виключають подібні компоненти з композиції листа, наприклад, в обстеженому епістолярії це кореспонденції Бориса Антоненка-Давидовича до Володимира Брюггена [Слово і час 1990/10: 36–39], Анатолія Свідзинського до Івана Дзюби [Слово і час 1990/10: 50–52], Максима Рильського до Леоніда Булаховського [Рильський 1973: 108–109], Володимира Винниченка до Олександра Олеся [Слово і час 1992/1: 29], Лесі Українки до Філарета Колесси [Українка Леся 1982: 383–387] та інші.

Варто зауважити, що «інтенсивність урахування адресата проявляє себе не стільки в засобах вираження, скільки у формуванні чітких комунікативних стратегій, контрольованості дій» [Радзівєвська 1998: 134].

Як уже наголошувалося, основну частину досліджених епістолярних текстів становлять наукові міркування. Проте в їхній композиційній структурі наявні типові для інших видів листування компоненти – дискурсивні одиниці (хоча представлені вони в текстах по-різному). По-перше, це наративні форми. У лінгвістиці наративними текстами вважають твори, що містять історію, у яких змальовується подія [Шмид 2003: 13]. Тому текст уявляється як послідовне розгортання ситуацій, відображених в індивідуальній свідомості автора і відтворених у проєкції авторської інтерпретації [Корольова 2002: 24]. У «Наратологічному словнику» (укл. О. Ткачук) наратив потрактований як «розповідання (як продукт і як процес, об'єкт і акт, структура і структуралізація) однієї чи більше дійсних або фіктивних подій, які повідомляються одним, двома чи кількома (більш чи менш явними) нараторами одному, двом або кільком наратованим» [Ткачук 2002: 73]; причому наратоване витлумачується як «сукупність ситуацій і подій, про які розповідають у наративі; розповідь» [Ткачук 2002: 83]. Умовами, за яких досягається повноцінна подійність у наративному тексті, виступають фактичність, або реальність описаних подій, та результативність. Крім цього, наративність визначають такі критерії: релевантність (значимість) події, непередбачуваність, консекутивність (вплив на суб'єкта), невідворотність, неповторюваність [Шмид 2003: 16–18].

Наративні стратегії в епістолярному дискурсі втілені передусім в оповідях. Тематичний стержень, основа повідомлення об'єднує додаткову інформацію та обумовлює вербальні засоби вираження. Необхідно відзначити, що суть розповіді в епістолярному тексті полягає у відтворенні реальної дійсності, тому в ній простежується тісний зв'язок з простором і часом. У досліджуваних листах зображення самої події передано безпосередньо за допомогою називання місця дії, часу, коли дія відбувається тощо. У процесі аналізу письменницького епістолярію зафіксовано наративи, які містять короткий переказ основних подій або ситуацій, що трапилися з дописувачем.

Сконденсованість оповіді спричинена структурно-композиційною специфікою листа і покликана задовольнити зацікавлення реципієнта. В обстеженому науковому епістолярії нарatively невеликі за обсягом і містять здебільшого розповіді про себе, наприклад: «Б[уря]чок у Софії 1963 р. *тікав від мене «поза десяту межу» (як прозрадив Дзєндз[єлівський], Білодід їм усім заборонив був зі мною й Галею зустрічатися!), але і 25 рр. згодом, 1988 р., у Софії ж відважився ж до мене заговорити лиш у пісуарі, де нікого не було, але при свідках подібно ж тікав; по-своєму, він, як холмщак, у Києві без клянових підтримок, і його «всемогучі» з ІМ висуваються як ніби ще найсприємливішого поза ІМ, і він таку роль грає: та ж «академіком став!»» [Життя – не просто існування 2003: 843–844].*

По-друге, директивність наукового епістолярію. Як наголошувалось, дискурс повинен бути прагматично обумовленим, тобто містити мету висловлення (іллукутивні настанови: інформація, вплив, наказ, прохання, порада, обіцянка, питання тощо). Ціллю будь-якого комунікативного акту є досягнення певної мети шляхом вибору відповідної мовленнєвої структури з низки можливих у межах мовної системи. На відміну від звичайної констатації доведеного факту, директиви є волевиявленням мовця і містять спонукальний дискурс. Директивний характер епістолярних текстів полягає у спонуканні до певної дії чи поведінки і виражений конструкціями з дієсловами наказового способу. Учені встановили 37 часткових значень імперативних форм: прохання, порада, рекомендація, настанова, наказ, запрошення, переконування, вимога, дозвіл, заклинання, пропозиція, заклик, погодження, побажання, мольба, попередження, команда, розпорядження, інструкція, роз'яснення, схвалення, привертання уваги, вибачення, привітання, повинність, підбурювання, примушення, припущення, засторога, виклик, погроза, натяк, рецепт, замовлення, заборона тощо [Шатілова 2011: 2].

За комунікативною спрямованістю директиви передбачають наявність конкретного адресата, від якого вимагають певної діяльності у відповідь. Імперативне значення проявляється у двох планах – модальному (містить волевиявлення адресанта) та змістовому (вказує на конкретну дію) і морфологічно виражається структурами прямого спонукання, де в ролі предикативного члена виступає наказова форма дієслова; трапляються також форми умовного способу, що виражають імперативне значення у більш ввічливій тональності.

У проаналізованому текстовому матеріалі нами виявлено такі функції директивних висловів, що містять спонукальний дискурс:

– прохання, наприклад: «*При цій нагоді до вас **прохання**. Таки хочу дати 2–3 рядки про Грешеля, особливо беручи до уваги нехить німецьких славістів до українських тем. Здається мені, десь я бачив, що він працює в Гісені. Чи могли б довідатися, чи це так, який у нього ранг і чи є в Гісені тепер університет?»* [Життя – не просто існування 2003: 543]; «*Чи Ви маєте свою доповідь в українській мові? Я Вас **дуже прошу прислати** мені такий варіант. Будемо його публікувати в «Науковій думці»* [Життя – не просто існування 2003: 323];

– порада, наприклад: «***Спробуйте подумати** над цим. Коли у мене вийде справа, я Вас сповіщу, й, може, Ви **напишете** якийсь сценарій*» [Слово і час 1992/1: 29];

– рекомендація, наприклад: «*Вашу допомогу уявляв би я собі так, що: 1) **найперше подасьте** (за джерелом – Н. П.) місцевість (чи місцевості, яких стосуються Ваші заподання); 2) **подасьте** приблизно, скільки там було «хахлів»*

(українців, у мові яких такі казахізи вживалися)...; 3) **пройдете** з олівцем оті всі листки й чи то: а) **підкреслите** слово, знане Вам з мови даних українців (якщо воно мало в їх устах іншу форму, то **позначить** номер даного слова на окремому листку й **напишіть** таку форму його, яка Вам знана), б) **підкреслите** таке значення дотичного слова, як воно Вам знане було; якщо значення було інакше, то, подібно як під а), **подайте** «Ваше значення дотичного слова, називаючи його номер» [Життя – не просто існування 2003: 387];

– настанова, наприклад: «Статтю про мову таки **напишіть**; я сказав Вам **вистлати** брошуру М. Левіцького, як вона вийде; пошлю ще матеріал, який набіжить, наприклад, статтю про Новицького в «Ю[жно]ї Зарі», а Ви **зробіть** наче огляд всього матеріалу і свої висновки» [Чикаленко, Ніковський 2010: 191].

Вибір імперативних форм та зміст директивних висловлень визначений передусім характером взаємин між дописувачами і є результатом їхнього мовного й соціокомунікативного досвіду.

У листах майже завжди присутня імітація діалогу з уявним співрозмовником, не є винятком і науково-епістолярна практика. Так, завдяки цитуванню чи згадуванню в тексті висловлень реципієнта або застосуванню прямого спонування до продовження розмови створюється певне комунікативне уявлення про адресата. Таку особливість внутрішньої структури листів називають діалогічністю. Ознаками діалогічності вважають: 1) уживання особових і присвійних займенників 2-ої особи однини і множини з так званими дієсловами говоріння і писання: *Ви (ти) пишете, запитуєте, згадуєте; У твоєму листі йдеться;* 2) наявність директивних висловлювань та форм дієслів, що містять покликання на попередні тексти: *напишіть; розкажіть; якби Ви мені написали;* 3) питання до адресата, які вимагають відповіді, спонукають до продовження діалогу. Наприклад: «Відповідай на них (*і на мій погляд*) треба і саме з **Ваших** міркувань: для нашого малограмотного читача вони і справді будуть переконуючими. **Цілком погоджуюсь з Вами**, що брошура Савченка ґрунтовніш, коли можна так висловитись» [Хвильовий 1990: 879]; «**Ви колись писали**, що М. В. Рклицький живе в Чернігові; **чи не пробували Ви притягти його до української праці літературної?** Він має кебету до писання і вміє писати з українським гумором...» [Грабовський 1985: 299–300]; «Так, **Ви** переказуєте зміст твору, як того **Вам** бажається, вириваєте частки з поезій, які хочете, які **Вам** потрібні, щоб поглузувати або підкріпити свою мертву точку... **Слухайте, Сергію Олександровичу, Ви ж пишете не для дурнів і Ви ж чесна людина**» [Слово і час 2003/9: 64]. Крім того, спрямованість на адресата досягається за допомогою частого повторення в листі звертання до співрозмовника, використання вставних конструкцій, а також постійним впливом на думки, почуття адресата.

На противагу діалогічним, у монологічних епістолярних текстах адресат постає як мовчазний сприймач повідомлюваного, текст не містить запитань, що передбачають відповідь, не цитуються його висловлення.

Композиційна будова наукових епістолярних текстів відповідає традиційним вимогам жанру. Досить часто в них наявні конструкції, пов'язані з процесом листування, у яких зазначено підтвердження про отримання листа або ж вибачення щодо затримки з відповіддю, наприклад: «Різні причини склалися на те, що проєкт «Інструкції для підготовки до перевидання «Російсько-українського словника» 1948 р.» з Вашим супровідним листом, датованим 12 березня ц. р., потрапив мені до рук тільки

сьогодні. Цим і пояснюється моє запізнення з відповіддю, яку я проте вважаю потрібним послати» [Рильський 1973: 108]; «Дякую Вам за слово до свята, я теж вітаю Вас з весною Перемоги, що є днем великим, святим» [Слово і час 2004/3: 83].

Щодо функціонування стандартизованих формул звертання, привітання в епістолярних текстах, то вони мають чітко окреслену сталу позицію – над текстом, яка графічно позначається, як правило, абзацним відступом. Структурно ця дискурсивна одиниця виражена іменником у кличному або називному відмінку та прикметником, що містить ознаки поваги, пошани. Структура стандартизованих формул звертань зумовлена комунікативною специфікою епістолярних текстів. Усім проаналізованим науковим листам притаманні шанобливі конструкції привітання, звертання, що створюють офіційну, поважну атмосферу спілкування між автором та адресатом, наприклад: «*Вельмишановний Іване Михайловичу!*» [Слово і час 1990/10: 50]; «*Високошановний (по-справжньому, а не лише офіційно) Володимире Олександровичу!*» [Слово і час 1990/10: 38]; «*Високоповажний пане!*» [Українка Леся 1982: 256]. Листи між соціально спорідненими комунікантами вирізняються стилістично нейтральними або дружніми початковими формами, наприклад: «*Дорогий Пане Олекса!*» [Життя – не просто існування 2003: 33]; «*Дорогий і любий і шановний Євгене Харламповичу!*» [Чикаленко, Ніковський 2010: 312]. Застосування відповідних мовних засобів регульоване мовленнєвою компетенцією авторів листів, знанням мовних законів і сукупністю екстралінгвальних факторів, етичною та естетичною свідомістю мовця тощо.

Вибір певної мовностилістичної моделі комунікації, як правило, децю передбачуваний, оскільки базований на мовленнєвому досвіді і співвіднесений з тією чи тією ситуацією. Життєва практика комунікантів допомагає дібрати такий тип тексту, який задовольнив би умови спілкування. У свою чергу, кожному класу текстів властивий специфічний набір мовних та мовленнєвих засобів і форм, що виражає причиново-наслідкову залежність між комунікативною ситуацією й породженням нею мовленнєвим актом. Вважається, що мовленнєва комунікація завжди особистісно зорієнтована, адже її інтерпретація неможлива без урахування сукупності соціокультурних явищ, що супроводжують комунікативний процес. Саме людина, її потреби, мотиви, комунікативні наміри і дії, ситуації спілкування, учасником яких вона є, впливають на побудову наукового епістолярного дискурсу [Павлик 2021: 43].

Отже, науковий лист у пропонованому дослідженні потрактований як епістолярний текст, основну частину якого становлять наукові міркування і який здійснює комунікативну функцію між високоосвіченими представниками певного соціального прошарку. На комунікативно-прагматичну та функційно-стильову структуру обстежених епістолярних текстів має вплив соціальний статус, ступінь знайомства зі співрозмовником та комунікативна компетенція, що складається з лінгвістичного, соціолінгвістичного та дискурсивно-стратегічного напрямів.

Лінгвостильові параметри наукових листів

Науковий епістолярій за жанрово-стилістичними властивостями, тематикою і мовним наповненням корелюється з науковим стилем, проте має специфічні ознаки у способі організації епістолярної форми. У процесі функціонально-стильового аналізу наукового листування виявлено використання елементів відповідного стилю на всіх мовних рівнях, проте найбільше функційне навантаження припадає на синтаксичні та

лексичні засоби.

Багатоаспектність наукового мислення передбачає широке залучення складних конструкцій з різними видами синтаксичного зв'язку, ускладненнями, відокремленими, вставними і вставленими сполуками, однорідними членами речення, уточненнями тощо. Такі ускладнені синтаксичні структури спостерігаємо в обстеженому науковому листуванні, наприклад: «*Це все добре відомо, але я нареште навою приклади, щоб показати, що не тільки після зубних (дзвінких д і з і німих т і с) суголосних (або шелестівок) чуже або первістне (за джерелом – Н. П.) ї переходить в ц, але й після губних (Пилип, філософ, оковцта), після носових (митрополит), після плавних (Кишло, митрополит), після горляних (регіментарь, Хцмка)» [Чикаленко, Ніковський 2010: 163]; «*Причину того, чому польонізи Заходу і Сходу України не завжди збігаються, я вбачаю в тому, що Захід, **активніше відчуваючи польонізи**, свідомо чи інстинктивно вичищав від них свою мову там, де вони надто впадали в очі чи то своїм фонетичним оформленням, чи то штучною сферою вживання, **водночас невідомо ї мимоволі позичаючи силу польонізмів там**, де вони були менше помітні (лексичні або синтаксичні кальки) або де ніяк було їх заступити (сфера понять модерного, переважно міського побуту)» [Життя – не просто існування 2003: 34]. Інформативність та упорядкованість викладу в аналізованих текстах репрезентована за допомогою складної синтаксичної конструкції з сурядним і підрядним зв'язками, вставлених компонентів, однорідних членів речення, дієприслівникових зворотів.**

Формою викладу в науковому епістолярії, як уже зазначалося, є міркування, якому притаманні доказовість, логічне висловлення думки та смисловий зв'язок між окремими реченнями. Для цього типу викладу характерне вживання складнопідрядних і складносурядних речень з причиново-наслідковими, допустовими, означальними, з'ясувальними, причиновими, умовними та іншими відношеннями, що сприяє логічності та послідовності наукового викладу в аналізованих листах, наприклад: «*Кожна людина має свій кут зору, свої упередження, і це вже виключає повну відповідність*» [Слово і час 1990/10: 51] – складносурядний зв'язок із причиново-наслідковими відношеннями; «*Статейка про мову еміграції має приклади арготизмів, але я не опрацював їх спеціально, бо не спостеріг, щоб їх уживання принципово відрізнялося від «нормального»*» [Життя – не просто існування 2003: 52] – речення з сурядним і підрядним зв'язками, підрядними причиновим та з'ясувальним; «*Окрім того, я думаю, що самий метод критики ad hominem неналежний, хоч його ї признають новітні французькі критики*» [Українка Леся 1982: 256] – складнопідрядний зв'язок із підрядними з'ясувальним та допустовим; «*Героський же інтерпретує цілу низку саме тонкощі фонетичних, які відінтерпретує в написання (чи помилки!) Лучкая*» [Життя – не просто існування 2003: 322] – складнопідрядний зв'язок із підрядним означальним; «*Одначе, думається, що проста виборка всіх згадуваних у Шевченка книжок, колись прочитаних, повинна дати документальну характеристику його освіти*» [Чикаленко, Ніковський 2010: 301] – складнопідрядний зв'язок із підрядним з'ясувальним. Функційне навантаження складних синтаксичних конструкцій в аналізованих листах полягає у розкритті та поясненні наукових явищ, проблем, авторської концепції, вираженні узагальнень, результатів досліджень. Логічна впорядкованість текстів посилена завдяки активному використанню підрядних сполучників.

Широке залучення відокремлених конструкцій, однорідних членів, вставлених сполук та уточнень призвело до збільшення обсягу речень, що є однією з ознак наукового епістолярію, наприклад: «*Ми посилали по нього нашу наймичку, бо він не міг би прийти сам, тому що не держав поводаря (в Севастополі, добре знаючи місцевість, він ходив сам, тільки без бандури, бо інакше поліція чіпляється), на пристані в Ялті поліція таки вчепилася до нього, як до жебрака з недозволенним способом прошення (з бандурою), і тільки запевнення наймички, що Гончаренко не жебрак, що він їде в гості до відомих людей, на відому адресу, врятувало бідного артиста від неприємності*» [Українка Леся 1982: 385]; «*А ті, що є зараз (принаймі ті, яких я бачив), всі поспіли однієї лінії, одного тону, однієї фарби – переважно сірої, грубої, буденної, традиційної, яка доторком може зробити те, що якийсь кіношник-мудрагель зробив колись з твоїх геніальних «Новел Красного дому»* [Слово і час 2001/2: 67]; «*Свою статтю Ви зробили багато чести деяким письменникам, наприклад, скажу щиро, мені, уділивши на моїх «Турків» стільки друкованого місця»* [Слово і час 2003/9: 65]. Подібні синтаксичні побудови використовують досить часто; вони вирізняються «уживанням граматично і змістовно повних фраз, численними складними і ускладненими конструкціями, що концентровано виражають авторську аргументацію, розкривають зв'язки й відношення між предметами і явищами реальної дійсності» [Стиль і час 1983: 134].

Ставлення автора до повідомлення традиційно передається за допомогою вставних компонентів. Особливе місце посідають вставні слова і словосполучення, що вказують на зв'язок думок, послідовність викладу, способи оформлення й характер висловленого, наприклад: «*По-перше, це спогади батька, які починаються з опису дитинства і кінчаються вступом в духовну семінарію... На мою думку, в цьому тексті є досить цікаві відомості... По-друге, є десять сторінок спогадів батька, надрукованих на машинці А.Ф.Чернишовим, під назвою «У семінарії»... Нарешті я пам'ятаю деякі історії, які батько не згадав у жодному з рукописів*» [Слово і час 1990/10: 50–51]; «*Виходить, мене стала зраджувати не психологічна проникливість, а та майстерність, що зміє перенести на папір фактичну подію, надавши їй рис художньої правдивості, але то вже залежить не від мене, а від моїх мистецьких спроможностей*» [Слово і час 1990/10: 39]; «*На мій погляд, символісти не є щось одне і одноманітне: це дуже складне з'явище*» [Слово і час 2003/9: 63]. Використання таких засобів надає науковим листам логічної стрункості й послідовності, смислової завершеності.

Щодо функціонування питальних речень варто зазначити, що їх кількість обмежена (саме в тій частині листа, яка безпосередньо стосується викладу наукових міркувань), і послуговуються ними, як правило, для постановки проблемних питань із метою активізації уваги уявного співрозмовника, наприклад: «*Чи буває так у житті? Буває. Не подумайте, що я не розрізняю життєвої правди від художньої*» [Слово і час 1990/10: 39]; «*В чому ж тут справа? Мені здається, в тому, що батько за своїм характером був дуже схильний до захоплень*» [Слово і час 1990/10: 51]; «*Тепер другий бік: для кого, власне, і для чого Ви пишете?... Що робили консерватори від літератури з Гоголем, з Шевченком?*» [Слово і час 2003/9: 65]. Питальні речення в наукових листах не сприяють вирішенню конкретних прагматичних завдань, вони акцентують увагу на предметі мовлення, несуть емоційно-оцінне навантаження, надаючи текстам більшої

динаміки, увиразнюють думку, створюють відповідний настрій. Використання подібних синтаксичних структур надає науковим текстам діалогічності, створює враження бесіди.

За аналізу синтаксичного рівня організації наукових листів необхідно також звернути увагу на вживання безособових речень, наприклад: «Добре з погляду мистецтва» [Слово і час 1992/1: 29]; «У Франковій творчості головним чином і все-таки наголос поставлено на культуру думки» « [Хвильовий 1990: 867]; «Не дуже віряться» [Слово і час 1990/10: 51]. У науковому епістолярії практично відсутні інші типи односкладних синтаксичних одиниць, оскільки вони не можуть виразити глибину наукового мислення, аргументувати думку. Серед досліджуваного епістолярію лише в листі Василя Стуса мали місце подібні конструкції: «**Інтересний підхід до теми... Фіксація настроїв, але це ж не поезія... Очей нема і духу нема...**» [Стус 1997: лист 3]. Проте така манера висловлення не є типовою для цього різновиду листів.

Для наукових текстів не властиве вживання засобів емоційного вираження. Однак дослідження синтаксичного рівня наукового епістолярію засвідчило поодинокі використання окличних речень, які покликані безпосередньо впливати на процес сприймання і розуміння тексту адресатом та викликати певний емоційний ефект, наприклад: «Що ішлося про ділову мову того часу (а вона могла на Поліссі вистерігатися виразніших українізмів!), теж річ безсумнівна» [Життя – не просто існування 2003: 253]; «Наші українські декаденти, особливо маленькі, не пнуться урівнятися з літературними колосами, як Пушкін, Гоголь і т.д., а через се для них і мірка може бути меншою, але ж повинна бути мірка!» [Слово і час 2003/9: 65]. Уживання окличних речень у наукових листах здебільшого залежить від настрою автора в момент написання кореспонденції чи є реакцією на висловлену на його адресу критику тощо.

Отже, обстежений текстовий матеріал дозволяє стверджувати, що синтаксис наукового епістолярію опирається на логіку викладу думки та смисловий зв'язок між компонентами висловлення.

Добір морфологічних форм у науково-епістолярному дискурсі підпорядкований вимогам поняттєвості, абстрактності, узагальнення, нормативності наукового викладу. Варто наголосити, що морфологічна структура наукових листів позначена відмінними від інших видів епістолярного дискурсу засобами і формами. Проаналізовані тексти засвідчили велику групу абстрактних та віддеслівних іменників, наприклад: «**А художність, музикальність вірша, його благородна легкість і простота (яка є вищим виявом мистецькості, аніж рафінована, мудрована спадність квазі-модерних поетів) надають Вашій книжечці високої літературної вартості**» [Слово і час 1992/1: 29]; «Загальна моя думка: проєкт «Інструкції» складено добре, з **урахуванням** рецензій на «Словник» 1948 р., різних письмових та усних порад і новочасної лексикографічної літератури, з **розумінням справи**» [Рильський 1973: 108].

Більша частина абстрактних іменників має похідну основу і твориться за допомогою суфіксальних морфем: **-ість: складність, гуманність** (В. Винниченко); **дійсність** (А. Свідзинський); **проникливість** (Б. Антоненко-Давидович); **виразність** (Леся Українка); **однобічність** (П. Грабовський); **-цтво-: мистецтво** (В. Винниченко); **козацтво** (П. Грабовський); **словництво** (Ю. Шевельов); **-ство-: священство** (Леся Українка); **міщанство, селянство** (М. Хвильовий); **буквоїдство** (П. Грабовський); **-анн-: замовчування** (Б. Антоненко-Давидович); **викидання** (М. Рильський);

перекладування (П. Грабовський); міркування (М. Хвильовий); **-ік-**: антропоніміка (Ю. Шевельов); синоніміка (М. Рильський); **-енн-**: удосконалення (М. Рильський); підвищення (П. Грабовський); **-інн-**: виrozumіння (Леся Українка); **-ізм-**: воронізм (М. Хвильовий). Використання абстрактних іменників надає епістолярним текстам чітко вираженого книжного характеру.

Типовим для епістолярного дискурсу взагалі і наукових листів зокрема є використання займенників:

по-перше, шанобливої форми 2-ої особи множини, яка створює ефект ділового мовлення: «Прочитав **Вашу** розправу «На мертвій точці»: «Страшен враг – да милостив Бог». **Ви** не можете писати нещиро, я теж буду щирим, хоч різниця буде велика: **Ви** пишете для публіки, я – виключно для **Вас**» [Слово і час 2003/9: 64]; «Цілком погоджуюся з **Вами**, що брошура Савченка ґрунтовніш (за джерелом), коли можна так висловитись... З **Вашими** пунктами відповіді я цілком погоджуюсь» [Хвильовий 1990: 879–880];

по-друге, вказівних – **цей, той, такий**: «...я хотів лише підкреслити **таку** думку...»; «...роль командира **тієї** армії, яка піде проти **всього** художньо-ліквідаторських настроїв» [Хвильовий 1990: 867–868]; «Він мені **в цьому** сенсі...»; «...невигідне становище **в цій** дискусії» [Хвильовий 1990: 879–880]; «...**такі** позначки...» [Рильський 1973: 108–109].

Ще одним важливим морфологічним компонентом наукових листів є дієслова, уживані в теперішньому часі, що означають узагальнено-констатуючу, постійну дію, наприклад: «Повість не скрізь **робить** однакове вражіння (за джерелом): там, де **Ви малюєте** правдиве сільське життя і **виводите** правдиві типи селян, нічого не підмальовуючи, **виявляється** звичайний Ваш художницький хист; **читається** легко, навіть з захватом; тут **Ви** цілком опанували темою, – і люди, як живі, **встають** перед очима в читача» [Грабовський 1985: 298]; «Цілком слушно автор «Інструкції», С. І. Головащук, **наголошує** на тій очевидній істині, що нормативний словник не **встановлює** мовних норм, а лише **констатує, стверджує й систематизує** норми, наявні в сучасній літературній мові» [Рильський 1973: 108].

В епістолярних текстах, що містять розповіді історичного характеру або стосуються біографічних відомостей, традиційно задіюють дієслова минулого часу, наприклад: «По-перше, в деяких його оповіданнях він іноді **цитував** прями слова діда українською мовою. По-друге, уже в нашій родині вони з матір'ю не завжди **розмовляли** російською мовою. Точніше, було так. Якщо батько **був** у добром гуморі, він **вживав** українську мову, коли ж настрій його **гіршав**, він **переходив** на російську» [Слово і час 1990/10: 51]; «Ніколи Україна **не боролась** ні за який свідомий загальноукраїнський ідеал, і ніколи **не існувало** свідомого загальноукраїнського патріотизму, бо ніколи інтереси і потреби різних станів української людності **не були** однакові, а навпаки, **ворогували** між собою...» [Грабовський 1985: 287]. Специфічною ознакою наукового епістолярію є переважання дієслів недоконаного виду над доконаним, «оскільки недоконаний вид передає і дію в її протіканні, в розвитку, в необмежуваній повторюваності, і предметне значення дієслова» [Стиль і час 1983: 132], наприклад: «А як зауважив А. Франс, коли **маєш** справу з одним свідомством, воно майже за означенням цілком вірогідне; лише коли **з'являються** інші свідки, між ними **викають** протиріччя, все **стає** сумнівним, але ж цим самим **стимулюється** дослідницька

робота. Мені **здається**, рукописи батька не **відображають** дійсність абсолютно надійно» [Слово і час 1990/10: 51].

Особливість наукового епістолярного листування, як уже зазначалося, полягає у логічній послідовності викладу, зв'язності між окремими висловленнями. Для досягнення цієї мети автори послуговуються складеними градаційними та підрядними сполучниками, наприклад: «В цьому сенсі воронізм – об'єктивно – **не тільки** був здоровою громадською реакцією, **але** й попереджав Франка» [Хвильовий 1990: 868]; «Він, очевидно, любить свій хист не тільки **через те, що** він дає йому зарібок (за джерелом), бо дуже часто у вільний час грає сам собі свої музикальні н'єси, без співу» [Українка Леся 1982: 385]; «... **але в міру того, як** село буде робиться городом в значенні загальнопросвітному, воно перейматиметься й кращими думками та почуваннями...» [Грабовський 1985: 299].

Отже, морфологічна система досліджуваного епістолярію відповідає літературному слововживанню і цілком підпорядкована досягненню комунікативного завдання наукового мовлення, а саме: повідомленню, інформуванню, обґрунтуванню, поясненню наукових явищ тощо.

Лексичне наповнення наукових листів теж має свої специфічні риси. Насамперед це використання наукової та професійної лексики, пов'язаної з характером письменницької чи мовознавчої діяльності комунікантів. Необхідно наголосити, що в текстах уживається як загальнонаукова, так і спеціальна термінологія, наприклад: «інструкція», «фразеологічний та ілюстративний матеріал», «нормативний словник», «стилістичні позначки», «синоніміка» [Рильський 1973: 108–109]; «рецензія», «метод», «епіграма», «академічний російсько-український словник» [Слово і час 1990/10: 36–37]; «міфологізація» [Слово і час 1990/10: 50–52]; «козаччина», «еволюція», «белетрист» [Грабовський 1985: 286–289]; «епігон», «компліатор», «неокласики» [Хвильовий 1990: 879–881]; «лірика», «займенник», «критика» [Українка Леся 1982: 256–258]; «діалектизми», «номінативна функція», «двоскладові», «наголошені» [Життя – не просто існування 2003: 53–55], «гіпотеза», «прикметники», «слов'янська граматики», «ділова мова», «дієслівні форми» [Життя – не просто існування 2003: 252–254] тощо. У проаналізованих листах термінологічна лексика виконує свою традиційну функцію, тобто забезпечує точність у передаванні певних наукових явищ, створює ефект достовірності й конкретності.

Тип наукового епістолярію передбачає широке залучення лексики на позначення суспільних відносин, соціально-історичних процесів, загальновідомих понять зі сфери культури та мистецтва тощо, наприклад: «культура», «розвиток мистецтва», «громадське життя», «культура думки», «національна проблема», «мистецький цикл», «всесвітні художньо-ліквідаторські настрої», «провінціали-різничці», «міщанство», «коаліція» [Хвильовий 1990: 867–869]; «радикали», «формально-літературна», «ліберальний», «патріот-українолюбець», «університет», «кафедра» [Грабовський 1985: 206–208]; «семінарія», «атеїзм», «церковно-приходські книги» [Слово і час 1990/10: 50–52].

У листах уживаються також слова з абстрактним значенням, що означають назви процесів, властивостей, дій та ознак, рідше – почуттів і психологічного стану, наприклад: «враження», «зрозуміння» [Українка Леся 1982: 256–258]; «повага», «признання», «упередження» [Українка Леся 1982: 383–387]; «міркування», «відродження» [Хвильовий

1990: 879–881]; «рух», «абстракція», «віра», «презирство», «ласка», «гніт», «зрада», «воля» [Грабовський 1985: 286–289]; «честь», «грубість» [Слово і час 2003/9: 64–66].

Досить високою частотною використання у проаналізованих текстах вирізняється іншомовна лексика. Це, як правило, назви політичних, соціальних понять, а також наукові терміни, наприклад: «Справа в тому, що **публіка** не розуміла, чому **неокласику** зробились «модними», бо Досвітній доповідь свою збудував таким чином, що **неокласику** не тільки стали центральним питанням нашої **«академії»**, але й, зі слів Досвітнього, єдиним нашим союзником»; «... я мав на увазі дві **аудиторії**...» [Хвильовий 1990: 879–881]; «Ці **сатири** на осіб стають **сатирою** на явища, вони стають **символами**, охоплюють цілий ряд подібних осіб» [Слово і час 1992/1: 29]; «В статті Новіцького єсть і про **аристократизм**...» [Чикаленко, Ніковський 2010: 191]; «Ніяка **індустрія** не потерпить вільної праці...» [Чикаленко, Ніковський 2010: 313]; «Сама **колонізація** Східної України провадилася схрещено – з Заходу і з Півночі, і **ґенезу** східньо-українських говірок я вбачаю саме в цьому схрещенні» [Життя – не просто існування 2003: 34]. Зазвичай запозичення не виконують спеціальної стилістичної ролі, а вживаються в номінативній функції.

Крім цього, представлена у досліджуваних листах лексика на позначення осіб за родом їх діяльності, статевою приналежністю тощо. Ці слова є похідними, що утворилися за допомогою суфіксів **-ист**: *памфлетист* (М. Хвильовий); **-іст**: *окуліст* (Леся Українка); **-ець**: *буковинець* (М. Хвильовий); *українець* (П. Грабовський), *німець* (Б. Антоненко-Давидович), *мовознавець* (Ю. Шевельов); *франкфуртець* (О. Горбач); **-ик, -ник**: *небіжчик* (П. Грабовський), *священник*, *псаломник* (А. Свідзинський), *письменник* (М. Рильський); **-ент**: *рецензент* (Б. Антоненко-Давидович); **-ат**: *демократ* (Б. Антоненко-Давидович); **-к-**: *вчителька* (Б. Антоненко-Давидович), *єврейка* (Б. Антоненко-Давидович); **-ич**: *шляхтич* (П. Грабовський); **-ес-**: *поетеса* (Б. Антоненко-Давидович).

Наукові листи насичені складними словами, у яких часто обидва чи один компоненти є іншомовними: *педагог-демократ*, *вulgаризатори-соціологи*, *літературно-громадська* [Слово і час 1990/10: 38–39]; *квазі-модерний*, «*Українфільм*» [Слово і час 1992/1: 29]; *фонограф*, *біографія* [Українка Леся 1982: 383–387]; *псевдопатріоти*, *національно-українська* [Грабовський 1985: 286–289]. Використання складних слів надало епістолярним текстам більш книжного відтінку та наукової конкретності. В. Перебийніс зауважила, що «вживання великої кількості спеціальних термінів та слів на позначення різних понять не може не вплинути на довжину та морфемну структуру слова в наукових текстах: тут повинно бути багато довгих слів, суфіксальних чи префіксальних утворень, слів іншомовних» [Сучасна українська літературна мова 1973: 564]. Це стосується і словотвірної системи наукового листування.

У текстах наукового епістолярію практично відсутні назви фізичного і психічного станів особи, сфери повсякденних стосунків, явищ природи. Лише в деяких листах наявна лексика, що характеризує людей за їх родинними зв'язками. Її вживання зумовлюється безпосередньо змістовим, тематичним наповненням тексту, наприклад: «Щоб бути конкретним, розповіді Вам, що я чув про своїх **предків**. **Батько** казав, що Волод[имир] Юх[имович] якось заходився досліджувати церковно-приходські книги і знайшов, що протягом одинадцяти поколінь наші предки були дяки, лише його **батько Євтимій Авксентійович** вибився в священники. Предки (йдеться про **чоловіків**)

ніколи **не вмирили своєю смертю**, а іноді досить своєрідно...

2. **Мати** його не була неписьменна, я особисто бачив її листи.

3. Мій батько **Вадим** не був **старшим братом** поета...» [Слово і час 1990/10: 51].

Відомо, науковий текст зорієнтований на об'єктивність викладу і вплив на розум, а не на почуття реципієнта. У науково-епістолярному ж дискурсі актуалізується суб'єктивна компонента, що відрізняє цей тип листування від наукового стилю. Взагалі застосування емоційно забарвленої лексики є одним із улюблених експресивно-зображальних прийомів, виявлених в епістолярії, які репрезентують індивідуальність автора і сприяють контрасту між науковою мовою та емоційно маркованим контекстом. Ця лексика відтворює фамільярно-розмовний тон, експлікує переважно негативно-соціальну характеристику осіб чи суспільних явищ, подій, передає іронічно-сатиричне забарвлення, наприклад: «**Ліпа** і **Вороний погані** (по моїй термінології, **дрібненькі**) письменники, але ж не через те, що вони декаденти...» [Слово і час 2003/9: 65]; «На **ідиотиків**, які пишуть про Вашу «внутрішню еміграцію», не звертайте уваги. Коли діло зайде далеко, я завжди готовий виступити в пресі і дати **мат ядрьоний** тому чи іншому з наших **ядрьоних землячків**» [Хвильовий 1990: 868]; «Морфологічна проблема: ... відмінювання прізвищ на **-ів: -ова, -оу**, а не "жидівські" форми **-ів: -єва**, бо регуляція **-ов: -ова** створює "правописну екстериторіальність" рос. форм, подібно як **ідиотичне: Вячеслав**, але **в'яжу** (невже це було розрізнене задля "великого Молотова?"); ... в **II чол.-сер. -ч/щ/-ем**, раз вони визнані "функційно м'якими", а не, за **російщиною**, запроваджувати тут **-ж/ш-ом**» [Життя – не просто існування 2003: 845]. Крім цього, трапляються лексеми, що містять форманти суб'єктивної оцінки, які є важливим засобом вираження емоційно забарвлених значень, стилістичної виразності, позитивної чи переважно негативно оцінки, наприклад: «**Моє бажання відійти університету «На пенсію»** зумовлене **казенщиною** і адмініструванням, яких тут не минути; студентів же цікавить лиш те, що потрібно для іспитів (а це може бути лиш **російщина** й **польщина**...), а якраз українстикою хочу **найперше зайнятися**» [Життя – не просто існування 2003: 845].

Форми з негативним емотивним забарвленням відтворюють переживання автора, його зневажливе ставлення до повідомлюваного у листі. Використання цієї лексичної групи пояснюється характером стосунків та неформальним рівнем спілкування між комунікантами і не є типовим явищем у простежених текстах. Варто додати, «у формуванні наукової думки бере участь і логічне, й образне мислення, лише в науковому тексті образність спрямована насамперед на інтелект читача, а вже потім – на його емоційну сферу, й інформує не тільки про об'єкт, але й суб'єкт пізнання» [Висоцька 2015: 49].

Отже, основу лексичного рівня наукового листа складає наукова та професійна лексика, загальнонаукова і спеціальна термінологія; слова на позначення суспільних відносин, загальновідомих понять зі сфери культури та мистецтва; лексеми з абстрактним значенням для називання процесів, властивостей, дій, ознак, рідше – почуттів та психологічного стану; іншомовні слова, що означають назви наукових, політичних і соціальних понять тощо.

Отже, науковий лист є комунікативною одиницею, що виникає в результаті мовленнєвої взаємодії двох респондентів; значну роль у його текстотворенні відіграє

фактор адресанта. За характеристики образу автора доцільно звертати увагу на його соціальний статус, ступінь знайомства зі співрозмовником (проте він не відіграє вирішального значення) та комунікативну компетенцію, що складається з лінгвістичного, соціолінгвістичного та дискурсивно-стратегічного напрямів. Ступінь знайомства і тип стосунків між комунікантами (формальні/неформальні, офіційні, напівдрузні, друзні) зумовлюють тональність та смислове наповнення тексту.

Специфічною формою викладу наукового листа є міркування, що традиційно складаються з тези, аргументів і висновків, однак іноді структура епістолярних текстів представлена скорочено, тобто є відсутнім той чи той структурний елемент. У тематичному плані обстежені наукові листи відображають питання розвитку літератури, зокрема літературної критики, оскільки містять оцінку художніх творів, проблеми мовознавства, історії тощо. Композиційна будова відповідає вимогам жанру і містить конструкції, пов'язані з процесом листування, наукові міркування, що становлять основну частину тексту; крім цього, у листах зафіксовано короткі нарративні моделі, які подають відомості про автора, та директивні вислови.

Добір та використання синтаксичних, морфологічних та лексичних засобів у проаналізованому текстовому матеріалі підпорядковані меті та функційному призначенню науково-епістолярного дискурсу і сприяють точності, об'єктивності, загальнорозумілості відповідної комунікативної діяльності. Лінгвостилістика наукового епістолярю характеризується логіко-предметним способом викладу, аргументацією висловлених думок, об'єктивністю, полемічністю.

Дослідження проблем породження та функціонування різних типів дискурсу є перспективним та має практичне спрямування, що уможливорює встановлення глибинних процесів комунікації, зокрема науково-епістолярної.

У дослідженні використані матеріали статей: Павлик Н. В. Типологія дискурсивних одиниць українського епістолярю. *Science and Education a New Dimension. Philology*, VI (44), Issue: 151. 2018. С. 45–49; Павлик Н. Науково-епістолярний текст в аспекті комунікативно-прагматичного аналізу дискурсу. *Вчені записки Таверійського національного університету імені В. І. Вернадського*: науковий журнал. Серія: Філологія. Журналістика. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Том 32 (71). № 4. Частина 1. С. 38–44.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Грабовський 1985: Грабовський П. А. Вибрані твори: в 2 т. Київ: Дніпро, 1985. Т. 2: Статті, нариси. Оповідання. Листи. С. 206–208 / Лист П. Грабовського до І. Франка.

Грабовський 1985: Грабовський П. А. Вибрані твори: в 2 т. Київ: Дніпро, 1985. Т. 2: Статті, нариси. Оповідання. Листи. С. 286–289 / Лист П. Грабовського до Б. Грінченка.

Грабовський 1985: Грабовський П. А. Вибрані твори: в 2 т. Київ: Дніпро, 1985. Т. 2: Статті, нариси. Оповідання. Листи. С. 298–300 / Лист П. Грабовського до Б. Грінченка.

Життя – не просто існування 2003: Життя – не просто існування: Листування Олекси Горбача (1956–1996) / редкол.: А.-Г. Горбач, У. Єдлінська, М. Чікало. Львів, 2003. 940 с.

Рильський 1973: Рильський М. Т. Як парость виноградної лози. Київ: Наук. думка, 1973. С. 108–109 / Лист М. Т. Рильського до Л. А. Булаховського.

Слово і час 1990/10: Слово і час. 1990. №10. С. 36–37 / Лист Б. Антоненка-Давидовича до В. Брюггена.

Слово і час 1990/10: Слово і час. 1990. №10. С. 38–39 / Лист Б. Антоненка-Давидовича до В. Брюггена.

Слово і час 1990/10: Слово і час. 1990. №10. С. 50–52 / Лист А. Свідзинського до І. Дзюби.

Слово і час 1992/1: Слово і час. 1992. №1. С. 29 / Лист В. Винниченка до О. Олеся.

Слово і час 2001/2: Слово і час. 2001. №2. С. 67 / Лист І. Сенченка до В. Земляка.

Слово і час 2003/9: Слово і час. 2003. №9. С. 64–66 / Лист І. Липи до С. Єфремова.

Слово і час 2004/3: Слово і час. 2004. №3. С. 83 / Лист Олеся Гончара до В. Фащенко.

Стус 1997: Стус В. С. Твори: у 4 т., 6 кн. Львів: Просвіта, 1997. Т. 6 (додатковий). Кн. 2: Листи до друзів та знайомих. 262 с. URL: Stus_Vasyl.Tom_6.Lysty_do_druziv_ta_znajomyh.1576.ua.doc (дата звернення: 29.06.2021).

Українка Леся 1982: Українка Леся. Твори: в 4 т. Київ: Дніпро, 1982. Т. 4: Оповідання; Статті; Листи. С. 256–258 / Лист *Лесі Українки* до О. Маковея.

Українка Леся 1982: Українка Леся. Твори: в 4 т. Київ: Дніпро, 1982. Т. 4: Оповідання; Статті; Листи. С. 383–387 / Лист *Лесі Українки* до Ф. Колесси.

Хвильовий 1990: Хвильовий М. Г. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 2: Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи. С. 867–869 / Лист *М. Хвильового* до М. Зерова.

Хвильовий 1990: Хвильовий М. Г. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 2: Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи. С. 879–881 / Лист *М. Хвильового* до М. Зерова.

Чикаленко, Ніковський 2010: Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908–1921. Київ: Темпора, 2010. 448 с.

ЗООНИМИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Питання про критерії термінологічності завжди були актуальними для лінгвістики. Незважаючи на те, що до термінологічної лексики відносять слова, обмежені або професійною сферою вживання, або сферою функціонування слова в галузі наукового знання, проте до цього часу немає формального критерію термінологічності, тому всі інші підстави є більш-менш суб'єктивними, особливо якщо пам'ятати, що всі критерії термінологічності розроблялися переважно не для терміна-слова, а терміна-словосполучення [Головин, Кобрин 1987: 60–67].

Для того, щоб визначити специфіку терміна, необхідно звернути увагу на те, що він межує з *номенклатурою* [Адаменко 1999; Дидик-Меуш 2001; Комаровська 2005], від якої відрізняється: 1) відносно довільним способом позначення на зразок ярлика; 2) об'єктом позначення, оскільки іменує одиничні предмети (іноді й поняття); 3) не дефінітивною, а денотативною функцією.

Термін – слово або словосполучення, що позначає поняття спеціальної галузі знання чи діяльності, у сучасній науці трактують, з одного боку, як засіб закріплення результатів пізнання в певних галузях, з іншого, – як спосіб фіксації нових знань [Симоненко 2006: 21]. У зв'язку з цим загальна структура терміна має три складові: 1) когнітивну, що вказує на поняттєвий клас; 2) функційну, що пов'язана з видовою ознакою; 3) формально-граматичну, яка віддзеркалює оформлення терміна як частини мови.

Мовна картина світу, що історично склалася в повсякденній свідомості конкретного мовного колективу і відбита в мові як сукупність уявлень про світ, визначає спосіб концептуалізації дійсності.

Попри те, що термін «картина світу» виник спочатку у фізиці, його активно використовують філософи і лінгвісти сучасності. І хоча існує розмаїття трактування цього терміна в науках або в різних школах у межах однієї дисципліни, він дозволяє виявити свій соціальний зміст, антропоцентричний характер і визначити провідну роль досвіду у створенні картини світу, певною мірою пояснити, яким чином співіснування різних типів світобачення та світосприйняття зумовлює необхідність об'єднання окремих видів картин світу в одну загальну концептуальну картину світу.

Концептуальна картина світу формується поступово. Спочатку виникають уявлення про дійсність як результат осмислення пізнаваного сегмента світу, потім відбувається закріплення отриманих вражень і уявлень за допомогою практичного досвіду, і на останньому етапі отримана картина світу використовується як орієнтир для подальшого пізнання світу. Отже, концептуальна картина світу не є безпосереднім відображенням навколишньої дійсності, вона експлікує пізнання визначеного сегмента світу і його інтерпретацію окремим індивідом чи групою за допомогою мислення [Малёнова 2006].

Тип пізнавального процесу (науковий, ненауковий та ін.), завдяки якому формується картина світу, визначає її як наукову, повсякденну або наївну. Остання відбиває інтерпретацію людиною дійсності на основі знань, уявлень і асоціацій, що набуваються у процесі чуттєво-емпіричного пізнання навколишнього світу, які, закріплюючись у мові, піддаються оцінці й обробці, входять до повсякденної (наївної) та

наукової картини світу як невід'ємна частина, першоджерело будь-яких знань, отриманих у процесі чуттєво-практичного освоєння дійсності людиною [Малєнова 2006].

На думку Є. Мальонової, наївна картина світу характеризується з позицій діалектичності, консервативності, антропоцентричності, прагматичності та суб'єктивності і виконує світоглядну, гносеологічну, інтегративну та комунікативну функції, зв'язуючи один з одним людей і об'єкти світу. Ця дослідниця вважає, що наукова картина світу, зокрема термінологія, виникає на основі тих динамічних форм, в яких існує наївна картина світу: «Терміносистема мислиться як мовна модель визначеної галузі знання (В. Лейчик). Дефінітивна функція терміна зумовлює кореляцію концептуальної картини світу з терміном за схемою: концептуальна картина світу – (процес пізнавальної практики) – приватна картина світу – враження – поняття – дефініція – термін» [Малєнова 2006: 9].

Як зазначає Є. Мальонова, формування картини світу або її зміна відбувається у процесі діалектики уявлень людини про простір і час, про об'єкти, що наповнюють світовий простір; опису основних законів і правил, яким підкоряються елементи і частини світу, розуміння мети та змісту світових процесів, місця і ролі людини у світі [Малєнова 2006].

Властивий конкретній мові спосіб концептуалізації дійсності почасти універсальний, почасти національно-специфічний, унаслідок чого носії різних мов можуть бачити світ по-різному, крізь призму своїх мов.

Когнітивний аспект вивчення термінів визначається двома підходами: семасіологічним та ономасіологічним.

У семасіологічному плані науковий термін є специфічною мовною одиницею, яка тісно пов'язана із науковим поняттям, хоча й ніколи не збігається з останнім [Олійник 2008: 115]. Це пояснюють тим, що терміносистема є відносно замкненими методологічно орієнтованими єдностями, тому динаміка терміна значно обмежена. В основному він переміщується або зі сфери наукового мовлення до загальноповсякденної лексики і навпаки, або відбувається пересування в інші сфери науки. Внаслідок цього термінологічне слово стає багатограним та поліфункційним, незважаючи на те, що традиційно до терміна висуваються такі вимоги, як системність, наявність класифікаційної дефініції, точність, стислість, відповідність позначуваному поняттю та мовним нормам, однозначність, прозорість внутрішньої форми, стислість, дериваційна здатність, інваріантність (відсутність варіантів та синонімів), висока інформативність [Селіванова 2008: 666].

«Що стосується термінів-зоонімів, то в переважній більшості вони відповідають усім вимогам, оскільки тяжіють до номенклатури. Це їхня загальна властивість. Однак і серед них існує достатня кількість термінологічних слів, які вступають у різноманітні семантичні відношення. Переважно це синоніми, антоніми, омоніми» [Крижко 2019: 86].

Серед синонімів найбільш поширеними є абсолютні синоніми, тобто синоніми-дублети. У більшості випадків поява таких одиниць викликана одночасним функціонуванням двох термінів, які утворилися внаслідок запозичення того ж самого елемента з різних мов. Найчастіше це відбувається при калькуванні. Наприклад, термін **авіфауна**, що позначає «сукупність птахів певної місцевості» [Біологічний словник 1986: 8], утворився морфологічним словотвірним способом – складанням калькованих основ «avis (з лат. – «птаха») і Fauna (дружина Фавна, бога полів)». Він має синонім – **орнітофауна** («від грец. ορνις, родовий відмінок – ορνιτος») [Вейсман, 1991: 902]. Отже,

спільним елементом для цих двох слів є новолатинське слово *fauna*, яке є похідним від лат. *Fauna* – богиня лісів і полів, покровителька тварин.

Хоча є й інші причини, зокрема: 1) одночасне функціонування запозиченого та споконвічного слова («**амоцет** – те саме, що й *пісхорійка*» [Біологічний словник 1986: 28]; **безцеленні**, *ентобранхіанти* (Agnatha, Enthobranchiata) – «розділ найдавніших морських і прісноводних хребетних» [Біологічний словник 1986: 60]; **білизна** (*Aspius aspius*) – «риба родини коропових» [там само: 63], **жерех** («етимологія цього слова пов'язується з дієсловом *жерти*, враховуючи спосіб життя цієї риби» [Етимологічний словник української мови 1985: Т. 2, 194]; 2) одночасне функціонування термінів, утворених на національному ґрунті, проте на різній мотиваційній основі («**безпанцирні молюски** – клас безхребетних тварин – те саме, що й **борозенчасточереві молюски**» [Біологічний словник 1986: 60].

У науковому мовленні достатньо поширені дериваційні синоніми, які утворилися на основі грецьких або латинських коренів, що найчастіше використовують у словотвірній практиці. Наприклад, одним із найпоширеніших коренів у біології є **біо**. Він входить до складу багатьох термінів, об'єднуючи їх за значенням: **батибіонти** – «глибоководні тварини» [Біологічний словник 1986: 58]; **аеробіонти** (« мешканці суші й повітря»); **гідробіонти** («водні організми»); **геобіонти** (« мешканці ґрунту»); **евробіонти** – «організми, що здатні жити в будь-яких умовах»; **стенобіонти** – «лише в суворо визначених умовах».

У межах одного поняття спостерігаються й антонімічні відношення, наприклад, антонімічними є терміни **алохтони** («від грец. αλλός – «інший» та χθων – земля, край») [Вейсман, 1991: 57, 1345] на позначення «організмів, що відповідно населяють іншу місцевість, а не ту, де вони виникли» [Біологічний словник 1986: 24], та **автохтони**, що «вживаються для назв споконвічних тварин» [там само: 10]. Антоніми можуть утворюватися й префіксальним способом, де префікси переважно позначають відсутність ознаки, що міститься у вихідному слові: **черепні** «підтип високоорганізованих тварин типу хордових» [там само: 646] – **безчерепні** «підтип примітивних тварин типу хордових, які на відміну від черепних (хребетних) не мають черепа і головного мозку» [там само: 60].

Як уже зазначалося, термін знаходиться в межах *терміносистеми* – «системи слів та сполук, що позначають коло понять однієї спеціальної сфери спілкування в науці, виробництві, техніці, мистецтві тощо» [Селіванова 2008: 665]. Вони також, як і термін, прагнуть до моносемії, усунення синонімії, стилістичної нейтральності, однак через відкритість та динамізм лексичної системи ці вимоги на практиці не здійснюються. Завдяки цьому мова науки взагалі відрізняється структурно-функційним розмаїттям і внутрішньою стилістичною неоднорідністю. У науковому мовленні виділяють такі складові: 1) загальнолітературна лексика; 2) неспеціальна лексика загальнонаукового вживання; 3) термінологізовані слова; 4) власне терміни; 5) поліфункційні слова, яким властиве подвійне функціонування (як термін, і як загальнонавчване слово); 6) слова загальнолітературної мови, що в науковому тексті можуть набувати особливого значення [Марчук 2007: 178].

Як відомо, однією з провідних вимог до терміна є однозначність. Проте ця вимога не тільки не витримується, але й усе більшого поширення набувають багатозначні терміни, які утворилися в результаті їхньої галузевої та міжгалузевої поліфункційності.

Поліфункційні слова, як представники загальної мови, в науковому мовленні, у лінгвістичній літературі займають особливе місце [Іщенко 2002; Скопюк 1997; Скороходько 2006; Лемов 2000]. Здебільшого поліфункційними є терміни, що позначають найбільш узагальнені поняття гуманітарних наук: мова, слово, поняття, сприйняття, вистава, свідомість. Їхнє призначення – збереження цілісності мови та забезпечення зв'язку спеціальної й загальної мови. До того ж для сучасного наукознавства характерним є проникнення до нього елементів різних мовних жанрів з подальшою їх нейтралізацією, оскільки поліфункційність терміна пов'язується із його вживанням у різних типах текстів. Вона не залежить від реалізації багатозначного слова в конкретному висловленні. Контекст у цьому випадку лише виявляє, проявляє, фіксує поліфункційність терміна, виконуючи функцію фіксації, хоча текст може також провокувати багатозначність на зразок мовної гри. При цьому поліфункційні одиниці демонструють властивості загальноновживаного слова реалізувати одночасно інформативну (номінативну) і прагматичну функції. Можливо, на противагу цій тенденції в багатьох сучасних мовах в останні роки значно активізувався процес запозичення, у результаті якого терміни деякий період часу залишаються однозначними, що значно підриває основу єдності національної мови й мови науки [Пономарів 2000; Ажнюк 2001].

Якщо розглядати термін в ономазіологічному аспекті, то поняттєві особливості виявляються в його формально-граматичній будові, що відбивають як суттєві, так і несуттєві ознаки. Усе залежить від свідомого або несвідомого вибору мотивувальної основи [Олійник 2008: 115].

В українському мовознавстві теорія мотивованості розроблена достатньо повно (Т. Кияк, І. Олійник, Т. Пристайко, Л. Пономаренко та ін.). Щодо її застосування до термінологічного шару лексики, на наш погляд, найбільш зручною є класифікація за ступенем мотивованості, яка представлена 4 типами: 1) абсолютна мотивація при збігу семантичних ознак внутрішньої форми та лексичного значення; 2) повна мотивація за внутрішньою формою, що відбиває ознаку, яка цілком входить до значення; 3) часткова мотивація, яка спостерігається, коли існує спільна для внутрішньої форми та лексичного значення частина мовного змісту одиниці; 4) відсутність будь-якої мотивації [Олійник 2008: 117].

Проте застосування цього підходу потребує деякого уточнення, тому що розуміння навіть абсолютної мотивації з позицій філолога та біолога розрізняється. І кожний з них має різний рівень компетенції при творенні або аналізі внутрішньої форми певного терміна. Отже, мотивованість ми розглядаємо з суто лінгвістичних позицій.

Як уже зазначалося, абсолютна мотивація спостерігається тоді, коли існує збіг семантичних ознак внутрішньої форми та лексичного значення, тобто семантичні ознаки є зрозумілими для носіїв мови. Наприклад, **безхребетні** (*Invertebrata*) – «група тварин, у яких, на відміну від хребетних, немає хорди або хребта» [Біологічний словник 1986: 60]. Необхідно додати, що навіть у латинському варіанті в найменуванні цієї групи тварин спостерігається та сама мотивація: «*in-vertō* означає повертати, перекидати» [Дворецкий 1976: 553]. Ця група термінів найбільш адаптована до системи української мови. Вона складається як з однослівних, так і багатослівних термінів.

Однослівним термінам при позначенні біологічного роду притаманні всі форми числа, наприклад, **бджолоїдка** (*Meropus*) – «рід птахів родини бджолоїдкових» [Біологічний словник 1986: 59].

При позначенні біологічного виду, як правило, використовується форма *singularia tantum*: **бичок-кругляк** – «вид бичкових, які є об'єктами промислу» [Біологічний словник 1986: 62]; **бичок-трав'яник** – «вид бичкових, які є об'єктами промислу» [там само: 62].

Форма з *pluralia tantum* властива термінам, що називають: 1) класи: **багатоніжки** (*Myriapoda*) – «клас безхребетних тварин типу членистоногих» [Біологічний словник 1986: 51]; 2) родини: **бджолоїдкові** (*Meropidae*) – «родина птахів ряду ракоподібних» [Біологічний словник 1986: 59]; **бичачі** – «родина ссавців ряду парнокопитних» [там само: 62]; **бичкові** (*Gobiidae*) – «родина риб ряду окунеподібних» [там само: 62]; **порожнисторогі** – «родина ссавців ряду парнокопитних» [там само: 62]; 3) надродини: **бджоліні**, **бджоли** (*Apoidea*) – «надродина жалячих комах ряду перетинчатокрылих» [Біологічний словник 1986: 59]; висловлюється припущення, що слово *бджола* є звуконаслідувальним за походженням [Етимологічний словник української мови 1982: Т. 1, 157–158]; 4) ряди: **беззусикові**, **протури** (*Protura*, синонім *Myrientomata*) – «ряд нижчих, або первиннокрилих, комах [Біологічний словник 1986: 59–60]; 5) підтипи: **безчерепні** (*Acrania*) – «підтип примітивних тварин типу хордових» [там само: 60]; 6) розділи: **безщелепні**, **ентобранхіанти** (*Agnatha*, *Enthobranchiata*) – «розділ найдавніших морських і прісноводних хребетних» [там само: 60].

Терміни, що складаються зі словосполучень, у більшості випадків відповідають семантичній моделі: *залежне слово* (переважно це ознакове слово), що містить мотиваційну ознаку, + головне, яке є апелятивом, тобто загальною назвою. Цю структурну модель додатково характеризують тим, що обидва слова вживаються в *pluralia tantum*. Останнє пояснюють тим, що йдеться про морські організми, які сприймають як єдине ціле. Абсолютна мотивація властива залежному слову, завдяки якому об'єкт вирізняється з-поміж інших. Наприклад, **абісальні тварини**. Так називають «морські організми, що населяють *абісаль*, тобто товщу води на великих глибинах, нижче межі проникнення сонячних променів (нижче 3 тис. м)» [Біологічний словник 1986: 7]. Назва походить від грецьк. *«ábyssos»*, що перекладається як *«бездонний»*. Для переважної більшості носіїв української мови, зокрема й біологів, грецький етимон є невідомим. Швидше за все в біології внутрішню форму пов'язують з поняттям *абісаль* – специфічним глибоководним середовищем. До того ж це прикметник, тобто частина мови, що відображає статичну ознаку, яка притаманна іменнику *абісаль* (ж. р.). Аналогічно утворилися наведені нижче терміносполучення: **багатоцетинкові черви**, інша їх назва – **поліхети** (*Polychaeta*) від грецьк. *полі* (багато) + *chaeta* (щетинка) – клас кільчастих червів [там само: 52]; **безпанцирні моллюски** – «клас безхребетних тварин» [там само: 60]; **безхвості земноводні** – «ряд хребетних тварин класу земноводних» [там само: 60].

Як уже було зазначено вище, «повна мотивація за внутрішньою формою відбиває ознаку, яка цілком входить до значення. Здебільшого, внутрішня форма такої ознаки більш відома фахівцям з біології. Проте завдяки давньогрецьким та латинським елементам у складі цих мовних одиниць їхня мотиваційна основа чітко виділяється всіма носіями мови» [Крижко 2019: 87].

Терміни повної мотивації також можуть складатися як з окремого слова, так і з словосполучення. Специфіка однослівних термінів повної мотивації полягає в тому, що вони за структурою є складними. Найбільш поширеною є модель: *корінь + корінь* з однієї мови. У переважній більшості це слова, структурні елементи яких походять з грецької

або латинської мов. Наприклад, **амфібластула** – «це організм, який має форму кулі, обидві половинки якої складаються з зародкових клітин різного типу» [Біологічний словник 1986: 28]. Цей термін утворився на основі двох грецьких за походженням коренів – αμφί («з обох боків») та βλαστός («зародок»). Так само: **археоптерикс** (первоптах довгохвостий) – «первісний викопний птах юрського періоду» [там само: 45]. В основу латинського терміна **Archaeopteryx** покладено два грецьких корені: *αρχαῖος* – давній, *πτέρυξ* – крило).

Правила застосування форм числа до позначення класів, родів, видів тощо, такі самі, що й у попередній групі. Наприклад, у множині позначаються родини (**антропоїди** – від грец. ανθρωπος – «людина» і εἶδος – «вид» – «родина вузьконосих мавп; те саме, що й людиноподібні мавпи» [Біологічний словник 1986: 39]), класи (**архозаври** (Archosauria) – «підклас вимерлих (текодонти, динозаври, птерозаври) та сучасних (крокодили) плазунів» [там само: 45]; утворився від грецьк. *αρχαῖος* – давній та *σαυρος* – ящур) та ін.

У структурному відношенні терміни, що вживаються в *pluralia tantum*, утворилися за допомогою різноманітного поєднання елементів однієї мови. Нами встановлено декілька моделей.

1. Модель: корінь з однієї мови. Наприклад, **апендикулярії** (*Appendicularia*) – «клас хордових тварин підтипу покривників. Цей термін утворився від лат. *Appendicula*, що означає невеличкий додаток» [Дворецкий 1976: 84], оскільки тіло тварини складається з тулуба та хвостового відділу, в якому розміщена хорда, що зовні нагадує «будиночок» з хітиноподібної речовини. Можливо, ця зовнішня особливість і покладена в основу найменування.

2. Модель: префікс + корінь з однієї мови. Так, терміном **анамнії** (від лат. *Anamnia*) позначають первинноводних – «групу хребетних тварин, розвиток яких відбувається у водному середовищі» [Біологічний словник 1986: 30]. На нашу думку, цей термін є частково мотивованим, оскільки в цьому слові чітко вирізняються дві частини: префікс та корінь. Префікс *an-* на початку слова має значення, омосемічне одному з головних значень латинського префікса *ad-*. Це значення близькості, наближення. Корінь *-amn-* означає «волога, рідина, річка» [Дворецкий 1976: 67]. Функціонування цього слова в множині пояснюють тим, що кожна з цих тварин за способом та середовищем перебування не сприймається як окремий організм.

3. Модель: корінь + корінь з однієї мови. Термін **амфібії** вживають на позначення «класу хребетних тварин, які мають зяброво-легеневе дихання та розвинені кінцівки» [Біологічний словник 1986: 28]. У науковому мовленні цей термін переважно вживають у множині, про що свідчить фіксація у словнику як назва класу. Це слово утворилося на основі двох грецьких коренів: *-αμφί-* – у значенні «подвійний» та *-βίος-* – «життя». Аналогічно утворився термін **аероби** (від грец. *αἴρ* – повітря та *βίος* – життя) – «організми, здатні жити й розвиватися лише при наявності вільного кисню» [там само: 15].

4. Модель: заперечна частка + корінь + корінь з однієї мови. Наприклад, термін **анаероби** («організми, що здатні жити й розвиватися при відсутності вільного кисню» [Біологічний словник 1986: 29]) «утворився внаслідок поєднання трьох запозичених з грецької мови елементів: заперечної частки *an-* та двох коренів – *-aer-* (повітря) і *-bios-* (життя)» [Вейсман, 1991: 24, 80, 250].

5. Модель: корінь з однієї мови + корінь з іншої (рідної) мови вживається при словотвірній деривації значно рідше. Наприклад, термін *австралопітеку* («група викопних високорозвинених вищих двоногих приматів» [Біологічний словник 1986: 9]) утворився внаслідок поєднання двох коренів: лат. *australis* – «південний» та грец. *πίθηκος* – «мавпа». До того ж у ненауковому мовленні він вживається і в однині.

Різновидом кореня з рідної мови як другого елемента складного слова можуть бути різновиди кальок. Наприклад, в основу цього терміна *амеболодібні* («ряд безхребетних тварин; амеби» [Біологічний словник 1986: 26]), на нашу думку, покладений греко-латинський корінь *αμοebaеus*, що означає «поперемінний, той, що чергується» [Дворецкий 1976: 67]. Таке припущення пояснюємо тим, що ці тварини за характером пересування в біологічній класифікації належать до надкласу корененіжок.

Форму *singularia tantum* застосовують для утворення назв наук або їхніх галузей та позначення певних сукупностей організмів. Наприклад, *ембріологія* (від давньогр. *ἐμβρυον* – зародок, *ембріон* та *-λογία* – вчення) – «наука, що вивчає розвиток організму на ранніх стадіях, що передують метаморфозу, вилупленню або народженню» [Ембриология krugosvet/article/0/04/1000308.htm?text], або *аеробіос* – «сукупність аеробіонітів, тобто організмів, що живуть на суші, на відміну від *гідробіосу* – сукупності водяних організмів» [Біологічний словник 1986: 15]. Обидва останні терміни у своєму складі містять два корені: 1) спільний *βίος* – життя та 2) диференційні: *αἴρ* – повітря й *Υδρο-* – вода. Іншомовний суфікс вживається в запозичених словах, що позначають абстрактні поняття, зокрема сукупність. У цьому випадку модель ускладнюється: корінь + корінь з однієї мови + суфікс.

«Часткову мотивацію спостерігають тоді, коли існує спільна для внутрішньої форми та лексичного значення частина мовного змісту одиниці. За структурно-граматичною характеристикою ці терміни також можуть бути як однослівними, так і виражатися словосполученням» [Крижко 2019: 88].

Однослівні терміни відповідно до категорії числа традиційно поділяють на три групи: 1) вживаються тільки в *singularia tantum*; 2) у науковому мовленні переважає форма *plularia tantum*; 3) можуть функціювати у формі однини (переважно поза біологічною сферою) та множини.

До першої групи належать терміни, що позначають назви наук або їхніх підрозділів, а також сукупність тварин, для позначення яких неважливе одиничне найменування. Наприклад, *ектогенез* (від грецьк. слів *ἔκθο* «поза, зовні» та *genesis* – «походження, виникнення») – «вчення про еволюцію як процес прямого пристосування організмів до середовища й простого підсумовування змін, що здобувають організми під впливом середовища» [Вейсман, 1991: 266, 406]. Для найменування глибинних рослин та тварин існують аналогічні терміни: *фітобентос* – «рослини, що живуть на дні і в ґрунті водоймищ» [Біологічний словник 1986: 61], та *зообентос* – «тварини, що живуть на дні і в ґрунті водоймищ» [там само: 61]. В обох словах складовим елементом є *бентос*, який має значення «глибина» – від грецького *βενθος* [Вейсман, 1991: 248].

У другу групу об'єднують терміни, що також позначають певну сукупність у вигляді родини, класу тощо. Наприклад, *анеліди* – «те саме, що й кільчасті черви» [Біологічний словник, 1986: 32]. На нашу думку, в основу цього терміна покладено лат. *annelus* – «колючко» [Дворецкий, 1976: 72].

Третя група найчисельніша. При їх творенні переважає семантична модель: корінь з іншої мови + нове значення. Наприклад, **акули** – «надряд хрящових риб» [Біологічний словник 1986: 25–26]. На нашу думку, цей термін утворився на основі перенесення однієї з головних ознак зовнішнього вигляду тварини на назву всього класу, тобто внаслідок метафоричного розширення значення. Мотивувальною основою в цьому випадку виступає лат. *aculeus* – жало, вістря, кінчик, шпора, шип [Дворецкий, 1976: 26]. До того ж за графічною формою це слово наближено до лат. *acula* – «водиця» [там само: 26], що також пов'язує походження терміна з водною стихією. За такою ж моделлю побудований термін **амеби**, «яким позначають амебоподібних» [Біологічний словник, 1986: 25–26]. Цей термін утворився від греко-латинського кореня *amoebaeus*, що означає «поперемінний, той, що чергується» [Дворецкий, 1976: 67]. Віднесення вказаного слова до часткової мотивації пояснюється нами тим, що при визначенні цих тварин суттєвою характеристикою є їхній спосіб пересування – за допомогою корененіжок шляхом перетікання з одного місця до іншого.

Особливу підгрупу утворюють номінації типу **бабець** (*Cottus*) – «рід риб родини бабцьових ряду окунеподібних» [Біологічний словник, 1986: 50], які, на перший погляд, прозорі за внутрішньою формою, проте їхня етимологія затемнена.

Терміни часткової мотивації у вигляді словосполучень вживають нечасто. Висловимо припущення, що сама форма словосполучення потребує аналітичної та синтетичної роботи мозку, тому занадто ускладнена форма заважатиме повноцінній передачі інформації, відволікатиме увагу реципієнта. У таких термінах хоча б один з компонентів повинний бути достатньо прозорим і однозначним. Наприклад, **білий амур** (*Ctenopharyngodon*) – «рід прісноводних риб родини корошових» [Біологічний словник, 1986: 63]. У цьому випадку залежне слово **білий** у словосполученні є прозорим для носіїв української мови, а слово **амур** або позбавлене внутрішньої форми, або асоціюється зі словом **амур** у значенні міфологічної істоти, або, що значно переконливіше, з назвою російської річки. Г. Льовкін висловлює гіпотезу, що етимологія слова **Амур** як назва водоймища в мові солонів (монголозованих евенків) означає тільки «річка» [Левкин: www.levking.ru/amur.htm].

До цього типу мотивації можна віднести квазімотивовані терміни, які, на перший погляд, є достатньо прозорими, наприклад, **бабки** (*Odonata*) – «ряд підкласу крилатих, або вищих, комах» [Біологічний словник, 1986: 50]. Про те, що покладено в основу їхньої внутрішньої форми, – невідомо. Або **бакланові** (*Phalacrocoracidae*) – «родина птахів ряду пеліканоподібних» [там само: 53]. Назва родини чітко мотивована – від **баклан**. Однак для сучасних носіїв мови внутрішня форма цього терміна затемнена, хоча відомо, що в грецькій та латинській мовах слово **баклан** містить ознаки, які пов'язані з середовищем перебування цього птаха – «той, хто живе біля води» [Дворецкий, 1976: 87], тоді як в українській його вважають запозиченням з тюркських мов – **дика гуска** або **дрохва** [Етимологічний словник української мови 1982: Т.1, 120].

Немотивовані терміни, тобто терміни з відсутністю будь-якої мотивації ми поділяємо на дві групи. До першої групи входять ті терміни, у яких відомий етимон, проте він або нечітко визначений, або його походження невідомо. До другої групи – абсолютно немотивовані слова.

Терміни першої групи вживаються як в однині, так і в множині. Пояснюють це тим, що вони формально більш адаптовані до мовного складу української мови, оскільки

форма стає найбільш значущою в аспекті передачі значення. Наприклад, **амоцет** – «те саме, що й піскорийка» [Біологічний словник, 1986: 28]. Це слово утворилося від «*Ammocetes*, значення якого відсутнє в латинських словниках» [Дворецкий, 1976]; **ало́за** – «рід риб родини оселедцевих» [Біологічний словник, 1986: 28], його етимон *alosa* вживають в синонімічних термінах *Caspialosa* та *Paralosa*; **аксолотль** – «на позначення личинки тигрової амбістоми (хвостате земноводне)» [там само: 19], утворилося від ацтекської, що буквально означає «водяна іграшка».

Серед біологічних термінів нерідко вживають номінації, що у філологічному плані мають достатньо прозору етимологію, проте пересічні носії мови її вже не розуміють. Наприклад, **баклан** (*Phalacrocorax*) – «рід птахів родини бакланових» [Біологічний словник, 1986: 53]. «Грецькою та латинською мовами його внутрішня форма достатньо прозора: *phalacro-corax* / *corvus aquaticus*. *Corvus* латинською має декілька лексико-семантичних варіантів. Це: 1) *ворон*, 2) *довгий стінобитний крик*, 3) *вороній дзьоб* (останній термін вживається на позначення одного з хірургічних інструментів)» [Дворецкий, 1976: 266]. *Aquaticus* означає «водяний; той, що живе біля води» [там само: 87]. Отже, внутрішня форма у зазначених мовах відображає референційні ознаки цього птаха як ворона, що живе поруч із водою. В українській мові, за даними етимологічного словника, **баклан** запозичене з тюркських мов, де у татарській означало **дику гуску**, а в турецькій – **дрохуе** [Етимологічний словник української мови 1982: Т.1, 120].

Аналогічна ситуація з номінаціями **барс**, **бекас**, **бізон**, які українському народу відомі з давніх часів.

Так, **барс** – «хижий ссавець родини котячих. Те саме, що й леопард» [Біологічний словник, 1986: 58]. Латинською мовою цю тварину в біологічній класифікації позначають як *Felis (Pardus) pardus*. Латинською *felis (feles)* – це «кішка», а *pardus* як грецьке запозичення означало «барс, леопард» [Дворецкий, 1976: 725]. **Бекас** (*Gallinago*) – «рід птахів ряду куликоподібних» [Біологічний словник, 1986: 61]. «Це слово запозичене з французької через можливе посередництво німецької. Французьке *bécasse* є суфіксальним утворенням від *bec*, що означає «дзьоб», так само, як і в латинській мові, з якої воно походить як запозичене з галльської» [Етимологічний словник української мови 1982: Т.1, 164]. **Бізон**, **зубр** – «рід ссавців родини порожнисторогих» [Біологічний словник, 1986: 61]. Утворилося від лат. *bison* – «бізон, зубр».

Терміни, що вживають тільки в однині або тільки в множині, функціують переважно в науковому мовленні. Ними позначають або сукупність організмів (**бентос** – від грецьк. *βενθος* – «сукупність організмів, що живуть на дні і в ґрунті водоймищ» [Біологічний словник, 1986: 61]), або вимерлі тварини («**антракотерій** – *Anthracotherium* – рід вимерлих парнокопитних ссавців родини антракотерієвих – *Anthracotheridae*» [там само: 37]; **анхитерій** – *Anthitherium* – «рід вимерлих тварин бічної гілки родини конячих (Equidae)» [там само: 40]).

Номінативні форми в *pluralia tantum* традиційно вживають при позначенні біологічних родин, рядів, класів тощо. Наприклад, **агамові** – «родина ящірок (від *Agamidae*)» [Біологічний словник, 1986: 10]; **атеринові** (*Atherinidae*) – «родина риб ряду атериноподібних» [там само: 48]; **амоніти** (від *Ammonitida*) – «ряд викопних головоногих молюсків» [там само: 28], які властиві для юрського періоду; **асцидії** (лат. *Ascidia*) – «клас хордових тварин підтипу покривників» [там само: 47–48].

До цієї групи в українській мові також відносять незначну кількість номінацій термінів з невідомим етимологом. Наведемо декілька з них: **антилопи** – «група жуйних парнокопитних з родини порожнисторогих» [Біологічний словник, 1986: 36]; **анчоусові** (лат. Engraulis / Engraulidae) – «родина зграйних пелагічних риб ряду оселедцеподібних» [там само: 40]; **белемніти** (*Belemnitida*) – «ряд вимерлих головоногих моллюсків» [там само: 61]. Про їхнє походження можна висловити лише припущення, наприклад, **азнати** – «група нижчих хребетних тварин» [там само: 11]. Можливо, цей термін утворився від «лат. *agnatus*, одне із значень якого – народжений поруч» [Дворецкий 1976: 50].

Як вважають учені, немотивовані зооніми відносять до лексичних елементів первинного семіозису, коли відбувалося найменування навколишнього світу [Іванова 2001; Голубовська 2003; Гончарова 1996].

«Універсальність концептуалізації світу в період первинного семіозису підтверджує розподіл за тематичними групами назв тваринного світу. Це традиційна в лінгвістичному плані класифікація: дикі тварини, свійські тварини, птахи, риби, комахи та інші» [Крижко 2019: 73].

«Як свідчать результати добору, до спільноіндоевропейського фонду відносять більшу частину зоонімів на позначення дикої природи, зокрема диких тварин, що, дійсно, було первинним у пізнанні світу людиною, а вже потім відбулося одомашнення тварин» [там само: 73].

До найбільш важливих найменувань диких та свійських тварин у становленні світосприйняття українців належать: **вовк, бобер, лось, видра, віця, корова, бурундук, дик** («дикий кабан; вепр» [Словник української мови 1970–1980: Т. II, 274]), **лис, лев, мамонт, морж** та ін.

Специфіка наведених зоонімів полягає в тому, що їм властивий лексико-семантичний словотвір, тобто використання вже наявного мовного знака в іншій семантичній функції, що застосовується до іншого позначуваного.

Дериваційний процес щодо зазначених зоонімів відбувався у двох напрямках: 1) метонімічному та 2) метафоричному. Метонімічний напрям віддзеркалює спрямування розумової діяльності людини за суміжністю означуваних, наприклад: **бобер** – «хутро цього гризуна» [Словник української мови 1970–1980: Т. I, 205]; **лис** – «хутро цієї тварини» [там само: Т. IV, 489]; **лев** – «скульптурне зображення цієї тварини»; у словосполученнях вживається також у термінологічному значенні: **морський лев** – «науково неточна назва тварини родини ластоногих, яка водиться біля узбережжя Каліфорнії»; **мурашиний лев** – «комаха з прозорими крилами, зовні схожа на бабку, личинка якої живиться мурашками» [там само: Т. IV, 458].

Специфіка наведених метонімічних новотворів (лексико-семантичних варіантів слів) полягає в тому, що ці слова нейтральні в стилістичному відношенні, на відміну від тих лексико-семантичних варіантів, що утворилися на метафоричній основі, наприклад: **лис** – «(перен.) про хитру, лукаву людину» [Словник української мови 1970–1980: Т. IV, 489]; **лев** – «(перен.) про дуже хоробру, безстрашну людину» [там само: Т. IV, 458].

Наведені лексико-семантичні варіанти мають аксіологічне забарвлення. Особливість саме цих мовних одиниць полягає в тому, що вони мають універсалогічний характер, тобто в основу вторинної номінації у різних народів покладені ті самі ознаки – хитрість, хоробрість [Кривенко 2003].

До назв свійських тварин, крім названих вище, у нашій вибірці належать: **бик**, **бугай**, **вівчарка**, **віл**. Специфіка вторинного утворення від зоонімів свійських тварин полягає в тому, що вони майже не утворюються на основі метонімічного перенесення, але майже всі мають метафоричний лексико-семантичний варіант з яскраво вираженою негативною або позитивною оцінкою, наприклад: **бугай** – «(лайл.) про велику, сильну, але нерозумну людину» [Словник української мови 1970–1980: Т. I, 246]; **вівця** – «(перен. зневажл.) про покірну, лякливу людину» [там само: Т. I, 551].

Іноді на основі метафоричного перенесення з часом за подібністю можуть виникати новотвори в результаті застосування вже наявного означувального до іншого означуваного, наприклад: **бички** (одн. **бичок**) для найменування «невеликої головаті морської риби» [Словник української мови 1970–1980: Т. I, 172]. Хоча в цьому випадку також спостерігається позитивне ставлення людини у процесі найменування завдяки дериваційному значенню зменшеності, а через це й пестливості.

Група зоонімів на позначення *птахів* достатньо численна. Це також пояснюють тим, що в освоєнні світу птахи займали одне з провідних місць. Не випадково, що в усі часи панувала звуконаслідувальна теорія походження мови, в основі якої були звуконаслідувальні слова, пов'язані зі співом птахів. У нашій вибірці до назв птахів належать: **орел**, **журавель**, **гуска**, **кулик**, **гага**, **гагара**, **баклан**, **вівільга**, **ворон**, **ворона**, **кава** – діал. **галка**, **лунь**, **гоголь**, **дятел**, **дрохва**, **голуб**, **жовна** (те саме, що дятел), **ібіс**, **іволга**, **ґава**, **бекас**, **беркут** та ін.

Специфіка цих первинних найменувань полягає в тому, що вони завжди метафоричні, а внаслідок цього – аксіологічні, оцінні, експресивні. Наприклад, **гоголем ходити** (**входити**, **увійти**) – означає «ходити поважно, гордовито» [Словник української мови 1970–1980: Т. II, 102]; **ворона**, вживаючись щодо людини, характеризує її як неухажну й передає зневажливе ставлення мовця [там само: Т. I, 740]. Тому синонімами до цього лексико-семантичного варіанта є **ґава**, **роззява**.

Словотворення за метонімічним типом спостерігають дуже рідко. Здебільшого у словниках його позначають як застаріле, наприклад, **голуб** вживалося у значенні прикраси з паперу, воску або інших матеріалів, що має вигляд такої птиці. З сучасних реалій можна назвати зображення білого голуба як символу миру, тому існує вислів **Голуб миру**. Так само, як у давнину **голубом** називали виріб з тіста у вигляді такого птаха. У цьому випадку іконічне або символічне значення збіглося з лексико-семантичним.

Ще однією специфікою зоонімів на позначення птахів є їхня участь у порівняльних конструкціях у функції головного аксіологічного (оцінного) елемента [Гутман, Черемисина 1970]: **як ті голуби**; **Нарядилася, як пава, а кричить, як ґава**.

Дуже часто вони є складовими компонентами фразеологічних зворотів, прислів'їв, приказок: **Лякана (полохлива і т. ін.) ворона й куца (й тині, й пня) боїться** – «про того, хто раз перелякався і потім усього боїться; дуже обережний»; **Ні пава, ні ворона; Пізнати ворону по пір'ю** – «видно справжню суть людини з її поведінки»; **ґав (ґави) ловити** – «нічого не робити; пропускати яку-небудь нагоду; бути неуважним, неспритним» [там само: Т. II, 8]. Спостережено, що таке вживання є універсальною властивістю зоонімів у багатьох мовах [Богущая 1985; Кривенко 2006; Парий 1988; Поміркована 1999, 2004; Gordon 1962].

У розмовному мовленні українців зооніми на позначення птахів дуже часто вживають у функції пестливого називання чоловіка переважно при звертанні: **мій голубе**.

Визначені вище специфічні ознаки зоонімів в аспекті лексичної деривації підтвердили висновки попередніх дослідників, які спеціалізувалися на вивченні переносних значень. Так, аналізуючи зоосеміми (переносні значення зоонімів, що вживають щодо людини) англійської та української мов у зіставному аспекті, Г. Л. Кривенко доводить, що, по-перше, «деталізація представлення складників зоосемічного фрагмента картини світу суттєво зростає від переносних значень назв безхребетних тварин до назв хребетних в обох досліджуваних мовах, що пояснюється віддаленістю / наближеністю тварини до людини в об'єктивній дійсності» [Кривенко 2005: 9]; по-друге, базовий рівень категоризації назв тварин у переносному значенні в плані структурованості концептосфер ЛЮДИНА та ТВАРИНА свідчить про їхню прототипову природу. Це підтверджують також наші дослідження [Крижко 2019: 74].

Відповідно до зазначеного вище зоонімів на позначення риб не так багато. Певною мірою це пояснюють тим, що тварини достатньо специфічні для кожної місцевості, а внаслідок цього їхні найменування значно зумовлені внутрішньою формою, тобто тими ознаками, які залежать від світосприйняття народу.

До найбільш поширених зоонімів-назв риб належать: **вугор, лосось, щука, вобла, вахня, минь, йорж, калкан, камбала, камса, виз** та ін.

Специфіка цих зоонімів полягає в тому, що від них майже не утворюються подальші лексико-семантичні варіанти. Переважно ці слова однозначні й в переносному значенні їх майже не вживають.

Єдине більш пізнє метафоричне утворення має зоонім **йорж** у значенні «щітка для чищення, миття лампового скла тощо» та його зменшено-пестлива форма **йоржик** у значенні «чуб на голові, що стирчить догори». Від цієї форми морфолого-синтаксичним способом утворився прислівник **йоржином** зі значенням «коротко, так, що стирчить (про волосся)» [Словник української мови 1970–1980: Т. IV, 62].

Серед зоонімів на позначення комах найбільш поширеними є **блоха, муха, оса, бджола, воша, джміль, міль** та ін. Незважаючи на те, що ця група зоонімів нечисленна, однак вони беруть активну участь у творенні фразеологічних одиниць, віддзеркалюючи національно-культурну специфіку мови: **Вошей годувати (відгодовувати)** – «перебувати в поганих побутових умовах, часто з примусу (у в'язниці, в окопах і т. ін.)» [Словник української мови 1970–1980: Т. I, 746]; **Джмелів слухати** (зневажл.) – «бути в стані запаморочення»; **Під джмелем** – «напідпитку» [там само: Т. II, 263].

Дуже рідко в таких зоонімах розвивається термінологічне значення, тобто відбувається звуження первинного лексичного значення з подальшою спеціалізацією, наприклад, **воша**, функціуючи як термін, позначає «рослинного паразита; тлю» [Словник української мови 1970–1980: Т. I, 746].

Необхідно звернути увагу на те, що зооніми один до одного знаходяться у відношеннях співіпонімів, хоча, без сумніву, існували й гіпероніми. Так, у розмовному мовленні вживається збірний іменник **бидло**, позначаючи свійську рогату худобу. З часом це слово розвинуло декілька похідних значень: «1) зневажлива назва поневолених трудящих, яку вживали експлуататори, пани; 2) (лайл.) скотина, хам» [Словник української мови 1970–1980: Т. I, 165].

Аналогічний лексико-семантичний розвиток зооніма **гад**, який називає земноводну тварину або плазуна. У переносному значенні, вживаючись щодо людини, передає зневажливе ставлення. «Так говорять про огидну, підступну людину або взагалі вживають як лайливе слово» [Словник української мови 1970–1980: Т. II, 9–10].

Деякі форми зоонімів, як уже зазначалося, утворюють окремий лексико-семантичний варіант, у більшості випадків звужуючи або спеціалізуючи значення, наприклад, іменник **бик** «у множині вживають для назви підродини великих жуйних ссавців, до якої належать **тур, бізон, зубр** та ін.» [Словник української мови 1970–1980: Т. I, 165]. Зазначене слово з розряду нейтральних переходить в інший реєстр. Воно стає терміном і належить вже до наукової картини світу.

Підсумовуючи викладене вище, відзначимо, що «група зоонімів індоєвропейського походження є найчисленнішою. Певною мірою це пояснюють тим, що давня людина не виокремлювала себе від природи. Пізнаючи світ, вона насамперед пізнавала світ тварин, тому на початку це були найменування представників конкретних підвидів тварин. У кількісному відношенні – це назви диких тварин та птахів» [Крижко 2019: 74].

Сформувавшись як лексико-граматичний клас іменників, ці слова в дериваційному плані майже не розвивалися лексико-семантичним способом, тобто тривалий час їм не були властиві переносні значення. Лише з розвитком мислення, зокрема асоціативного мислення, виникають різноманітні лексичні та синтаксичні метафоричні новотвори.

Характеризуючи праслов'янський глоттогенез, учені виділяють два визначальні чинники. Це становлення граматичної системи та становлення власної лексичної системи. Так, для утворення лексичної системи надзвичайно важливі були «процеси словотворення, орієнтовані на формування назв різноманітної лексико-семантичної природи» [Сучасна українська літературна мова 1997: 185]. Отже, лексика праслов'янської доби утворена на індоєвропейській основі, але сформована на основі лексико-граматичних законів, що в подальшому було покладено в основу споконвічно українського лексикону.

За результатами нашої вибірки зооніми спільнослов'янського походження становлять п'яту частину від загальної кількості, хоча традиційно фонд спільнослов'янської лексики є найчисельнішим у багатьох мовах [Сучасна українська літературна мова 1997: 185]. Певною мірою такий дисбаланс можна пояснити тим, що період найменування конкретних предметів фізичного, зокрема й тваринного світу, в основному був уже завершений. До них належать: **білан** – «шкідник садових і городніх культур – білий метелик з чорними жилками або плямами на крильцях» [Словник української мови 1970–1980: Т. I, 180]; **білузна** (*Aspius aspius*) – «хижа прісноводна промислова риба» [там само: Т. I, 181]; **білка (білиця), білуга, білуха** (*Delphinapterus leucas*) – «ссавець з родини дельфінових, поширений в арктичних і прилеглих до них водах» [там само: Т. I, 185]; **біляк** – «заєць, що має біле хутро» [там само: Т. I, 185]; **бражник** – «великий метелик з різноманітним забарвленням» [там само: Т. I, 226]; **в'юрок** – «північна невеличка пташка, що живе в тайзі» [там само: Т. I, 795]; **воробець** (діал.) – горобець [там само: Т. I, 739]; **вівчарик** – «дрібний перелітний співучий птах жовтувато-зелено-сірого забарвлення, із шилоподібним дзьобом» [там само: Т. I, 551]; **гагарка** – «північний морський птах завбільшки з невеличку качку» [там само: Т. II, 9]; **берестянка** – «маленький корисний перелітний птах» [там само: Т. I, 161]; **гайчка** – «дрібна пташка родини сирицевих» [там само: Т. II, 15]; **вільшанка** (*Evithacus*) –

«невеличка перелітна співуча пташка» [там само: Т. I, 676]; **вівсянка 1** – «маленький перелітний жовтогрудий птах роду горобиних» [там само: Т. I, 550]; **вівсянка 2** – «дрібна ставкова риба» [там само: Т. I, 550]; **вовчок** (*Gryllotalpa vulgaris*) **1** – «комаха з ряду прямокрилих; капустянка; багатоїдний шкідник» [там само: Т. I, 713]; **вовчок 2** – «невеличкий ссавець з роду гризунів, що впадає в зимову сплячку; соня» [там само: Т. I, 713].

«З наведених прикладів у тематичному аспекті спільнослов'янські за походженням зооніми представлені переважно назвами птахів, диких тварин та риб, як правило тих, що населяли території слов'янських народів, навіть якщо цілком та повністю поділяти гіпотезу про міграційний характер прабатьківщини слов'ян» [Крижко 2019: 74].

Необхідно зазначити, що деякі зооніми мають омонімічні утворення. Здебільшого це терміни асоціативно-метафоричного типу, наприклад: **вовчок** (*Orobancha L.*) **3** – «паразитична рослина, що розвивається на коренях інших рослин» (СУМ, I, 713); **вовчок 4** – «пагін, що виростає на старому стовбурі дерева, куща» [Словник української мови 1970–1980: Т. I, 713].

Отже, невмотивовані зооніми спільнослов'янського походження утворюють відносно нечисленну групу назв на позначення птахів, диких тварин та риб, які населяли слов'янські території. Переважно ці зооніми майже не мають лексико-семантичних варіантів, тобто вони однозначні, і тяжіють до термінологічного вживання, формуючи наукову картину світу. Не випадково, навіть у тлумачних словниках вони подаються разом з їхнім номенклатурним найменуванням латиною.

Специфіка формування власне українського лексичного фонду полягає в тому, що, по-перше, частково він утворився ще до виникнення східнослов'янської писемності, по-друге, деякі його елементи належать до епохи праслов'янського діалектного членування [Сучасна українська літературна мова 1997: 189]. «Без сумніву, це вже похідні слова з виразною національно-мовною специфікою, але для сучасного носія української мови вони вже втратили первинну мотивацію, тобто сприймаються як невмотивовані» [Крижко 2019: 75].

Аналізуючи зооніми з позицій словотвірних елементів, які свідчать про їхнє власне українське походження, відзначимо групу назв недорослих істот (малят), генетично співвідносно з давніми основами на *-*ent*. У нашій вибірці найбільша кількість матеріалу припадає на такі назви: **вугрення, вуженя, гавеня, вовчення, вороненя, гаденя, гадючення, гайвороненя (гайвороня), галеня, галчення, горобеня, грачення, гусеня, дрозденя, дятленя, жабеня, жайвороня, журавлення, зайчення, звірення, зозулення, зубрення, індиченя, їжаченя, каченя, китеня, кібчення, козеня, коненя, котеня, кошеня, криження, кроленя, ластовеня, левеня, лелеченя, лисеня, лосеня, мазпеня, медведеня, мишеня.**

Специфіка цієї лексико-семантичної групи на референційно-денотативному рівні полягає в тому, що зазначений суфікс застосовується до достатньо широкого кола позначуваних (дикі та свійські тварини, птахи, хробаки, риби).

«Про поширеність таких слів свідчить і їхня широка дериваційна синонімія. Майже кожне слово у вказаному значенні має відповідний нейтральний синонім та синонім щодо вираження позитивної (негативної) оцінки, особливо пестливого ставлення, пов'язаного із демінутивністю» [Крижко 2019: 75].

До нейтральних слів на позначення недорослих істот належать: **вірля (орля), вовча, гадюча, галча, гиндича, голуб'я, гороб'я, гуся, жайворонча, жереб'я, зайча, звіря, зубря, індича, кабанча, карася, кача, козля, коня, котя, кроля, куріп'я, курча, лебедя, лелеча, лисича, лоша, медведя (ведмежа).**

На другому місці за кількістю знаходяться зооніми на позначення збірності істот: **вороння, вороняччя, воронь, вошва, гаддя, гадюччя, гайвороння, галич, звірина, звірота, звір'я, качва, комарня, комашня, мишева, мошва, мурашня, мушева, мушня.**

Незначна частина цих слів може вживатися в переносному значенні з такими конотаціями: **лебедя** – «у народнопоетичному мовленні служить для пестливого звертання до дитини, молоді людини і т. ін.» [Словник української мови 1970–1980: Т. IV, 458]; **курча** – «у розмовному мовленні означає «наївне дівча»» [там само: Т. IV, 414]. Слово **курча** має ще один нейтральний метонімічний варіант, який означає страву з м'яса такого пташеняти, так само, як і слово **індичка**.

Характеризуючи словотвірно-граматичну оформленість зоонімів з позицій *genus sexus*, відзначимо, що назви тих тварин, які мають значення для ведення господарської діяльності або здавна живуть поруч із людиною, входять до кореляційних пар за статтю: **-к(а) – голуб – голубка, журавель – журавка, індик – індичка, кіт – кішка; -их(а) – засць – зайчиха, їжак – їжачиха, лелека – лелечиха; -иц(я) – лебідь – лебедиця, лось – лосиця** та ін. Разом з тим для деяких кореляційних пар властива варіативність, наприклад, **лебідь – лебедиця, лебедиха, лебеда, лебідка**.

«Процес лексико-граматичного оформлення зоонімів відповідно до граматичного ладу української мови відбувався дуже бурхливо. Ті тварини, які певною мірою відображали світоглядні, зокрема міфопоетичні, уявлення слов'ян, мають достатньо розгалужену систему дериваційних форм у лексико-фразеологічному складі мови» [Крижко 2019: 75]. Наведемо декілька найбільш типових прикладів.

Зоонім на позначення дикої тварини **вовк** має кореляційні пари за такими параметрами: за статтю: **вовк – вовчиця** (рідко – **вовчиха**); за збільшенням ознаки: **вовк – вовкулака**; за збільшенням ознаки та зневажливим ставленням одночасно: **вовцюга, вовчисько, вовчище**; за зневажливим ставленням: **вовк – вовцюган**.

У переносному значенні слово **вовкулака** вживають по відношенню до відлюдькуватої людини для передачі зневажливого ставлення. До того ж за народними повір'ями, відповідно до міфопоетичних уявлень слов'ян, **вовкулакою** називають людину, що обертається у вовка. Отже, у цих конотаціях передається страх давньої людини перед цією жорстокою твариною.

Слово **засць** в аспекті лексичної деривації характеризують за допомогою таких утворень: позначення дорослої істоти: **зайчисько, зайчук**; назва самки: **зайчиха, зайчиця**; позначення недорослої істоти з пестливим значенням: **зайчатко, зайченятко**.

Новотвори від зооніма **звір** безпосередньо віддзеркалюють основне лексичне значення, але мають конотативні ознаки різного типу: 1) діалектне: **звірик** (від **звіря**); 2) інтенсивність ознаки: **звірина**; 3) розширення значення: **звірина** (тварина взагалі); 4) розмовне: **звірюка, звірюга, звіряка** (рідко); 5) зменшене: **звірючка** (від **звірюка**).

Відповідно до антропоцентричного принципу зооніми **звірюка, звірюга** можуть у переносному значенні характеризувати жорстоку, люту людину. У цьому випадку слово має характеристику лайливого. Хоча є протилежні випадки, коли, наприклад,

характеристика балакучої людини переноситься на птицю: **балабан** – «птах родини соколових» [Словник української мови 1970–1980: Т. I, 93].

Зооніми, що позначають свійських тварин, у своїх дериваційних новотворах відбивають переважно розміри тварини. Наприклад, зоонім **кабан** має такі модифікації основного значення: 1) зменшено: **кабанець**, **кабанчик**; 2) збільшено: **кабанисько**, **кабанище**, **кабанюга**. Більш розвинена в семантичному відношенні дериваційна база зооніма **кінь**: 1) зменшено: **конячinka**, **конячка**; 2) збільшено: **конисько**, **конище**; 3) пестливо: **кониченько**; 4) розмовне: **коняка**. До того ж існують ще два варіанти на позначення змореного, слабосилого, малого або худого коня: **конисько**, **конячина**. У деяких похідних значення збільшеності супроводжується зневажливістю, особливо коли йдеться про невеликих свійських тварин: **котюга**, **котяра**.

Як нами було спостережено, найпоширеніший відтінок значення, який актуалізується в похідних дериватах, – це збільшення або зменшення розміру, тобто фізичний вимір: 1) збільшення: **вужака**, **гадючище**, **комарище**, **коропище**, **котисько**, **котище**; 2) зменшення: **вошка**, **вужик**, **в'юнець**, **в'юнок**, **гедзик**, **кібчик**, **кліщик**, **кнурець**, **комашинка**, **комашка**, **баранець**, **баранчик**.

Значно менше було дериваційних варіантів, в яких виокремлювалася одна істота з-поміж інших. Здебільшого у таких випадках використовувався суфікс одиничності **-ин(а)** (**комашина**) або безафіксний засіб (**мураха**).

Для свійських тварин, як уже зазначалося, в утворенні назв був важливим вік (**лошак**, **лошиця**) і колір (**воронько**, **гнідко**). Для позначення молодих тварин існували окремі лексико-семантичні варіанти.

Характерною рисою назв тварин у наївній картині світу є їхня варіативність залежно від: стилю мовлення: **вужак** (розм.), **глухань** (розм.), **журавка** (розм.), **кося** (дит.), **кицька** (розм.), **кітка** (розм.), **котко** (фольк.), **коток** (фольк.); території поширення: **вутя** (діал.), **курятко** (діал.), **медведик** (діал.), **бушель** (діал.), **бушля** (чапля – діал.), **відеуд** (одуд – діал.), **вутка** (діал.), **бобир** (діал.), **медведиця** (діал.), **медведь** (діал.), **котюга** (діал. – собака); частоти вживання: **журав** (рідко), **козлиця** (рідко).

Отже, зооніми, що позначають свійських тварин, мають переважно нейтральні лексико-семантичні новотвори, завдяки яким долається дефіцит у позначенні їхніх розмірів, віку, статі. Зооніми на позначення диких тварин крім цих значенневих ознак характеризують ставлення людини, у більшості випадків – зневажливе та / або негативне.

Позитивні з позицій аксіології є конотації дериваційних утворень назв птахів. Наприклад, у слова **голуб**, крім нейтрального протиставлення за статтю **голуб** – **голубка** (заст. **голубиця**), спостерігають ще й позитивно емоційно-експресивно забарвлені дериваційні варіанти: поетичне: **голубина** (одночасно щодо голуба і до голубки); пестливе: **голубенятко**, **голубонька**, **голубонько** (пестл. до **голуб**), **голубочка**, **голубочок**, **голуб'ятко**, **голуб'яточко**. У розмовному мовленні зоонім **голубка** вживають у функції пестливого звертання до дівчини, жінки.

Зооніми, що мають конотацію, пов'язану із зменшено-пестливим значенням, утворюють за допомогою таких дериваційних засобів: **-енятк(о)** – **вовченятко**, **вугренятко**, **галченятко**, **горобенятко**, **звіренятко**; **-еньк(о)** / **-іньк(о)** – **вовченько**, **зайньо**; **-ик** – **вовчик**, **горобчик**, **жеребчик**, **журавлик**, **зайчик**, **карасик**, **когутик**,

козлик, комарик, коник, котик, лебедик, лящик; -ятк(о) / -атк(о) – воронятко, вутятко, гаєнятко, гайворонятко, гусятко, дятленятко, жереб'ятко, звірятко, індичатко, качатко, каченятко, качатко, козенятко, косятко, кошенятко, курчатко, ластів'ятко, ластовенятко, левенятко, мишенятко; -к(а) – гадючка, жабка, звіринка (від звірина), зозулька, кицюнька (від киця), кізка, кобилка, козулька, корівка, куріпочка, лисичка, лошичка, мишка, мушка, бджілка; -ньк(а) – галонька, гусонька, кізонька, ластівонька, бджілонька; -очк(а)/ечк(а) – галочка, гусочка, качечка, кізочка, кішечка, комашечка, кропив'яночка, ластівочка, мавпочка, бджілочка; -ець – голубець; -ок – голубок, жайворончок, звірок, їжачок, коничок (від коник), котичок (від котик), коточок (від коток), куличок, лошачок, метеличок, бабачок (рідко байбачок); -к(о) – качаточко (від качатко), козеняточко (від козенятко), козяточко (від козятко), кошеняточко, курчаточко; -юн(я) – киця; -чин(а) – кобиличина.

Зменшено-пестливе значення подібних зоонімів при переносному вживанні, особливо щодо людини, зберігається. Так, наприклад, при пестливому звертанні до жінки українці можуть вживати слово *галочка*.

Пестливе значення не завжди супроводжується зменшенням: *киця, лебедятко, лебедонька, лебідонька, лебідочка, лебедочка, горобчикок, зозуленька, лисенятко, лосенятко, гусенятко, зозуленятко, зозулечка, лошатко, козятко, козуня, котусь*.

Проте іноді як зменшено-пестливе, так і пестливе значення можуть нейтралізуватися. Найчастіше це явище спостерігають при метонімічному перенесенні, коли важливою є схожість, подібність, суміжність. Наприклад, слово *коник* має такі лексико-семантичні варіанти: «1) пряник або іграшка, що має форму коня; 2) вирізана прикраса на дахові, що іноді має форму кінської голови; 3) дерев'яна пластинка з вирізами й загнутим верхом, що її вставляють вертикально в кожний із чотирьох кінців витушки, з якої мотаять пряжу в клубок» [Словник української мови 1970–1980: Т. IV, 259-260].

Незважаючи на зменшено-пестливу форму деривата *кобиличина*, у розмовному мовленні нею позначають погану, худу й малосильну кобилу [Словник української мови 1970–1980: Т. IV, 201].

Втрата зменшено-пестливої характеристики особливо притаманна фразеологічним зворотам, де значення може бути основним, первинним, наприклад, *Закидати (пускати) гадючку* означає «говорити або робити неприємності» [Словник української мови 1970–1980: Т. II, 11].

У фразеологічних одиницях у переважній більшості актуалізуються реальні властивості тварини, наприклад, у виразі-характеристиці легковажної людини *Зайчики в голові стрибають (у кого)* – за основу беруть стрибучість тварини, її легкість, що при переносі цих якостей щодо голови – головного органа людини – створює негативну конотацію.

Негативна оцінка також виражається за допомогою зоонімів, що позначають недорослих істот. Однак іноді ця негативна оцінка міститься в самому лексичному значенні слова: *гаденя* – «(перен., зневажл.) про злу, підступну молоду людину, а також уживається як лайливе слово» [Словник української мови 1970–1980: Т. II, 10]; *гадюченя* – «(перен., зневажл.) про злу, підступну молоду людину, а також уживається

як лайливе слово» [там само: II, 11]; **горобеня** – «(перен., зневажл.) про людину з невеликою фізичною силою або про таку, що займає незначне місце в суспільстві» [там само: II, 135]; **кошеня** – «(перен., зневажл.) про малу на зріст, кволу, але задирилу людину; у фразеологічному виразі **Хоч кошенят бий** вживається щодо людини з грубими рисами обличчя для передачі зневажливого ставлення» [там само: IV, 316].

Отже, підсумовуючи викладене вище, відзначимо, що серед немотивованих зоонімів власне українські за походженням входять до тих тематичних груп, які створюють наївну картину світу. Їхня дериваційна структура певною мірою віддзеркалює світоглядні позиції давніх слов'ян.

Так, власне українські за походженням зооніми позначали дорослих тварин, зокрема й ссавців та самок, недорослих істот, у переважній більшості з пестливим значенням, збірність певних видів тварин, птахів, комах та ін.

Назви тих тварин, які певною мірою відображали світоглядні, зокрема міфопоетичні, уявлення слов'ян, мають достатньо розгалужену систему дериваційних форм у лексико-фразеологічному складі мови, які характеризують зооніми за такими параметрами: 1) стиль мовлення (розмовний, фольклорний, дитячий); 2) територія поширення; 3) частота вживання.

Характеризуючи словотвірно-граматичну оформленість зоонімів з позицій *genus sexus*, відзначимо, що назви тих тварин, які мають значення для ведення господарської діяльності або здавна живуть поруч із людиною, характеризують обов'язковими кореляційними парами за статтю.

Усім українським демінутивам властива широка дериваційна синонімія. Майже кожне слово у вказаному значенні має відповідний нейтральний синонім та синонім для вираження позитивної (негативної) оцінки, особливо пестливого ставлення, пов'язаного із демінутивністю.

Власне українські за походженням зооніми, маючи нейтральну вихідну основу, набувають конотативних ознак різного типу, які генералізують значення, надають інтенсивності ознаці тощо.

Зооніми, що позначають свійських тварин, мають переважно нейтральні лексико-семантичні новотвори, завдяки яким долають дефіцит у позначенні розмірів, віку, статі істоти. Зооніми на позначення диких тварин до цих значеннєвих характеристик додають ще ставлення людини, переважно – зневажливе та / або негативне.

Позитивні з позицій аксіології є конотації дериваційних утворень назв птахів. Властиве цій тематичній групі зменшено-пестливе значення зберігається при переносному вживанні, особливо щодо людини.

Проте іноді як зменшено-пестливе, так і пестливе значення можуть нейтралізуватися. Найбільш часто це явище спостерігають при метонімічному переносі, коли важливою є схожість, подібність, суміжність, а не ставлення людини. Втрата зменшено-пестливої характеристики особливо притаманна фразеологічним зворотам, де первинне значення зооніма здебільшого є базовим.

Зооніми, що позначають свійських тварин, у своїх дериваційних новотворах відбивають переважно розміри, вік і колір тварини, утворюючи фізичний вимір наївної картини світу.

Отже, в ономасіологічному аспекті загальна характеристика терміна базується на трьох складових: 1) когнітивній, що вказує на поняттєвий клас; 2) функційній, що

пов'язана з видовою ознакою; 3) формально-граматичній, яка віддзеркалює оформлення терміна як частини мови.

У когнітивному плані біологічна термінологія межує з номенклатурою, оскільки призначена переважно для позначення класів, родин, рядів тощо, тобто спрямована в основному на виконання денотативної функції. У зв'язку з цим когнітивний аспект вивчення термінів визначається двома підходами: семасіологічним та ономасіологічним.

У семасіологічному плані науковий термін є специфічною мовною одиницею, яка тісно пов'язана із науковим поняттям, хоча й ніколи не збігається з останнім, тому він постійно переміщується або зі сфери наукового мовлення до загальноживаної лексики і навпаки, або відбувається пересування в інші сфери науки.

В ономасіологічному плані термінам-зоонімам властиві різноманітні семантичні відношення. Переважно це синоніми, антоніми, омоніми. Серед синонімів найбільш поширеними є абсолютні синоніми, тобто синоніми-дублети та дериваційні синоніми, які утворилися на основі грецьких або латинських коренів, що найчастіше використовують у словотвірній практиці (*батибіонти* – *аеробіонти* – *гідробіонти*). Антонімічні відношення спостерігають в межах одного поняття (*алохтони* – *автохтони*). На власне українському ґрунті найчастіше вони утворюються префіксальним способом, де префікси позначають здебільшого відсутність ознаки, що міститься у вихідному слові: **черепні** – **безчерепні**.

Когнітивна основа терміна в поняттєво-концептуальному аспекті представлена чотирма мотиваційними групами: 1) абсолютна мотивація при збігу семантичних ознак внутрішньої форми та лексичного значення; 2) повна мотивація за внутрішньою формою, що відбиває ознаку, яка цілком входить до значення; 3) часткова мотивація, яку спостерігають, коли існує спільна для внутрішньої форми та лексичного значення частина мовного змісту одиниці; 4) відсутність будь-якої мотивації.

Терміни абсолютної мотивації найбільш адаптовані до системи української мови. Терміни повної мотивації складаються як з окремого слова, так і з словосполучення. Специфіка однослівних термінів повної мотивації полягає в тому, що вони за структурою є складними. Найбільш поширеною є модель: корінь + корінь з однієї мови. Переважно це слова, структурні елементи яких походять з грецької або латинської мов (*амфібластула*, *археоптерикс*). У структурному відношенні це моделі: 1) корінь з однієї мови (*апендикулярії*); 2) префікс + корінь з однієї мови (*анамнії*); 3) заперечна частка + корінь + корінь з однієї мови (*анаероби*); 4) корінь з однієї мови + корінь з іншої (рідної) мови вживається при словотвірній деривації значно рідше (*австралопітеку*).

Терміни часткової мотивації традиційно поділяють на три групи: 1) вживають тільки в *singularia tantum*; 2) у науковому мовленні переважає форма *pluralia tantum*; 3) можуть функціювати у формі однини (переважно поза біологічною сферою) та множини. До першої групи належать терміни, що позначають назви наук або їх підрозділів, а також сукупність тварин, для позначення яких неважливе одниничне найменування (*ектогенез*). У другу групу об'єднують терміни, що також позначають певну сукупність у вигляді родини, класа тощо (*анеліди*). Третя група найчисельніша, вона відповідає семантичній моделі: корінь з іншої мови + нове значення (*акули*).

У процесі дослідження ми виділили дві групи немотивованих термінів: 1) у яких відомий етимон, проте він або нечітко визначений, або його походження невідоме (*аксолотль*); 2) абсолютно немотивовані слова (*зубр*).

Терміни першої групи вживають як в однині, так і в множині, що пояснюють їхньою адаптованістю до мовного складу української мови, оскільки форма стає найбільш значущою в аспекті передачі значення (**ало́за** – його етимон *alosa* вживають у синонімічних термінах *Caspialosa* та *Paralosa*).

Серед біологічних термінів нерідко вживають номінації, що у філологічному плані дають достатньо прозору етимологію, проте пересічні носії мови її вже не розуміють (**баклан** – його внутрішня форма у латинській та грецькій мовах відображає референційні ознаки цього птаха як ворона, що живе поруч із водою, тоді як в українській запозичене з тюркських мов, де в татарській означало *дику гуску*, а в турецькій – *дрохву*).

Терміни, що вживають тільки в однині або тільки в множині, функціують переважно в науковому мовленні. Ними позначають або сукупність організмів (**бентос**), або вимерлі тварини (**антракотерій**, **анхітерій**).

Номінативні форми в *pluralia tantum* традиційно вживають при позначенні біологічних родин, рядів, класів (**агамові**, **атеринові**, **амоніти**).

Аналогічно до попередньої групи в українській мові є незначна кількість номінацій термінів з невідомим етимологічним (**антилопи**, **анчоусові**, **белемніти**).

Група зоонімів індоєвропейського походження сформувалася як лексико-граматичний клас іменників, ці слова в дериваційному плані майже не розвивалися лексико-семантичним способом, тобто тривалий час їм не були властиві переносні значення. Лише з розвитком мислення, зокрема асоціативного мислення, виникають різноманітні лексичні та синтаксичні метафоричні новотвори.

Невмотивовані зооніми спільнослов'янського походження майже не мають лексико-семантичних варіантів, тобто вони однозначні, і тяжіють до термінологічного вживання, формуючи наукову картину світу.

Специфіка зоонімів власне українського походження на референційно-денотативному рівні полягає в тому, що їхні назви застосовують до достатньо широкого кола позначуваних, їм властива широка дериваційна синонімія, синонімічний ряд представлений нейтральною базовою основою та синонімами для вираження позитивної (негативної) оцінки, особливо пестливого ставлення, пов'язаного із демінутивністю.

У дослідженні використані матеріали статей: Крижко О. А. Невмотивовані зооніми як складові елементи наївної картини світу. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки» Мовознавство*. 2019. № 11. С. 72–76; Крижко О. А. Семасіологічний та ономасіологічний підходи до вивчення термінів-зоонімів. *Науковий вісник Херсонського університету. Серія «Лінгвістика»*. Херсон, 2019, № 37. С. 84–89.

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Предметом багатьох досліджень у сучасному науковому дискурсі є виявлення особливостей взаємозалежності мовних моделей і етнокультурної картини світу, важливість ролі мови у формуванні національних факторів, а також визначення етнокультурної ідентичності. Звернення до дослідження феномену мови як фактора етнокультурної ідентичності на прикладі наукового дискурсу у сучасній ситуації, яка, на наш погляд, визначається політичними, соціально-економічними і культурними трансформаціями, що відбуваються в сучасному світі, є актуальними. Феномен мови щороку набуває особливого значення, що наочно демонструють події в Україні та в інших регіонах світу.

Мова є найважливішим засобом і умовою оптимізації культурно-комунікативних процесів, які забезпечують єдність і стабільний розвиток суспільства.

В умовах нових інформаційно-комунікативних технологій дослідження проблем міжкультурної комунікації та міжетнічної стабільності в полікультурному комунікативному просторі інформаційного суспільства є найважливішим завданням етнологістики.

Дослідження етнологістичних факторів набуває особливої актуальності, коли розв'язуються проблеми, які пов'язані з міграційними процесами, труднощами щодо мовних бар'єрів адаптації мігрантів до нових умов соціокультурного середовища. Ми спостерігаємо прагнення етносів підкреслити свою історичну унікальність, відродити і відстояти особливості своєї традиційної культури та мови.

На наш погляд, міжетнічні відносини в сучасних умовах стали переважати в комунікативному просторі країн із багатонаціональним складом населення. Якщо ще в середині ХХ ст. вчені вважали, що етнологістика поступово втрачатиме своє значення в житті людей внаслідок процесів глобалізації та інтеграції, розвитку громадянського суспільства та особистісного індивідуалізму, то історична практика показала неправомірність такої думки. Етнічність, етнокультурна ідентичність не тільки зберегли, а й посилили своє значення в соціальному, політичному і культурному житті країн і народів. Страх втратити свою мову, культуру, свою самобутність, історичну унікальність характерний для всіх народів, де б вони не мешкали.

Важливу роль відіграють розгляд особливостей мовної картини світу, вивчення місця і ролі мови у формуванні етносу.

Матеріали дослідження можуть бути використані при подальшій розробці програм раннього попередження конфліктів на етноконфесійному ґрунті, при вивченні питань щодо культури міжетнічних відносин, а також вибору методів і засобів роботи з мігрантами з метою підвищення ефективності адаптації до культурного середовища.

На прикладі сучасних наукових досліджень розглянемо ступінь розробленості проблеми (Таблиця 1):

Таблиця 1

Напрямок дослідження	Дослідники
вивчення ролі мови в збереженні елементів культурної пам'яті народу як чинника етнокультурної ідентичності	Є. Головаха [Головаха 2008:4], Л. Костюк [Костюк 2021:15], О. Титар [Титар 2021:23], О. Сергєєва [Сергєєва 2002:20],

	М. Михайлова [Михайлова 2010:10], Н. Пелагеша [Пелагеша 2009:16]
освіта і сім'я як механізм формування етнокультурної ідентичності	О. Злобіна [8], М. Козловець [14]
методологічні засади культурної політики в галузі збереження національно-культурних традицій	С. Здіорук [Здіорук 1996:7], В. Євтух [Євтух 1997:9]
питання зв'язку мови і культури	Б. Буяльський [Буяльський 2001:2], В. Винницький [Винницький 2002:3]
проблеми взаємозв'язку мови і самосвідомості	О. Почепцов [Почепцов 1996:19], Н. Шульга [Шульга 2000:24]
роль мови у формуванні мовної особистості	Л. Скуратівський [Скуратівський 2005:21], І. Фаріон [Фаріон 2003:26]
проблема функціонування мов у полікультурному просторі	А. Богуш [Богуш 2010:1], Л. Губерський [Губерський 2002:5], Л. Казанцева [Казанцева 2014:12]

Термін «ідентичність» є багатозначним, ускладненим різноманітністю поглядів на його зміст, а також є предметом постійних дискусій, його використовують у культурології, філософії, психології, соціології, етнології, політології, геополітиці.

Можна стверджувати, що термин «ідентичність» (латинського походження) означає «ототожнений», «однаковий». Це поняття спочатку з'явилося в психіатрії в контексті опису стану психічно хворих людей, які втратили уявлення про самих себе і послідовність подій свого життя.

Ідентичність – це складний феномен, що включає різні рівні свідомості. Варто зауважити, що в різних науках цей термін трактується неоднозначно. Розглянемо основні аспекти, які досліджуються в різних наукових галузях (Таблиця 2).

Таблиця 2.

Наукова галузь	Основні аспекти дослідження
філософсько-культурологічна	культурна ідентичність (ототожнення себе з культурною традицією); соціальна ідентичність (ототожнення себе з соціальною позицією або статусом); етнічна ідентичність (ототожнення себе з певною етнічною групою).
соціогуманітарна	сукупність специфічних рис, які вирізняють певну спільноту поміж інших
соціологічна	осмислення соціокультурної потреби в єдності; розробка типів взаємодій між ідентифікаційними стратегіями; акцентування нового в розгляді двох аспектів ідентичності «Я» і «Іншого», які не існують одне без одного

психологічна	виражається через прагнення особи до єдності і цілісності
--------------	---

Культурна ідентичність визначається особливостями соціокультурного розвитку сучасного світу. Доцільно зазначити, що необхідність культурної ідентифікації зумовлена потребою відчуття безпеки та приналежності до певної групи, самоусвідомленні себе як невід'ємної частини колективу. Це стає можливим, коли особистість приймає культурні норми та зразки поведінки, усвідомлення свого «Я».

Феномен ідентичності розкривається через дослідження проблеми національної ментальності, яка зберігає традиційну культуру етносу, наголошує на її унікальності й цілісності, постає основою етнокультурної ідентифікації. Через неї впродовж усієї історії передаються цінності і життєва філософія народу.

Дослідження ментальності та можливостей формування нових ідентичностей стають реальними завдяки архетипам, які, на наш погляд, є втіленням традиції, притаманної культурі, оскільки формують цінності та канони духовного життя. Архетипним для українського менталітету є ідеал свободи. Він характеризує Україну, яка, мабуть, була єдиною в світі, що втримувала тиск степу, кочових навал, стала батьківщиною людей, з яких ніхто не хотів бути пасивним глядачем тривалих історичних подій.

Властивості українського менталітету забезпечують культурну ідентичність народу на різних етапах нашої історії. На основі ментальності формується відчуття національно-культурної ідентичності.

Кожне нове покоління, а також представник конкретного етносу, вивчаючи мову, включається в конкретну історичну систему суспільних відносин, долучається до колективного досвіду про навколишню дійсність, підкорюється загальноприйнятим нормам поведінки, соціокультурних цінностей. У мові відображений досвід народу, його морально-етичні, соціально-естетичні, художні та виховні ідеали. Мова зберігає історію цивілізаційного розвитку народу і відображає національний характер, норми відносин з іншими людьми й еталони соціальної поведінки, які передаються із покоління в покоління.

У процесі історичного розвитку мова відіграє особливу роль. Вона є ознакою етносу, продуктом його історико-культурної, господарсько-побутової та виробничої діяльності. У кожному слові закріплено різноманіття зв'язків і відносин етносу з реальним світом. У культурно-комунікативному аспекті завдяки мові транслюється взаємодія між людьми, визначається особливість етнічної картини світу і відтворюється етнокультурна ідентичність.

Уперше проблема національної ідентичності стає об'єктом наукового дискурсу в ХІХ ст. Це було пов'язано з бурхливими процесами в Європі та Південній Америці, де виникали та поширювалися рухи за звільнення від колоніальної залежності і з'являлися національні держави.

На думку дослідників, усі країни, що зазнали економічної модернізації, мають бути дуже схожими одна на одну; у них має існувати національне єднання на базі централізованої держави, вони урбанізуються, замінюють традиційні форми організації суспільства.

Є достатня кількість причин досліджувати феномен національної ідентичності, його співвідношення з ідентичністю етнічною, виокремити чинники та механізми її формування, дослідити стан, проблеми та перспективи формування. Саме такі питання досліджують сучасні українські науковці (Таблиця 3).

Таблиця 3.

Наукові праці	Автор
Культурна ідентичність як субстанційний чинник формування світогляду українського народу в епоху глобалізації	Р. Поліщук [Поліщук 18]
Вербалізація національної ідентичності США в англomовному політичному дискурсі	Є. Четвертак [Четвертак 25]
Культурно-мистецька діяльність етнічних спільнот Києва кінця ХХ – початку ХХІ століття	І. Кдирова [Кдирова 13]
Етнокультурні чинники професійного самовизначення особистості	Р. Мотрук [Мотрук 11]
Українська ідентичність: феномен і засади формування	М. Степико [Степико 22]
Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді	Д. Піонковська [Піонковська 17]

Досліджуючи соціальні функції мови, які пов'язані з ідентифікацією етнокультурних норм, дослідники пропонують виділити їх як етнічну ознаку. Мова (усі складові її системи: словниковий склад, фонетика, граматики тощо) – це продукт багатовікової еволюції, де в лексичі народів закріплювалися особливості кожного етапу розвитку етносу.

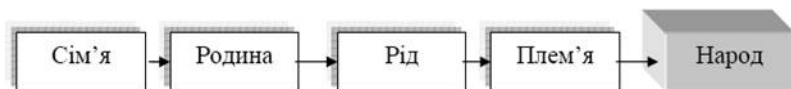
Співвідношення мови і культури – питання досить складне і багатоаспектне, оскільки мова не просто існує в системі культури як соціально уладкована сукупність практичних навичок та ідей, що характеризують наш спосіб життя, а й є носієм культурних цінностей, соціальних значень, регулятором і координатором суспільних відносин.

Термін «етнос» походить із давньогрецької мови, дослівний його переклад означає «чужинець» [Євтух 9:154]. Етимологічно він означає стадо, натовп людей, народ, іноземне плем'я тощо. Із V сторіччя до н. е. його використовували у значенні «народ негрецького походження» – етнос, а себе ж греки називали «демос» (народ). У такому значенні римляни ввели слово «етнос» у латинську мову, а у зв'язку з його латинізацією з'явився прикметник «етнічний», що вживався у значенні «нехристиянський», «язичницький» [Михайлова 2010:34].

Слово «етнос» розуміли в різних наукових школах і в різні часи неоднаково. Його вживали для визначення: ранньої стадії в історії людства (Л. Морган), історико-культурних провінцій (А. Бастіан), просто культурних одиниць (Ж. Ляпуж). Із середини ХІХ ст. поняття «етнос» використовується у значенні «народ». Цьому сприяв німецький етнолог А. Бастіан, який поняття «етнічний» і «народний» вважав синонімами, а поняття «етнічність» сприймав як культурно-побутову специфіку народу [Козловець 2009:157].

Народ – біологічна єдність, група, поєднана кровними, біологічними зв'язками (Рис 1). Колективними зусиллями народу облаштовувалася певна територія. Народжувалося поняття «батьківщина». До цього долучився ще один важливий компонент – мова.

Рис.1

Базові категорій, поняття і терміни в науковому дискурсі (Таблиця 4):

Таблиця 4.

Категорія	Базові поняття
форми етнічної самоорганізації	плем'я, народність, нація; етнічна категорія, етнічна структура, етнічна асоціація, етнічна спільнота; етнографічна група, етнічна меншина; етнічна автономія, етноцентризм
інструментарій етнічної самоорганізації	мова; етнічні цінності, символи, міфи, звичаї, традиції, ритуали, стереотипи; етнічна пам'ять, етнічна свідомість, самосвідомість, мораль, досвід, культура, етнічна картина світу, етнічна ідеологія; антропологічні, расові ознаки етносу, етногенетика; етнічний ареал
способи етнічної саморегуляції	етнічна адаптація, етнокультурний трансфер; етнополітика; етнічний конфлікт, етнічна самоідентифікація, етнічна толерантність, міжетнічна комунікація, ксенофобія, генетичні механізми саморегуляції
форми етнічного самовідтворення	етнічна соціалізація, етнічна культура; культура міжетнічного спілкування;
етнічна самотрансформація	антропогенез, соціогенез, етногенез, етнічне відродження, етнічна адаптація; інтеграція, консолідація

Отже, до основних рис, що становлять якісні ознаки етносу, належать: мова, народне мистецтво, звичаї, обряди, традиції, норми поведінки, звички тощо. Зауважимо, що жодна з названих рис не є детермінантно етнознаковою. Саме в нероздільній органічній сукупності вони становлять певну етнічну єдність. Розуміння особливостей буття етносу визначається поняттям «етнічність» (народність), що вживається для означення ступеня впливу природних і культурних особливостей того чи іншого народу на формування та життєдіяльність тих історичних людських спільнот, які мають свій етнічний складник – племен, народностей і націй.

У багатоетнічному суспільстві рано чи пізно (але обов'язково) самовиділяється певний етнос, який дає назву країні, геополітичній площині й досить часто державі (Таблиця 5).

Таблиця 5.

Завжди існувала національна проблема, а гноблення та експлуатація одних народів іншими властиві були ще рабовласницькому суспільству. Проте гостро національне питання постає в період розпаду феодалізму, коли відбувається становлення націй. Донині проблема етнонаціональних відносин є однією з провідних у науковому дискурсі.

«Народ» і «нація» – ідентичні поняття, що визначають біологічне походження групи людей, але в соціально-політичному аспекті вони не є тотожними. Нація утворюється на основі певного етносу, до якого приєднуються представники інших етносів, які мешкають на певній території та пов'язані між собою певним типом соціально-економічних відносин (Рис.2).

Рис.2

Національна ідентичність – самовизначення особи в національному контексті. Усвідомлення власної причетності до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, культурної спадщини, етичних норм. Людина як особистість має потребу ідентифікувати себе з певною групою. Не маючи підтримки колективної ідентичності, людина стає слабкою, нею легко можна маніпулювати. Усвідомлення приналежності до нації та можливості відрізнятись від інших груп можуть служити основою для формування національної ідентичності.

Термін «нація» розглядається в науковому дискурсі як головна політична форма сучасного об'єднання людей, яку характеризують:

- окреслена територія з фіксованим центром і контрольованими кордонами;
- єдина правова система;
- участь усіх членів у суспільному житті та політиці нації;
- масова публічна культура;
- колективна незалежність [Костюк:2012:116].

Розглянемо основні ознаки нації (Рис.3).

Криза чи втрата національної ідентичності призводить до втрати ціннісних орієнтирів та можливості часткової або повної втрати національного суверенітету держав. Наслідком постає нездатність проводити самостійно внутрішню та зовнішню політику. Український народ, внаслідок тривалого перебування в різних імперіях, опинився у стані етнічної, ідеологічної, мовної, конфесійної та політичної розпорошеності.

Національна ідентичність українців продовжує формуватися, спостерігається тенденція сприйняття європейської системи цінностей, яка може сприяти згуртуванню української нації, що в подальшому, позитивно вплине на перспективи інтеграції України до європейського співтовариства.

Схарактеризувавши сучасні інтерпретації поняття ідентичності в науковому дискурсі, можна зазначити, що ця категорія містить різні аспекти соціокультурного буття, багатогранність людського досвіду і практичної діяльності людей. Природно, що із зміною історичних соціальних, політичних умов змінюється і сутність цього поняття.

У сучасному науковому дискурсі розглядаються основні дефініції поняття «етнос» і його суттєва відмінність від поняття «нація». Аналізуються різні підходи до тлумачення природи цього феномену – біологічний і соціальний. Доводиться, що дотримання лише одного підходу – біологічного чи соціального (із запереченням іншого) – призводить до логічних суперечностей та наукової невизначеності. При співвідношенні понять «нація» та «етнічність» первинною є категорія «етнічність», а «нація» – вторинна. Якщо етнічність характеризують соціальної групи, які були сформовані історично під дією зовнішніх та внутрішніх факторів, і це ми можемо прослідкувати в мові, культурі, побуті та світогляді, то нація містить етнічно-культурні та політичні складники (Таблиця 6).

Таблиця 6.

Атрибути етносів і націй	
Етнос	Нація
Спільна пам'ять	Спільна історія
Культурна диференціація	Спільна національна культура
Зв'язок з батьківщиною	Завойована батьківщина
Солідарність еліт	Спільні права та обов'язки
	Єдина економіка

У сучасному науковому дискурсі обговорюються етнічні процеси в Україні, які зумовлені комплексом чинників:

- кількістю етносів та їхнім територіальним розміщенням,
- історичними умовами формування,
- ступенем спорідненості,
- соціальною структурою [Михайлова 2010:35].

Етнонаціональні проблеми та пошук шляхів їх розв'язання зумовили зростання уваги науковців до аналізу етнічності. Зокрема, окремі аспекти етнічності та нації, етнонаціональних процесів досліджували Ф. Барт, Е. Сміт, В. Євтух, А. Колодій. Проблеми етнічних конфліктів висвітлені в працях В. Андріаш, І. Кресіної, І. Кураса, О. Майбороди.

Розробка концептуальних підходів до трактування поняття «етнічність» розпочалась у 60-х рр. XX ст., коли з утворенням нових незалежних держав посилилась увага до проблем етнічної ідентичності. Сам термін «етнічність» був ужитий Л. Майєром у 1965 р.

Основними постулатами до трактування етнічності є:

– етнічні особливості мають природжений характер і передаються від покоління до покоління;

– етнічні зв'язки є найважливішими, а етнічна ідентичність є ключовою;

– етнічна ідентичність є успадкованою і задовольняє людські потреби;

– етнічність – це споконвічний, природний, реальний, позитивний феномен [Винницький 3:234].

Етнос – стійка сукупність людей, яка належить до певного народу, мешкає на території чи в складі іншого народу і зберігає свою культуру, побут, мовні та психологічні особливості [Степико 22:116]. Як і будь-який етнос, український етнос типологічно неоднорідний. Він охоплює (Таблиця 7):

Таблиця 7.

Український етнос	
основний етнічний масив українського народу	збігається з сучасними адміністративними кордонами країни і суміжними районами компактного розселення українців
етнічні групи українців (діаспора)	міграційні процеси, що особливо посилилися наприкінці XIX – на початку XX ст.
субетнічні групи	спільноти в середовищі українського народу зі специфічними рисами культури (гуцули, бойки, поліщуки тощо).

Найважливішого значення набуває етнічна самосвідомість: доки вона зберігається, існує етнос. На динаміку чисельності та географічне розміщення українського народу суттєво вплинули міграційні процеси, етнокультурні відносини, адміністративно-політичне розмежування української етнічної території в минулому.

Незважаючи на універсалізацію сучасних процесів, етнічні світи досить активно виявляють своє буття, у результаті чого розпадаються поліетнічні союзи різних держав. Їх руйнація супроводжується небувалими за розмірами і наслідками процесами націодержавотворення та посилення самоідентифікації численних народів. Поява на мапі «нових» націй загалом сприймається позитивно, що сприяє поступовому подоланню застарілого бачення національної ситуації у світі.

Складним та важливим питанням у науковому дискурсі залишається проблема визначення місця і ролі мови у формуванні етнічної самоідентифікації.

В умовах, коли етноси спільно мешкають на одній території, формується декілька етнічних комунікативних просторів. Їхніми функційними елементами є мова та етнічна культура.

Кожен предмет або явище в навколишньому світі має свою назву. Люди, називаючи ці предмети, безпомилково виділяють їх з числа інших явищ. У світі існують різні народи і мови, і кожна мова структурує дійсність по-своєму. Спочатку немає і не може бути єдиних понять для представників різних мов. Погляд на світ у різних народів може бути не однаковий навіть тоді, коли вони бачать і відображають в мові той самий предмет. У мові закріплюються цінності, що формуються в процесі соціокультурного досвіду людей. Однак цим не обмежується поліфункціональність мови. Розглянутий феномен є найважливішим каналом відтворення й організації соціокультурного досвіду людей, забезпечуючи тим самим спадкоємність поколінь. Зрозуміло, що явища дійсності однакові для всіх етносів, але ми бачимо, розуміємо й оцінюємо їх по-різному, і ці відмінності фіксує слово. Пояснюючи мовний менталітет через чуттєвий світ, В. Гумбольдт [Гумбольдт 6:47] писав, що його приваблює внутрішній, таємничий зв'язок всіх мов і, перш за все, найвища насолода – з кожною новою мовою долучатися до нової системи думок і почуттів. Дійсно, через різноманіття мов людині відкривається різноманітний світ.

Мова – це не тільки знакова система, це ще й інструмент, який по-своєму координує соціальний розвиток людини – носія цієї мови. Соціокультурний досвід багатьох поколінь, зафіксований і систематизований в мові, по-своєму формує уявлення людини про навколишній світ. Позначення предметів і явищ здійснюється кожною мовою по-різному, оскільки будівельним матеріалом думки є конкретна мова зі своєю неповторною національною специфікою.

Отже, по-перше, в умовах глобалізації проблема етнокультурної ідентичності позначила необхідність розробки нового підходу в науковому дискурсі щодо розгляду ролі мови як соціокультурного механізму етнокультурної спадкоємності. Продуктивність розглянутої проблеми диктується логікою зв'язку концепту «картина світу» і різних його модифікацій, як-от: наукова картина світу, метафізична картина світу, концептуальна картина світу, культурна і мовна картини світу.

По-друге, етнічна картина світу – це система етнокультурних уявлень, які, на наш погляд, є універсальні, стійкі, і характеризуються наступністю поколінь.

По-третє, у процесі історико-культурного розвитку етносів відбувається формування лексичного складу, здійснюється збереження і накопичення унікального соціального досвіду народів, що впливає на етнокультурну спадкоємність.

Мова – продукт багатовікового розвитку суспільства, в ході якого вона закріплювалася на кожному історичному етапі. Вона є носієм етнокультурних цінностей, регулятором і координатором громадських процесів, механізмом відтворення суспільства. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що мова більш консервативна, ніж культура. І ця особливість визначає її здатність зберігати і передавати інформацію, накопичувати і відтворювати соціокультурний досвід. Мова – це знакова пам'ять людини як суспільного індивіда, яка необхідна для збереження набутих знань, навичок і передачі досвіду в процесі спілкування. Національні мови – своєрідний інформаційний запис, який відображається в певній знаковій системі, відрізняється специфікою культурно-історичного відображення і є основною формою пізнавальної активності людини.

Основне призначення мови – бути засобом людського спілкування – не обмежується функцією передачі і зберігання інформації, але поширюється на формування знань про світ. Мова – це засіб пізнання людиною як навколишньої дійсності, так і себе. Оскільки суспільство й індивід є єдністю, то саме тому за допомогою мови в процесі активної пізнавально-трудової діяльності людини вдалося радикально змінити етнокультурну картину світу.

Мова зберігає історію руху народу шляхом цивілізації, вона відображає характер народу, його симпатії і антипатії, зв'язки з сусідніми народами. Мова ввібрала всі тонкощі оцінного ставлення людини до дійсності і є знаковою пам'яттю людини як суспільного індивіда.

Отже, розвиток сучасного інформаційного суспільства супроводжується змінами в системі відносин, які пов'язані з процесами глобалізації (інтеграція, міграція, розвиток ЗМІ, Інтернету). В умовах сучасного полікультурного суспільства роль мови значно зростає, оскільки постійні міжмовні та міжкультурні контакти розмивають кордони етнічних культур, доповнюють і змінюють словниковий склад мови. Мова є не тільки засобом спілкування, формою вираження і збереження різних культур, а й носієм вищих функцій соціального життя. Як найважливіший засіб етнокультурної ідентичності, мова є одним з найважливіших механізмів відтворення, закріплення та збереження етнокультурних і загальнолюдських духовних цінностей, засобом їх трансляції майбутнім поколінням.

Стрімкі зміни у світі на початку XXI ст., які пов'язані з суперечливими процесами глобалізації, різко загострили проблему етнокультурної ідентичності. Ніколи раніше в світовій історії цепитання не було настільки актуальним. Криза етнокультурної ідентичності набирає такі масштаби, що їх подолання означає не тільки вибір адекватної, конкурентоспроможної стратегії розвитку, а й перетворилося на питання виживання.

У науковому дискурсі відзначається, що глобалізація змінює етнокультурне життя суспільства. Постійні міграційні процеси, інтеграція, посилення впливу масової культури на світосприйняття різних верств населення, забезпечення засобами масової інформації та можливостями глобальної мережі вільного доступу до величезних обсягів інформації зближують людей і стирають кордони між народами і культурами. У цих умовах помітним стає прагнення народів до збереження етнокультурного різноманіття, пошуку місця своєї культури в сучасному світі. З цієї причини особливої актуальності набувають дослідження механізмів етнокультурної спадкоємності, можливостей збереження етнокультурної ідентичності, а також соціальних стратегій її закріплення і відтворення.

Зрозуміло, що особливості етнокультурного простору відображаються в структурі мови. Навколишній світ, виражений мовними засобами – це один із факторів, що вказує на унікальність будь-якої конкретної етнокультурної (мовної) картини світу. У науковому дискурсі підкреслюється особлива роль мови не тільки в збереженні соціальної норми, а й в забезпеченні взаємодії між людьми.

У науковому дискурсі розглядаються основні ознаки етнокультурної ідентичності: етнічна самосвідомість, особливості емоційних реакцій, самобутність спільноти, а також наявність особистісних і колективних форм вираження єдності етнокультурних спільнот за допомогою певних соціальних механізмів етнокультурних зв'язків, як-от: традиції, звичаї, обряди, символи, міфи. У контексті нашого дослідження розглянутий феномен розуміється як механізм трансляції соціокультурного досвіду, як фактор збереження цілісності соціуму і забезпечення стабільності етнокультурної комунікації.

Запропонований напрямок дослідження набуває особливої актуальності в умовах глобалізації, інтенсивного розвитку глобальної мережі Інтернет і розширення віртуального простору сучасної цивілізації.

Ми стверджуємо, що інтеграція, міграція, розширення інформаційного простору в результаті поширення мережі Інтернет знижують культурно-національну ідентичність, послаблюють відчуття приналежності індивіда до поліетнічної держави з історично закріпленою територією, де компактно проживають етноси, зі своєю культурою, традиціями, звичаями, обрядами і мовою. Нами спостерігається руйнування механізмів спадкоємності поколінь, які формувалися століттями, а це призводить до кризи етнокультурної ідентичності, яка простежується в сучасному науковому дискурсі.

Особливої актуальності набувають дослідження можливостей збереження традиційних зв'язків між людьми, закріплення і відтворення етнокультурного досвіду поколінь, які допоможуть зберегти підстави етнокультурної ідентичності, своєрідність і специфічні риси етносу. Зрозуміло, що мова як найважливіший засіб закріплення і відтворення етнокультурних цінностей, які створюються людьми у процесі історико-культурного розвитку, також організовує соціальний досвід, який би відповідав вимогам життя. Розширення інформаційного простору сучасної цивілізації створює умови, коли мова приймає на себе основне навантаження щодо забезпечення функціональної взаємодії різноманітних підсистем єдиного соціального суспільства.

Останні тенденції глобалізації та інформатизації світової спільноти вносять корективи в цей процес, який впливає на національні мови і культуру етносів.

РОЗДІЛ 2 ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВНИХ ОДИНИЦЬ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГРАМАТИЧНОГО ЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ

Мовні норми постійно еволюціонують. Зміни в мові відбуваються повсякчасно, у різні історичні періоди з різною інтенсивністю. Саме в період активізації суспільних змін, розширення функцій української мови як державної відбуваються зрушення літературної норми через виникнення значної кількості варіантних реалізацій. З одного боку, вони свідчать про могутній потенціал мови, адже з часом деякі з них набувають додаткових семантичних і стилістичних відтінків; з іншого боку, такі паралельні форми розхиляють норми літературної мови.

На зміни мовних норм по-різному реагують функційні стилі сучасної української літературної мови, допускаючи більшу чи меншу варіантність. У художній мові та публіцистиці варіантність набагато вища, ніж в офіційно-діловому чи науковому текстах, де однозначне розуміння висловленого цінується понад усе. Однак прискорення темпів мовних змін, збільшення кількості варіантних реалізацій вплинуло й на ці дискурсивні різновиди, що зумовило проблему їх дослідження. Предметом нашого зацікавлення стали новітні зміни граматичного ладу в науковому дискурсі сучасної української мови.

Попри те, що граматична система мови найбільш стійка щодо будь-яких новацій, історично сформована система словозміни іменників не лишається незмінною. Її зміни виявляються насамперед у розвитку нових тенденцій у використанні варіантних відмінкових закінчень, що зумовлено, з одного боку, їхньою лексико-семантичною, а з другого – функційно-стильовою диференціацією.

Незважаючи на стихійне прагнення до використання неваріативних граматичних одиниць і свідомі заходи унормування, спрямовані в основному на уніфікацію форм, морфологічна варіантність поширюється в сучасній українській мові на значну кількість лексем. Повільна зміна морфологічної будови, її слабке підлягання соціальним впливам, встановлення нової норми внаслідок процесу, а не одночасного акту, існування внутрішньомовних суперечливих чинників і різних громадських оцінок, функційне навантаження і, отже, комунікативна вмотивованість багатьох варіантів – усе це сприяє тривалості морфологічного варіювання.

Яскравим прикладом варіантності форм, яка виявляється в усіх типах дискурсів української мови, є вагання щодо оформлення в родовому відмінку однини багатьох іменників чоловічого роду II відміни, які можуть набувати закінчення *-а(-я)* або *-у(-ю)*. Цьому питанню приділяли увагу більшою чи меншою мірою всі дослідники відмінкової системи іменників у сучасних східнослов'янських мовах та їхніх діалектах, а також лінгвісти, які вивчають мову в діахронному аспекті. Зокрема, про флексії *-а* та *-у* писали Ф. Буслаєв, О. Востоков, О. Шахматов, О. Пешковський, В. Виноградов, Л. Булаховський та ін.

Учені дослідили, що сучасні *-а* та *-у* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду є наслідком складного процесу взаємовпливів між формами іменників різних колишніх основ та проявом дії певних граматичних та акцентуаційних чинників. Флексії *-а(-я)* та *-у(-ю)* становлять успадковані з давньоруської мови флексії родового

відмінка однини іменників з колишніми основами на *-o-*, *-jo-* та на *-й-*. Розпад старих типів відмінювання за основами й утворення нових за граматичними родами зумовили появу численних варіантних форм як у літературному, так і в діалектному мовленні.

У різних виданнях «Українського правопису» та нормативних словників співвідношення між закінченнями *-а/-у* в родовому відмінку однини зазнавало змін. «Без перебільшення можна сказати, що навіть мовознавці змушені час від часу заглядати до словника, щоб перевірити, на чому власне вони самі спинилися» [Пилинський 1976: 27].

Питання про співвідносність флексій *-а(-я)* та *-у(-ю)* в мові, їхню роль, функційне навантаження й на сьогодні залишається актуальним. Цілком погоджуємося з О. Тараненком, що воно є «одним із найбільш складних і найменш послідовних положень українського правопису» [Тараненко 2005: 90].

У сучасній українській літературній мові вільне варіювання флексій *-а (-я)* та *-у (-ю)* представлене лише кількома іменниками (*барліг, баштан, гурт, двір, міст, паркан, пліт, плід, рій, студ, стіл*). Ще понад 150 слів мають обидві флексії, що є виявом семантичної диференціації цих слів, напр.: *апарата* (прилад) – *апарату* (установа), *бала* (одиниця виміру) – *балу* (святковий вечір), *органа* (частина тіла) – *органу* (установа) і под.

Флексії родового відмінка однини *-а(-я)*, *-у(-ю)* в іменниках чоловічого роду вживаються відповідно до групування цих іменників за семантичною ознакою. Такі правила подає «Український правопис». Фахова література виділяє від 5 до 9 семантично або структурно окреслених груп іменників, що мають у родовому відмінку флексію *-а(-я)* і від 7 до 13 груп іменників з флексією *-у(-ю)*. У загальних же рисах ці флексії якоюсь мірою розмежовують конкретне (*-а (-я)*) і абстрактне та взагалі нечітко окреслене (*-у (-ю)*).

Оскільки однією з визначальних рис наукового дискурсу є використання термінологічної лексики, докладніше зупинимось на вживанні закінчень родового відмінка іменників-термінів. Згідно з новим правописом, уживання флексій родового відмінка залежить від значення терміна, його походження та морфологічної будови. Зокрема закінчення *-а(-я)* мають терміни іншомовного походження, які позначають предмети, структурні елементи, геометричні тіла та їхні частини, математичні, лінгвістичні поняття (*атома, вектора, елемента, інтеграла, квадрата, конуса, косинуса; афікса, локатива, інтерфікса, суфікса* та ін., але *синтаксису, фразеологізму*), а також українські за походженням безафіксні та суфіксальні іменники-терміни (*відмінка, восьмикутника, додатка, займенника, знаменника, іменника, чисельника, числівника, але виду, роду, складу, способу* [Український правопис (новий): офіційний текст 2019: 89 – 90]; закінчення *-у(-ю)* мають назви філософських, літературознавчих та інших наукових понять (*абсолюту, агностицизму, антропоцентризму, дисонансу, догмату; авралу, акту, експорту, екскурсу, способу, хисту* та ін.) [Там само: 91]. Крім цього, закінчення *-а(-я)* мають назви технічних реалій, машин та їх деталей (*електрокара, комп'ютера, монітора, мотора, потяга, поршня*), назви одиниць вимірювання довжини (*дюйма, метра, кілометра*) або маси (*грама, кілограма, фунта*); закінчення *-у(-ю)* мають назви хвороб (*артрозу, бронхіту, коліту, опіку, отиту*), спортивних ігор (*бадмінтону, баскетболу, біатлону, боксу, боулінгу, волейболу, гольфу, дайвінгу, хокею*), більшість складних безсуфіксних слів (*водогону, вододілу, газогону, живопису, манускрипту, рукопису*), більшість префіксальних іменників (*випадку, відгуку, прибутку, проводу*). У

низці іменників зміна закінчення відбиває значення слова: алмаза (коштовний камінь) – алмазу (мінерал), акта (документ) – акту (дія), блока (частина споруди, машини) – блоку (об'єднання держав), бора (свердло) – бору (хімічний елемент), звука (термін) – звуку (процес), інструмента (одиничне) – інструменту (збірне), рахунка (документ) – рахунку (дія), стана (технічний термін) – стану (музичний та ін. термін), терміна (слово) – терміну (строк), шаблона (пристрій; кресленик) – шаблону (зразок) і т. ін. [Там само: 92 – 93].

Звичайно, така різноманітність сфер використання закінчень -а(-я) та -у(-ю) призводить до їх змішування, зумовлює численні порушення правил їх уживання, визначених правописом. Варіативність форм родового відмінка іменників чоловічого роду, яка не передбачена чинними правописними виданнями, спостерігаємо й у сучасному науковому дискурсі, пор.: Сучасні граматичні праці, апелюючи до засадничих теорій, вирізняються розширенням предмета дослідження й оновленням дослідницького **апарата**, систематизують і конкретизують знання про певні граматичні явища (Ж. Колоїз); ...при цьому системним є і використання наявного тоді термінологічного **апарату** (дослідження датовано першою третинною ХХ сторіччя) (А. Нелюба); Мета нашої розвідки – заналізувати засадничі положення мовознавчих праць І. Огієнка у контексті дослідження проблем **ґендера** та мови (Р. Монастирська); У статті аналізуються проблеми **ґендеру** крізь призму творчості та світогляду Івана Огієнка (Г. Фоміна); ...за характером граматичного **об'єкту** – на формальну (структурну), семантичну і структурно-семантичну (від змісту до форми) (В. Горпинич); ... потенційний зміст пізнавального **об'єкта** чи явища (Н. Фрасинюк); Незважаючи на вжиті заходи щодо поліпшення економічних умов функціонування підприємств і організацій АПК, не вдалося забезпечити динамічний розвиток аграрного **сектора** ...; Нами розглянуто питання визначення індикаторів економічної безпеки аграрного **сектору** України та встановлення їх порогових значень (критеріїв) (В. Замлинський, С. Кушнір); Метою даного дослідження є вибрати певні мовні закономірності, які слугуватимуть підтвердженням існування української мови як окремого мовного **суб'єкту** і порівняти їх з подібними або протилежними закономірностями англійської та російської мов (І. Діяконович); У зв'язку з посиленням наукового інтересу до проблеми синтаксичної семантики особливої актуальності набуває проблема з'ясування статусу категорій предиката, **суб'єкта** та **об'єкта** (М. Плющ); Віддалена периферія значною мірою, а далека – меншою пов'язані із зовнішньою найближчою периферією та найменше – з ядром **фрейма** (О. Южакова); З провідною рисою молодість також пов'язана реалізація **фрейму** «Освітні характеристики» (Т. Сукаленко). Трапляються недогляди навіть в одного автора, пор.: У розмаїтті перекладів Старого Завіту спостерігається загальна тенденція – прагнення перекладачів, не руйнуючи сакральність оригінального **текста**, подолати суперечності між «вірністю оригіналу та вірністю національній мовній і конфесійній традиції»; Відчувалася потреба не просто у перекладах, а в нових тлумаченнях біблійного **тексту** – головної духовної основи єврейського народу... (П. Шулик) та ін.

У давальному відмінку однини іменники чоловічого роду II відміни мають закінчення -ові, -еві(-єві) та -у(-ю), що історично походять від окремих груп іменників, які належали до різних основ. Випадки змішування, взаємозаміни закінчень у різних групах відмінювання засвідчені ще в давньоруській мові. Продуктивність варіювання форм

давального відмінка з плином часу зазнавала змін. Автор першої української граматики О. Павловський зазначав, що закінчення *-ові*, *-єві(-єві)* в давальному відмінку «рѣдко употребляется въ именахъ вещей одушевленныхъ и того реже въ неодушевленныхъ» [Павловский 1818: 6]. Проте поступово це закінчення поширювалося на все більшу кількість слів, що дало підстави авторам українських граматики XIX – початку XX ст., зокрема Є. Тимченкові, О. Синявському, М. Наконечному та ін., визнати його таким, яке переважає в українській літературній мові [Тимченко 1917: 96; Синявський 1930: 23; Наконечний 1928: 106 – 107].

Мовна практика українських письменників, науковців I половини XX ст. переконує в тому, що розподіл закінчень *-ові/-у* не залежав від семантики іменника: іменники – назви неістот навіть послідовніше набували закінчення *-ові*, ніж іменники – назви істот.

У наукових розвідках 70-х років помітною була тенденція до послаблення позиції флексії *-ові* в публіцистичній, технічній та науковій літературі, за винятком праць мовознавців, літераторів та фольклористів. Міцніші позиції утримувала ця флексія в художній прозі та в окремих різновидах наукової мови (лінгвістичні праці, дослідження з літературознавства) [Тимошенко 1972: 79; Поставний 1974: 40].

На сучасному етапі розвитку нашої мови спостерігаємо нові тенденції у використанні закінчень давального відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни, передусім тенденцію до активного вживання флексії *-ові*, яка в художньому та публіцистичному мовленні витісняє з ужитку флексію *-у*. У науковій літературі також простежуємо цю тенденцію, але насамперед це стосується праць з лінгвістики та літературознавства [Колібаба 2014: 91]. Переконливим свідченням цього є результати суцільної вибірки форм давального відмінка з теоретичного мовознавчого курсу «ГраMATика сучасної української літературної мови. Морфологія» [Вихованець 2017], де співвідношення закінчень *-ові /-у* становить 90 і 10% відповідно. Вживання закінчення *-ові* не залежить від семантики іменника: його набувають як назви істот, так і назви неістот, останні навіть мають кількісну перевагу (91%), пор.: *Саме тому займенникові слова із семантико-синтаксичного та формально-синтаксичного погляду уподібнені або іменникові, або прикметникові, або числівникові, або прислівникові; Такі займенники поза контекстом або ситуацією абсолютно не зрозумілі мовцєві або слухачеві, бо передають тільки категорійну граматичну інформацію...; Цей іменник стоїть у формі родового відмінка однини, якщо **вимірові** підлягає один предмет чи якась сукупність, неподільна єдність...; Насамперед воно – основний клас ознакових слів, тому найчіткіше протиставлене **іменникові** – **класові** слів на позначення предметів; На протизагау **інфінітивові** дієприкметники закріплені за однією синтаксичною позицією дієслова – позицією складеного присудка...; Протиставлення дієслівних форм **моментові** мовлення виражають граматичні форми теперішнього, минулого та майбутнього часу; Наказовому **способові**, як і умовному, не властива категорія часу; **Дієприслівникові** властива морфологічна безкатегорійність та невідмінюваність...; Проте нерідко такий присудок передує інфінітивному **підметові**, що зумовлено комунікативною потребою акцентувати саме на оцінці, яку передає присудок... Часто вживаними є форми давального відмінка із закінченням *-ові*, *-єві (-єві)* і в інших наукових текстах: Як відомо, науковому **стипенді** властиве домірне вживання як термінології, так і загальної, нейтральної лексики; Звідси постає сприятливий ґрунт для всіляких спекуляцій, і така «універсальна» лексика часто відіграє суто ритуальну*

роль — надати викладові видимість наукової обґрунтованості й методичності, створити враження, що автор добре підкутий у теорії (П. Селігей); Статтю присвячено **описові** новаційних змін в українській мові... (М. Степаненко); Підмет і присудок як головні члени двоскладного речення перебувають в опозитивних відношеннях: підмет виділяється через протиставлення **присудкові**, присудок — через протиставлення **підметові** (К. Шульжук); Частотність використання цього терміна поступається **інтерфіксові** через свою не бажану в термінології асоціативність...(А. Нелюба); Префіксація — один із найефективніших способів усунення двовидовості, не властивої граматичному **ладові** сучасної української літературної мови (Л. Колібаба); Професор Городенська в нормує українську літературну мову на питомій основі, докладає неабияких зусиль для повернення українському **правописові** самотніх національних рис...(Л. Колібаба, В. Фурса); У кореспонденції митрополита Іларіона привертає увагу стильова довершеність писемного мовлення, що відкриває **світлові** непересічну мовну особистість, яка слугує взірцем не тільки мовотворчості, а й високої культури спілкування (Н. Дзюбак); Лексикографічна справа Огієнка також була підпорядкована цій меті — «**розростові**» української літературної мови, бо «цього завжди прагнув і наш Кобзар» (Н. Ладиняк); Огієнкова Біблія, як і інші богослужбові книги, виконують і сьогодні, окрім релігійної, ще одну важливу місію — дають змогу українському **народові** читати й пізнавати Святе Письмо своєю рідною мовою (О. Гавадзин).

У наш час тенденція до повернення закінчення -ові, -еві(-єві) всім іменникам чоловічого роду є настільки сильною, що охопила й іменники середнього роду, яким здавна була притаманна лише флексія -у(-ю). Форми на -ові, -еві іменників середнього роду зрідка почали засвідчуватися в українській мові з ХІХ ст. Проникнення форм середнього роду із закінченням -ові, -еві в літературну мову зумовлене активним використанням їх у говірках. Правописні видання різних років допускали вживання закінчення -ові, -еві лише в деяких іменниках (*лихові, серцеві*). «Український правопис» 2019 р. подає чотири іменники середнього роду (назв неістот), які мають варіантні форми в давальному відмінку: *лиху – лихові, місту – містові, озеру – озерові, серцю – серцеві* [Український правопис (новий): офіційний текст 2019: 94].

Останнім часом закінчення -ові, -еві помітно розширили лексико-семантичну сферу іменників середнього роду, що виразно засвідчено в художніх та публіцистичних текстах: *А ще існує над головою небо, і в ньому безмежна кількість отаких земель, як наша, і немає тому **небові** ні кінця ні краю* (В. Шевчук); *...вона нахилила голову, підставляючи **сонцеві** персиковий пушок на лівій щоці* (О. Забужко); *Твоє тіло, вписане в розташування предметів – знак присутності, мотлох мови – надає сенсу **кріслові**...* (В. Неборак); *Німцям не відомстив – то цьому **кодлові** відомцу* (М. Матіос); *Важливо знати, що саме потрібно вашому **тілові**; Криза **святкові** не перешкода* (З реклами на телебаченні); *Вважали, що Трійця відкриває дорогу справжньому **літові*** (Радіожурнал «Рідне слово»). Трапляються форми середнього роду із закінченням -ові і в науковій літературі: *В українській мові небагато прикметників, утворених від іношомовних географічних назв саме так (ньюйоркський, іракський, бангкокський), але вони суперечать **правиліві** чинного українського правопису...; Проте це суперечить **правиліві** чинного «Українського правопису», згідно з яким іменники, що означають «змагання, ігри», в згаданому відмінку мають закінчення -у* (К. Городенська); *Загальна*

займенникова підкласова природа займенникових числівників виявляється передусім у їхній анафорично-вказівній функції і підпорядкуванні їх як частиномовного підкласу **ядрові** частиномовного класу (І. Вихованець); *Словник адресовано широкому колові читачів: від учнів до державних діячів* (С. Караванський).

Філологи, спираючись на мовний чинник, передусім на потребу відмежуватися від родового відмінка із закінченням *-у(-ю)*, відстоюють розширення кола іменників – назв неістот чоловічого роду і навіть іменників середнього роду цієї відміни в давальному відмінку однини із закінченнями *-ові, -еві(-єві)* [Вихованець 2012: 52].

Однак уживання закінчення *-ові* в деяких випадках призводить до зайвої омонімії форм, пор.: *прикметникові* (давальний відмінок від *прикметник*) і *прикметникові* (множина від *прикметниковий*). Такі приклади трапляються в наукових текстах, пор.: *Проте в субстантивній позиції морфологічно збережені властиві прикметникові флексії...; На цих суфіксах та їхніх значеннях сформовані відповідні прикметникові словотвірні категорії* (І. Вихованець) тощо. У таких випадках, на нашу думку, використання флексії *-ові* не завжди виправдане.

У знахідному відмінку однини іменники чоловічого роду II відміни мають форми називного або родового відмінка. Іменники, що означають істот, у знахідному відмінку мають форму родового відмінка: *почув доповідача, зустрів приятеля, веде коня*. Усі інші іменники чоловічого роду, а також іменники середнього роду в знахідному відмінку однини мають ту саму форму, що й у називному: *закінчив інститут, слухає спів, бачить море*. Проте сучасний правопис і нормативні курси сучасної української літературної мови визначають також певне коло назв предметів, що можуть мати в знахідному відмінку однини форми називного і родового відмінків: *зрізав дуба й дуб, дав карбованця й карбованець, написав листа й лист, узяв ножа й ніж* тощо.

Причини цього явища зумовлені історичним розвитком закінчень знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. Форми знахідного, що збігаються з формами називного відмінка, первісні. Заміна старих форм знахідного формами родового відмінка почалася в іменниках – назвах істот, потім ці форми з'явилися і в іменниках на позначення неістот.

У наукових працях, посібниках з української мови першої половини ХХ ст. основною формою знахідного відмінка для іменників чоловічого роду – назв неістот визначалася форма, спільна з формою називного відмінка. Однак скрізь зауважувалося про можливість набуття деякими іменниками також форми, спільної з формою родового відмінка [Тимченко 1917: 96; Наконечний 1928: 108–109; Синявський 1930: 23].

Уживання в знахідному відмінку форм родового із закінченням *-а(-я)* «відоме українській мові здавна і є її специфічною рисою» [Колібаба 2014: 87]. Форми знахідного відмінка, ідентичні родовому, набули значного поширення в українській мові в першій половині ХХ ст. Проте після 30-х рр. ХХ ст. внаслідок утисків української мови «советська й російська влада в Україні, – зазначає І. Огієнко, – силою забороняє вільно вживати форми родового замість знахідного, і цим шкідливо нищить істотню окремішність української мови» [Огієнко 2011: 240]. Це призвело до значного обмеження вказаних форм у вжитку, про що зазначав С. Дорошенко: «У науковому, офіційно-діловому мовленні, в публіцистиці форми родового у значенні знахідного не вживаються» [Дорошенко 1985: 63].

З кінця ХХ ст. під впливом соціально-політичних чинників значно зростає активність використання форм родового відмінка у значенні знахідного. Передусім її набувають іменники, що позначають конкретні, чітко окреслені предмети, оскільки «закінчення -а(-я) має властивість уконкретнювати й індивідуалізувати» [Матвієнко 1930: 44]. Усі дослідники другої форми знахідного відмінка вважають, що сферою його використання є передусім усне розмовне мовлення та мова художньої літератури. Зокрема, форми давнього знахідного витісняються формами родового відмінка при дієсловах доконаного виду, у прийменникових конструкціях, особливо з прийменниками *в/у, за, на*, напр.: *Я обережно **взяла куклика** до рук... (І. Роздобудько); А він, бач, **написав їй листа і фото вклав** (Л. Дашвар); І тут вони **побачили** в яру невеликого синього **вогника**; Я вийшов на порожні вулиці й **подивився на годинника**: була четверта година ранку; На саях я **побачив хомути** і розсердився на Онисима, що він покинув його, не сховавши до хліва, і **халнув за того хомути** (В. Шевчук); Коли він почав захлинатися, я **підняв за чуба** його голову і спитав: – Хто вас послав? (В. Шкляр).*

Якщо в мові є декілька засобів вираження того самого значення, то перед мовцем постає проблема вибору найбільш точного, стилістично виваженого, доцільного варіанта. Вживання форм знахідного відмінка диференціюється залежно від розподілу їх за дискурсивними контекстами. Основна форма знахідного відмінка є нейтральною, використовується в усіх типах дискурсів сучасної української літературної мови. У науковому та офіційно-діловому текстах, як уже зазначалося, родовий у функції знахідного не вживався. Проте в останні роки дослідники констатують активніше використання форми родового відмінка із закінченням -а(-я) не тільки в мові художньої літератури, ЗМІ, а навіть у наукових виданнях [Колібаба 2014: 87]. Це підтверджують і наші спостереження, пор.: *Найчастіше **вживаємо** родового **відмінка** при незмінних заперечних словах нема, немає; Останні два речення цікаві тим, що тут паралельно **вжито** родового **відмінка** при заперечних дієслівних формах не буде й не було і називний відмінок при тому ж дієслові без заперечної частки не; А родового **відмінка** **вживаємо** також при перехідних дієсловах із заперечною часткою не, при яких без заперечення функціонує знахідний відмінок...; Іноді у функції займенникового іменника все (усе) **вживають** займенникового **іменника** всяке (усяке)... (І. Вихованець); Свого часу Ю. Шевельов **кваліфікував** такого **зразка** форми реалізацією родового відмінка; ...семантика числа є одним із мотиваторів такого використання, тому що названо конкретний предмет, **досягнуто** максимального **рівня** його індивідуалізації (А. Загнітко); **Уживати** прямого **додатка** в А-формі замість нуль-форми **розпочали** дуже давно...; І. Вихованець довів, що в словосполучах читаю листа й узяв бінокля **вжито** знахідного, а не родового **відмінка**, тоді як у нема листа та нема бінокля – саме родового; У класичній літературі широко **вживали А-форми**; Цієї форми **вживали** навіть у конструкціях з прийменниками про і на... (М. Гінзбург); Знахідного об'єктного **відмінка** валентно **передбачає** найбільша кількість дієслівних предикатів із прийменниками-постфіксами в (у), на, про (О. Межов); Заперечно-узагальнювального займенникового **іменника** нічого **вживають** в інфінітивних реченнях...; Виражаючи значення доконаного або недоконаного виду, не всі дієслова **мають** відповідного видового **корелята**, з яким вони об'єднуються у видову пару; Вони приєднуються до вербалізованих іменникових основ, **заступаючи** граматично навантаженого **компонента** присудка – власне-зв'язку бути в усіх її особово-числових та часових*

формах...; Згортання підрядної детермінантної частини спричиняється до того, що на основі її присудка утворюється віддієслівний або відприкметниковий іменник, а **сполучника замінює** прийменник, який і перебирає на себе його функцію виразника семантико-синтаксичних відношень (К. Городенська). Ці форми засвідчено також у конструкціях з прийменниками, пор.: *По-друге, суб'єкт – джерело дії у формі від + родовий відмінок пасивної конструкції може перетворитися на підмета активної конструкції...*; *Із стилістично обмеженого аби перетворюється на міжстильового сполучника мети...*; *Він ґрунтується на семантико-граматичному протиставленні: повна втрата дієсловом свого лексичного значення і перетворення його на показника граматичних дієслівних значень / часткова втрата дієсловом свого лексичного значення...* (К. Городенська).

Дехто з дослідників вважає, що форму знахідного відмінка із закінченням *-а(-я)*, оскільки вона відповідає традиції української народної мови, потрібно повернути до активного вжитку «в назвах чітко окреслених предметів і понять у ділових, наукових, науково-популярних і навчальних текстах, оскільки саме вона забезпечує точність і однозначність речень із прямо-перехідними дієсловами...» [Гінзбург 2012: 39]. Інші зауважують, що «відродження» родової форми знахідного відмінка в науковому стилі сучасної української літературної мови відбувається повільно через домінування в цьому стилі іменників з абстрактним значенням, більшість з яких не може вживатися у формі другого знахідного відмінка [Колібаба 2014: 89]. На думку К. Городенської, сьогодні друга форма знахідного відмінка в наукових та науково-популярних текстах – переважно спорадичне явище, що віддзеркалює або фахову позицію автора, або його мовний смак [Городенська 2017: 18].

Актуальною для сучасного українського мовознавства є проблема розмежування знахідного та родового відмінків у заперечних конструкціях. У сучасній українській літературній мові додаток при перехідних дієсловах із заперечною часткою *не* може вживатися у формі родового та знахідного відмінків. Це стосується іменників усіх трьох родів як в однині, так і в множині. У багатьох випадках чіткої межі між використанням цих відмінків провести не можна. Варіювання родового і знахідного при запереченні – явище давнє. Як відомо, родовий прямого об'єкта при дієслові з часткою *не* вживався ще в давньоруській і в старій українській мові. Конструкції із знахідним відмінком при запереченні теж були відомі в цих мовах [Історична граматики української мови 1962: 416].

В україністиці маємо суперечливі твердження про вживання форм родового і знахідного відмінків у заперечних конструкціях. Зокрема, А. Кримський висловив думку, що заперечна частка *не* при дієсловах, яка в російській мові вимагає родового відмінка замість знахідного, в українській мові не має такої обов'язкової сили: *я не беру з собою кожух і я не беру з собою кожуха* – вислови рівнозначні [Кримській 1907: 53]. О. Синявський відзначав, що в українській мові знахідний відмінок при запереченнях вживається часто [Синявський 1931: 240], а Є. Тимченко, навпаки, вказав на його обмежене вживання, що трапляється переважно в піснях і здебільшого в західних говорах [Тимченко 1913: 155]. О. Курило звернула увагу на те, що обидві конструкції здебільшого збігаються за значенням, хоча інколи вони можуть мати різні відтінки [Курило 2004: 116].

У багатьох лінгвістичних дослідженнях здійснено спроби виявити чинники, що впливають на вибір однієї з форм, та висловлено рекомендації щодо їхнього вживання. Зокрема, у виборі однієї з форм пропонувано враховувати семантику опорного дієслова і залежного від нього іменника, структурні особливості речення й порядок слів у ньому, цілкове призначення та емоційне забарвлення речення тощо [Беляєв 1980; Вихованець 1967; Словник труднощів української мови 1989: 195 – 196].

У 60-х рр. XX ст. І. Вихованець убачав основні лінії розвитку заперечних конструкцій у поширенні форми знахідного відмінка та розмежуванні функцій родового і знахідного [Вихованець 1967: 72].

Ю. Беляєв, досліджуючи проблему паралельного функціонування родового та знахідного відмінків у заперечних конструкціях сучасної української мови у 80-х роках, також констатував активізацію знахідного відмінка, особливо в науковому та розмовному текстах, указував на широке проникнення його навіть у російське мовлення в Україні [Беляєв 1980: 80]. Наші спостереження, що були здійснені на мовному матеріалі II пол. XX ст., підтверджували тенденцію до активізації знахідного відмінка, але здебільшого серед іменників жіночого роду [Юносова 2003: 79].

Проте в кінці XX – на початку XXI ст. у заперечних конструкціях засвідчено переважне вживання форм родового відмінка [Іванович 2004: 113; Колібаба 2014: 89], це підтверджують і наші дослідження, здійснені на матеріалі сучасної художньої літератури початку XXI ст. [Юносова 2019]. Ці тенденції простежуються також і в науковому дискурсі. Суцільна вибірка заперечних конструкцій з теоретичного мовознавчого курсу «Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія» [Вихованець 2017] засвідчила перевагу в них саме форм родового відмінка, які становлять 72%. Насамперед необхідно зауважити, що родовий і знахідний відмінки вживаються в заперечних конструкціях двох типів: 1) родовий і знахідний безпосередньо залежать від дієслова із заперечною часткою *не*; 2) родовий і знахідний залежать від інфінітива, якому передують дієслова або предикативні прислівники чи присудкові слова із заперечною часткою *не*. Співвідношення у відсотках між обома типами – 81:19.

Розглянемо безпосередню залежність відмінків від дієслів з часткою *не*. Статистичний аналіз зібраного фактичного матеріалу засвідчив значну перевагу форм родового відмінка – вони становлять 83% усіх заперечних конструкцій першого типу, пор.: *До того ж вони позбавлені притаманних словам кореневих морфем і типової для слів двоморфемної структури, не виконують синтаксичних функцій членів речення і функційно близькі до власне-морфем; Займенникові слова не становлять окремишнього частиномовного класу, хоч і вирізняються певною специфічністю; Синтаксичний ступінь є початковим, за якого слово вжите в синтаксичній позиції іншої частини мови, але воно не змінює формальних морфологічних ознак своєї вихідної частини мови; Вони не утворюють цілісної системи кількісних понять і не стосуються натурального ряду чисел (І. Вихованець); Щодо центральних відмінків він не структурує предикативного зв'язку з його формою координації...; ...багато іменників – назв істот не містять вказівки на статевої відмінності...; Незважаючи на це такі абрєвіатури не втрапили первинної родової належності, закріпленої за стрижневим словом (А. Загнітко); У межах категорії валентності дієприслівник не дублює свого вихідного дієслова, бо в нього цілком нейтралізована основна дієслівна валентна позиція...; Домінантна роль контексту й інтонації у формуванні емоційних*

значень вигуків зовсім **не применшує ваги** їхнього соціального усвідомлення... (К. Городенська); але також: У сучасній українській мові наявні суфікси, які **не мотивують рід** іменників спільно із закінченням (А. Загнітко); Особові займенникові іменники я – ми, ти – ви **не виражають** «чисте» **протиставлення** за числом... (І. Вихованець). Ми спостерегли, що додаток у формі називного відмінка частіше вживано в реченнях з протиставним сполучником а, пор.: **Вигуки безпосередньо не позначають** позамовні ситуації, а передають тільки емоції та почуття мовця, що стосуються цих ситуацій (К. Городенська); ...такі іменники **не називають особу**, а лише характеризують за певною актуалізованою ознакою – соціальним статусом, різновидом поведінки, емоційним станом (А. Загнітко); Вилучення факультативних об'єктних синтаксем **не спотворює зміст** речення, істотно не впливає на його функційну автономність, а лише робить ємнішою семантику предикативних прислівників... (І. Мельник); Зважаючи на це, **не деталізуємо всі новації та зміни**, а лише наголосимо на тому, що в межах релігійного дискурсу велика буква є надзвичайно часто вживаною... (В. Терещенко); Тому головне завдання сучасної початкової школи – **не екласти в дитину максимум** знань, а навчити її оперативно отримувати інформацію... (І. Дорож, А. Ковальчук).

Характерно, що в ілюстративному матеріалі до «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка додаток, безпосередньо залежний від дієслова із заперечною часткою *не*, переважно вжито у формі знахідного відмінка. Родовий відмінок трапляється зрідка. Отже, протягом сторіччя відбулися суттєві зміни у функціонуванні вказаних форм.

Сучасні дослідники радять розмежовувати знахідний та родовий відмінки в різних синтаксичних конструкціях: *Я бачу сестру*, але *Я не бачу сестри*. *Він прочитав книжку*, але *Він не прочитав книжки* [Пялька 2009: 193]. І. Фаріон вважає вживання в заперечних конструкціях форми знахідного відмінка порушенням граматичних норм. На її думку, вислови *не викликає довіру*, *не даю дозвіл*, *не звернув на це увагу*, *не купив книгу*, *не порушує Закон про мови* є неправильними. У них вона пропонує вживати тільки форми родового відмінка: *не викликає довіри*, *не даю дозволу*, *не звернув на це уваги*, *не купив книги*, *не порушує Закону про мови* тощо [Фаріон 2013: 321].

Окрему структурну групу становлять конструкції, де родовий і знахідний відмінки залежать від інфінітива, якому передують дієслова, предикативні прислівники або присудкові слова із заперечною часткою *не*. Погоджуємося з припущенням інших дослідників, що в таких випадках послаблюється вплив заперечної частки *не*. Це підтверджують статистичні дані: у 75% таких конструкцій ужито форми знахідного відмінка, пор.: **Аналітичні синтаксичні морфеми, як і флексії, суфікси, префікси, не можуть мати** властиві похідним словам дериваційні **морфеми**, оскільки явища словотвору характеризують тільки слова як частиномовні лексико-граматичні класи; Проте абсолютно **відкидати** традиційний теоретичний **набуток** про відмінки, звичайно, **не можна**; Проте ця морфологічна нечленованість первинних займенникових прикметників **не заважає їм виконувати** вказівні означальні **функції** в тексті... (І. Вихованець); У таких групах іменникових лексем морфологічне значення роду часто поєднане із семантикою статі, тому **неможливо провести** чітку **межу** між ними, що підтверджує прогресивна тенденція розщеплення морфологічного роду на синтаксичному рівні в іменниках третьої групи... (А. Загнітко); Саме через відсутність префіксів із суто видовою функцією багато граничних дієслів

недоконаного виду **не може сформувати** префіксальні видові **пари** (К. Городенська); але також: *Власне-іменники заповнюють позиції, зумовлені валентністю дієслівного предиката або його еквівалентів, тому не можуть заступати* приіменникової **позиції** прикметника, присудкової **позиції** дієслова, приіменникової **позиції** числівника і не зумовленої керуванням *прідієслівної* або *приреченнєвої* **позиції** прислівника (І. Вихованець); *Саме тому категорія виду як єдина дієслівна категорія не може відігравати визначальної ролі у віднесенні дієприслівників до класу дієслова* (К. Городенська).

Отже, здійснене дослідження переконливо засвідчує, що в мові сучасної наукової літератури в заперечних конструкціях додатки вживаються переважно у формі родового відмінка. Однак вибір відмінкової форми зумовлений типом цих конструкцій: форми родового відмінка домінують, коли безпосередньо залежать від дієслова з часткою *не*; якщо ж додаток залежить від інфінітива, якому передують дієслова, предикативні прислівники або присудкові слова із заперечною часткою *не*, то в таких випадках переважають форми називного відмінка (але зауважимо, що конструкції цього типу трапляються набагато рідше).

Місцевий відмінок однини є одним з найскладніших у сучасній українській мові, оскільки іменники чоловічого і середнього роду мають у ньому аж три флексії: *-і(-ї)*, *-у(-ю)*, *-ові(-еві(-єві))*. Закінчення *-ові(-еві(-єві))* вживається як у назвах істот, так і в назвах неістот паралельно із закінченнями *-і(-ї)* або *-у(-ю)*.

Як відомо, флексія *-ові* – це змінена в своїй кінцевій частині давньоруська флексія давального відмінка однини, що прийняла на себе згодом і функції місцевого відмінка однини. Значна активізація цього закінчення в давальному відмінку сучасної української мови позначилася й на місцевому відмінку, цю тенденцію відбивають тексти художньої літератури й публіцистики, пор.: *...у той день люди мені здавалися (у тому **снігові**) загадковіші...; Став **на ганкові** і прислухався; Мчала кіннота, і я помчав разом з нею, у мене паші жаром лоб, а рот був роздертий **у переможному крикові**; Їжа й випивка збилися **у шлункові** у камінь, і той чавив; ...а я блукав поміж них **у фраккові**, сніжно-білій сорочці і з білим краватом-метеликом... (В. Шевчук); ...тіло птаха здригається **при** кожному **порухові**, він закидає голову... (І. Роздобудько); **У** цьому **крикові** була вся сила ерихонівських глоток... («День», 20.03.2017); **У** **пошукові** цього ефемерного стану душі може зізнатися кожна людина... («День», 04.05.2018). Як і в давальному відмінку, трапляються випадки вживання в місцевому відмінку іменників середнього роду із закінченням *-ові*: *...і я сам проводжу руками **по тілові** і раптом помічаю, що я – третій кістяк...; ...а я лежав **на** нерозстеленому **ліжкові** й мріяв про сусідку із сусіднього помістя... (В. Шевчук); Ми гріємося **на** свіжому **сонечкові**, а в ногах гріються дві кішки (М. Матіос). Проте вживання закінчення *-ові* значною мірою залежить від уподобань автора.**

У науковому дискурсі до недавнього часу іменникові форми на *-ові* в місцевому відмінку траплялися нечасто. Адже згідно з чинним правописом це закінчення властиве переважно назвам істот [Український правопис (новий): офіційний текст 2019: 96]. Попри це в лінгвістичних працях усе частіше спостерігаємо варіювання закінчень *-у* та *-ові*, пор.: *Нам імпонують цілком умотшовані міркування К. Г. Городенської про іменникові закінчення *-а(-я)*, *-у(-ю)* у знахідному **відмінкові**, що оформлюють т.зв. другу форму цієї грами в назвах неістот...; Звичайно, про високий рівень активності флексій*

-а(-я), -у(-ю) у знахідному **відмінку**, які потрапляють до мовного вжитку під впливом грами родового, ще не йдеться...; Проблема правильності оформлення іменників у кличному **відмінкові** порушують К. Г. Городенська, Н. І. Кочукова та Г. М. Куцак і в посібнику «Із найновіших рекомендацій щодо складних уживань в українській мові»; У площину докладного опрацювання К. Г. Городенської потрапили іменники Зоя, Майя, Ія, Лія (Лея), які рекомендовано вживати в кличному **відмінку** з флексією -є, оскільки вони належать до групи повних офіційних імен...; Із-поміж низки внормованих іменників у кличному відмінку дослідниця виокремлює як виняток лексему із закінченням -и Господи; Значні дискусії серед мовокористувачів зумовлює вживання в кличному **відмінкові** чоловічих імен Ігор та Олег (Н. Костусяк); У «Словникові української мови» (2016) до дієслів насміхатися, сміятися подано тільки одну прийменниково-відмінкову форму...; Варіантні граматичні форми керованих слів до аналізованих дієслів подано й у «Словникові труднощів української мови» (1989)...; У «Російсько-українському словнику» (2006) так само зафіксовано різні прийменниково-відмінкові форми... (В. Фурса); У зв'язку з цим усі звуки мовлення поділяються на еспірати (створяться **при видиху**) та інспірати (створяться на вдиху) (Л. Близнюк); Від дихання залежить самопочуття промовця і озвучення промови, адже звуки створюються **на видихові** (Л. Мацько).

Суцільна вибірка форм місцевого відмінка з теоретичного мовознавчого курсу «Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія» (2017р.) [Вихованець 2017] виявила значну частку іменників із закінченням -ові (38%), серед яких немає жодного на позначення істоти, пор.: Скільки грамем категорії відмінка є **в іменникові**, стільки ж їх і **в прикметникові**; У **відмінкові** категорійне значення вказує на семантику відношень...; Визначення кількості компонентів відмінкової парадигми в українській мові має ґрунтуватися **на комплексному критерієві**, що враховує морфологічні, семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні та комунікативні чинники; У віддієслівному або подібної предикатної природи **компонтові** сконденсована семантика однієї з частин складного речення...; Родовий, що ґрунтується безпосередньо **на називному відмінкові** й опосередковано може співвідноситися із знахідним, є найтипівішим засобом відмінкової зовнішньої ад'єктивної транспозиції; У **прикметникові, числівникові та прислівникові** по-різному представлено ознаки периферійності; Різновидом предикативного вживання прикметникових форм є їхня придієслівна позиція в подвійному **присудкові**; Категорія відмінка і **в прикметникові, і в дієприкметникові** є словозмінною категорією, що функціонує в межах того самого слова; Прислівник – це самостійна, але абсолютно периферійна і похідна частина мови, що ґрунтується **на чотирьох повнозначних частинах мови – прикметникові, дієслові, числівникові та іменникові...**; Перший компонент такого сполучника виокремлює дію, ознаку, предмет тощо, яким протиставлені якісно інші – кращі або й гірші – у другій сурядній частині чи **в другому однорідному членові** речення. Отже, спостерігаємо активізацію закінчення -ові місцевого відмінка іменників чоловічого роду, але поки що переважно в лінгвістичних працях.

Зміни відбуваються також і в межах числових форм іменників. Числові форми частин мови теж мають певні стилістичні особливості. Зокрема, велика кількість іменників, що вживаються тільки в однині, належать до книжних стилів – наукового та

ділового. Це терміни, речовинні й абстрактні назви. Але іноді ці іменники можуть набувати форм множини: *болі та шуми в серці* (медицина), *довготи* (мовознавство), *командні висоти* (військова справа), *мінеральні води, високоякісні сталі, витримані вина* (позначення сортів, марок тощо) [Пентиліук 1994: 200]. Іменники з матеріально-речовинним значенням уживаються переважно в однині, хоч із структурно-граматичного погляду утворити форми множини від них можна, тому їх вважають такими, що мають потенційно повну парадигму [Сучасна українська літературна мова: Морфологія 1969: 70]. Утворення множинних форм від цих іменників можливе, але тоді вони зазнають певної семантичної видозміни, напр.: *зерня* (зменшено-пестливе до *зерно*) – *тільки мн. зернята* (сонояшникове насіння), *купіль* (тепла вода для купання) – *тільки мн. купелі* (мінеральні джерела) тощо. У таких випадках відбувається взаємодія лексичних і граматичних значень слова. Форми однини і множини є формами не того самого слова, а різних слів, закінчення має не словозмінну, а словотворчу функцію. Це дає підстави вважати форми однини і множини речовинних іменників не формами одного слова, а різних слів, тобто відбувається явище лексикалізації граматичної форми [Безпояско 1993: 83]. Зокрема, в назвах матеріалів, металів, хімічних елементів множина передає семантику різних типів, видів чи сортів речовини, а не є виявом множинності. Найчастіше такі іменники вживаються з означеннями, які конкретизують їхнє значення: *трубні сталі, лікувальні води, цілющі грязі, червоні й білі вина, важкі метали* тощо. Уживання матеріально-речовинних іменників *singularia tantum* у множині пов'язане з формуванням додаткових лексичних значень, а саме позначенням ґатунків або видів, виробів із речовини (*вина, масла, солі, сталі*). Розвиток науки та виробництва, інноваційних технологій спричинили появу форм множини в таких іменниках, як *лосьйон, майонез, пілінг-крем, спреї, шампунь* та ін. Форми множини абстрактні іменники утворюють при певних ступенях конкретизації або спеціалізації лексичних значень: *фізичні величини, кінетичні ефекти, високі температури, північні широти*.

Новітні зміни в межах іменника відбивають фемінітиви – слова жіночого роду, альтернативні або парні аналогічним поняттям чоловічого роду: *кандидат – кандидатка, письменник – письменниця, професор – професорка*. У сучасній українській літературній мові вони творяться за допомогою суфіксів від іменників чоловічого роду на позначення осіб за фахом, суспільною діяльністю, національністю тощо. Останнім часом спостерігаємо помітні тенденції в родовій іменниковій категоризації. Передусім ідеться про збільшення кількості іменників жіночого роду, які утворюються від іменників-назв істот чоловічого роду і поглиблюють диференціацію іменників за ознакою статі [Вихованець, Городенська 2004: 90].

Розширення кола таких іменників зумовлене передовсім зміною соціальних умов, адже раніше жінки не мали змоги активно брати участь у виробничій, суспільно-політичній, науковій діяльності тощо. У сучасному українському суспільстві жінки ведуть активне громадське життя, обіймають керівні посади, які довгий час були пріоритетом лише для чоловіків. Це підтверджує й відміна наприкінці 2017 року Українським урядом наказу про заборону на 458 професій для жінок (<http://www.unn.com.ua/uk/news/1705886-v-ukrayini-skasuvalizaboronu-na-mayzhe-460-profesiy-dlya-zhinok>).

Фемінітиви – це не данина моді, як часто вважають, вони властиві українській мові. В одинадцятитомному «Словнику української мови» їх зафіксовано понад три тисячі. Творення нових фемінітивів відбувається за допомогою відповідних формантів та на

базі різних основ. Найактивніше відбиває ці процеси публіцистичний стиль, де кількість таких номінацій постійно зростає, але і в науковому стилі спостерігаємо дедалі частіше вживання фемінітивів. Найпродуктивнішим способом творення іменників на позначення осіб є суфіксальний спосіб. Найактивніше іменники жіночого роду творяться за допомогою суфікса **-к-**, який одночасно вказує на стать особи та її належність до певного фаху, виду діяльності тощо та поєднуваний з різними типами основ, пор.: *Як зазначила **редакторка** 4-го тому словника М. Ласло-Куцок, укладачі, працюючи з наданим матеріалом, зробили все...; У монографії, тлумачачи ЛТ «козак», «пях/попях», **авторка** покликається, з-поміж інших, на «Етимологічно-семантичний словник української мови» Івана Огієнка (Н. Ладинак); Вдало поєднуючи такі складники, **авторка** досягає певного стилістичного ефекту... (Л. Поплавська); **Авторка** десяти романів, **лауреатка** літературної премії Коронація слова, загальний наклад книжок письменниці складає вже понад 300 тисяч примірників (І. Федькова); Проте непереборне бажання дістатися незвіданих наукових глибин лінгвоукраїністики спонукало молоду **викладачку** в листопаді 1972 року вступити до аспірантури Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (Л. Колібаба, В. Фурса); Упродовж вивчення лексикології учитель / **учителька** має звернути увагу на написання слів іншомовного походження (В. Терещенко); Окрім цього, варто заважити ще той факт, що література, яка якраз творить і фіксує літературну мову, майже до кінця ХХ століття була представлена головно письменниками та поетами, жінки (письменниці та поетеси/**поетки**) активно влились в літературний процес... (Р. Монастирська, А. Сірант).*

Характерно, що утворення з суфіксом **-к-** втрачають емоційно-експресивне забарвлення [Вихованець, Городенська 2004: 91], витісняючи суфікси **-ш-**, **-ис-**, пор.: *директриса – директорша – директорка; актриса – акторка*. Якщо іменники жіночого роду *акторка, актриса* завжди були стилістично рівноправними, то форми *директорша, директорка* словники подають як такі, що мають розмовний відтінок. Незважаючи на це, саме форми з суфіксом **-к-** переважають у сучасному вжитку.

Останнім часом помітною стала тенденція до дедалі частішого творення фемінітивів за допомогою суфікса **-ин-(я)**, який у другій половині ХХ ст. був непродуктивним. Його сполучаємо переважно з основами на **-ець** (з обов'язковим чергуванням приголосних): *Для цього пропонуємо ознайомитися з порадами, висловленими знаною в Україні **борчиною** за гендерне вирівнювання в мові О. Масалітіною (Малаховою); Це, наприклад, можуть бути певні ігрові форми на зразок «Де мої курчата? Де мої дитята?», упродовж яких гравці й **гравчині** мають утворити речення з усіма відмінковими формами відповідних іменників; ...на підставі певних аналітичних пошуків визначити можливості щодо такого чи такого написання слів, які вперше трапилися мовцю чи **мовчині** (В. Терещенко).*

Згідно з новим «Українським правописом» [Український правопис (новий): офіційний текст 2019: 28], суфікс **-иц-(я)** приєднують насамперед до основ на **-ник** (верстальниця, набірниця, порадиниця) та **-ень** (учениця): *В українське мовознавство К. Г. Городенська ввійшла як **дослідниця** словотворення після захисту кандидатської дисертації... (Л. Колібаба, В. Фурса); Надзвичайно цікавою й пізнавальною для учнів та **учениць**, власне як і для всіх педагогів/**инь-предметників/-иць**, також буде робота з*

одним із найсучасніших словників афіксальних морфем іншомовного походження... (В. Терещенко).

Деякі автори задля дотримання гендерної рівності послідовно утворюють корелятивні родові пари іменників, пор.: З огляду на те, що повний перехід до використання нових норм у закладах середньої освіти відтерміновано на 5 років, нинішнім **здобувачам і здобувачкам** повної загальної середньої освіти інформацію про нові норми необхідно подавати дозовано та з чітким зазначенням того, що до 2024 року вони мають можливість користуватися нормами попередньої редакції правопису... [Терещенко 2019: 11–12]; Відтак **учителі й учительки**, самі належно ознайомившись із цими новаціями, зможуть самостійно визначити те, у який спосіб і на якому етапі опрацювати з **учнями й ученицями** відповідні теми [Там само: 12]; ...що також частково може спантелічувати **користувачів та користувачок** [Там само: 164]; Для цього доцільно узгодити час вивчення відповідних тем із **колегами й колежанками**, які викладають ту чи ту іноземну мову [Там само: 165]; Особливу увагу варто приділити проблемі відмінювання / не відмінювання прізвищ чоловіків і жінок на зразок Петренко (Іван і Марія), у зв'язку з якими в **мовці і мовчинь** виникає спокуса перенести невідмінюваність однієї форми на іншу [Там само: 188]; Опрацьовуючи правописні зміни на уроках, **педагогам / педагогиням** варто звернути увагу **учнів і учениць** на уточнені й конкретизовані правила [Там само: 222].

Зауважимо, що в деяких випадках назва професії має форми обох родів, але ці слова різні за значенням, напр.: **друкар** – фахівець друкарської справи, поліграфічного виробництва; **той, хто працює в друкарні**; **друкарка** – жінка, що друкує на друкарській машинці [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2004: 250].

Отже, в сучасному українському науковому дискурсі значно активізувався процес утворення фемінітивів, зумовлений як інтралінгвальними, так і екстралінгвальними чинниками.

У сучасному науковому дискурсі зміни простежуються не лише у сфері іменника. Зокрема спостерігаємо певні особливості у вживанні ступеньованих прикметникових та прислівникових форм.

Загальновідомо, що в сучасній українській мові неоднакова міра вияву ознаки властива лише якісним прикметникам та утвореним від них прислівникам. Вона виражається у формах ступенів порівняння, творення яких називається ступеньованням прикметників. Ступеньовані форми не можуть бути утворені від прикметників, що не вказують на власне ознаку. Однак на сучасному етапі розвитку мови посилилася тенденція до ненормативного ступеньовання прикметників та прислівників, зумовлена передусім змінами семантичного обсягу багатьох лексем: розширенням семантичного наповнення слів та звуженням вживання їх у прямих значеннях і нашаруванням переносних значень [Струганець 2002: 310].

Це суттєво розширює можливості лексичної сполучуваності слів і творення ступенів порівняння, зокрема в наукових текстах. Йдеться передусім про активізацію вживання і творення синтетичних (простих) форм, пор.: ...багато українських ЗМІ називає її **найтиражованішою** письменницею країни (І. Федькова); **Набуття** прикметниковою формою у предикативній функції більшої, порівняно з власне-прикметниковим (пріменниковим) функціонуванням, синтаксичної автономності й перебування в **найцентральношій** присудковій позиції речення зумовили

відштовхування від попереднього приїменникового вживання...; Порівняно з неозначено-кількісними числівниками вони **диференційованіші** за кількісними ознаками (І. Вихованець); ...проблема фіксації нормативного керування дієслів була і досі є однією з **найдикусійніших**, найскладніших (В. Фурса); ...яка залежно від позиції мовця має в певній ситуації **найрелевантніше** (з-поміж багатьох варіантів) мовне втілення (С. Шабат-Савка); Семантико-синтаксичний розряд модальних прислівників **найспецифічніший і найпериферійніший** порівняно з трьома іншими семантико-синтаксичними розрядами... (К. Городенська); Грінченко, лишивши нам один з **найдовершениших** словників, виділяє у словнику такі шари лексики... (С. Караванський); Літературну мову характеризує її наддіалектне використання – **найтиповіше**, соціально **найпотрібніше і найумотивованіше** (П. Дудик).

Як відомо, синтетичні ступеньовані форми завжди переважали над аналітичними в мові художньої літератури, але з кінця ХХ ст. ця тенденція поширилася й на інші типи дискурсів [Дубова 2002]. Це підтверджують і наші спостереження: у теоретичному мовознавчому курсі «Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія» (2017 р.) [Вихованець 2017], синтетичні форми ступеньовання становлять 87% серед прикметників і 100% – серед прислівників. На вживання цих форм практично не впливають ні структура слова, ні його довжина, ні фонетико-акцентуаційні причини, пор.: Порівняно з прикметниками **однозначнішу** семантичну структуру мають прислівники; Це **найсвоєрідніша** грамема категорії відмінка; Їхня периферійність ґрунтована на кількох взаємопов'язаних граматичних ознаках, **найочевиднішими** з яких є використання відповідних частиномовних класів у периферійній позиції речення і вираження ними нецентральных семантико-синтаксичних функцій; Одну з **найфундаментальніших** ознак форм цього відмінка становить те, що вони є формами абсолютних транспозиційних можливостей; Займенникові іменники становлять ядро займенникових слів із **найхарактернішими** для займенниковості особливостями; Власне-градаційні, що пов'язують такі два компоненти, другий із яких лексично **значущіший** за перший, він посилює або увиразнює його значення..., або перший лексично **значущіший** за другий... Часто трапляються нанизування в одному реченні вказаних форм, напр.: В іменниках з кінцевим [л'] родова диференціація чи не **найскладніша і найнепослідовніша** з-поміж усіх підгруп слів на м'який приголосний; ... яка порівняно з двома іншими його формами, керуванням і узгодженням, передає підрядний зв'язок **автономнішої, самостійнішої** синтаксичної одиниці, зв'язок залежного слова з головним за змістом; Сполучники української мови постійно розвивалися та поповнювали свій склад, але **обмеженіше**, ніж прийменники. Поява нових сполучників зумовлена потребою мати **згучішу, точнішу, різноманітнішу** систему засобів вираження семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складного речення; **Активніше й послідовніше** утворюють кореляти недоконаного виду...; Відмінне в них ще й те, що друга передає думку чи значення першої **виразніше, чіткіше, докладніше**, бо її основне призначення – увиразнювати, укладнювати, конкретизувати. Попри те, що «складена (аналітична) форма має відтінок книжності, тому вживається (паралельно з простою) в офіційно-діловому та науковому стилях» [Пономарів 2000: 153], ці та інші приклади переконливо свідчать про домінування в науковому дискурсі простих (синтетичних форм).

Дослідники звернули увагу на важливу зміну сфери вживання збірних числівників. Ідеться про те, що замість числівників *два, три, чотири* при іменниках середнього роду дедалі частіше використовують числівники *двоє, троє, четверо*, які виражають власне-кількісне значення у сполуках на зразок *двоє вікон, троє слів, п'ятеро крісел, шестеро морів, семеро облич*, напр.: *Подався на Миколаївську вулицю в кондитерську, з'їв одразу аж п'ятеро тістечок* (А. Головка); *Темно в усіх його вікнах, тільки троє з них світяться* (В. Винниченко). На думку І. Вихованця, ця тенденція набула майже норми [Вихованець, Городенська 2004: 160]. Трапляється таке вживання не лише в художній, але й у науковій літературі, пор.: *Отож у цій книзі зреалізовано двоє завдань – теоретичні пошуки в галузі граматики та оборона природної (не спотвореної!) стихії українського слова* (І. Вихованець); *Мова українських засобів масової комунікації в останні двоє десятиріч засвідчує виразну тенденцію до вживання збірних числівників на позначення кількості дискретних предметів, названих іменниками чоловічого роду на означення осіб, тобто як власне-кількісних, а не кількості як неподільної сукупності...; Зазнали увиразнення, більшої конкретизації троє значень – соціативне, просторове та часове – первинного прийменника з (із) після злиття його із семантично спорідненими прислівниками разом, вкупі...; В українській мові за останні троє десятиріч відбулися помітні зміни...* (К. Городенська). На думку О. Тараненка, така сполучуваність збірних числівників з іменниками середнього роду II відміни (назвами неістот) видається стилістично прийнятною поки що не для всіх [Тараненко 2006: 59].

Власне-кількісні числівники в родовому, давальному та місцевому відмінках мають варіантні закінчення *-ох, -ом* та *-и*: *сімох і семи, сімом і семи, на сімох і на семи*. У сучасному словозжитку домінують вторинні (власне українські) відмінкові форми із флексіями *-ох, -ом*, які набувають дедалі більшого поширення під впливом відмінювання числівників *два, три, чотири* [Вихованець, Городенська 2004: 176]. Особливо виразно ця тенденція виявляється в публіцистичному стилі, пор.: *Україна – батьківщина шістьох Нобелівських лауреатів* («День», 12.12.2003); *За словами Каюма, йдеться про загибель шістьох цивільних і п'ятьох талібів у понеділок увечері в районі Вайгал* («День», 26.06.2018); *Мама лишилася сама з сімома дітьми: я був наймолодший серед своїх шістьох сестер* («Україна молода», 13.10.2020); *Стан дев'ятьох потерпілих, які потрапили в ДТП поблизу Глибочиці, стабілізовано* («День», 21.07.2018); *Попри те, що «плюси» були представлені в дев'ятьох номінаціях, в жодній із них перемоги вони не здобули* («День», 08.09.2009); *Її облаштували в одній із двадцятьох вісьмох колишніх камер* («День», 23.11.2011). У наукових виданнях поряд із закінченням *-и* також засвідчено варіантні форми на *-ох*, пор.: *Цю формально-синтаксичну функцію виконують обставинні прислівники шістьох семантичних груп...; Параметри горизонтальної локалізації диференціюють прийменники шести підгруп; У всіх сімох позиціях потенційно може бути використаний і пояснювально-ототожнювальний сполучник або...; Нарешті, пояснювально-ототожнювальний сполучник чи з-поміж відзначених семи основних позицій найуживаніший у ролі засобу приєднання слова...; Повернення своїх і вилучення чужих одиниць триває в українській мові вже близько тридцятьох років; Нові мозаїки-рекомендації внесено до відповідних п'ятнадцятьох попередніх рубрик, що мали такі назви...; Для професійної мовної практики 90-х років минулого сторіччя – перших п'ятнадцятьох років XXI сторіччя характерне насамперед повернення до вжитку закінчень іменників, займенників та дієслів, що були*

і є в прескрипціях української літературної мови... (К. Городенська); Проте не кожна з цих п'яток частин мови наділена відповідними диференційними ознаками в максимальному вияві; Раніше ми використовували для позначення п'яток частин мови традиційні назви: іменник, дієслово, прикметник, числівник, прислівник (І. Вихованець).

Отже, сучасний науковий дискурс відбиває загальні процеси, котрі відбуваються в українській мові впродовж останніх двох десятиріч. Звичайно, найшвидше на зміни реагують живе народне мовлення, художня література та публіцистика, проте дослідження багатьох науковців та власні спостереження дають підстави констатувати активізацію мовних змін і в наукових текстах.

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у граматичній системі української літературної мови дослідники спостерегли тенденцію до поступового повернення тих відмінкових форм іменників, які за радянських часів або обмежували у вжитку, або й зовсім не рекомендували для використання як «шкідливі» чи такі, що суперечать «живій мові трудящих» [Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали 2005: 153]. Актуалізація відмінкових форм іменників є однією з характерних ознак розвитку граматичного ладу української літературної мови початку ХХІ ст. «Унаслідок демократизації суспільства мовці стали вільнішими у виборі відмінкових форм, що спричинило зміни у використанні тих варіантних закінчень іменників, які через соціально-політичні умови функціонування української літературної мови в попередні періоди свого розвитку були витіснені на периферію мовного вжитку» [Колібаба 2015: 326]. Ці зміни виявилися передусім у поширенні флексії *-у(-ю)* родового відмінка чоловічого роду – назв неістот на нові групи іменників, які раніше мали закінчення *-а(-я)*; в актуалізації форм знахідного відмінка з флексією *-а(-я)*, які були штучно обмежені в ужитку, а нині є здебільшого спорадичним явищем, яке відбиває мовні смаки автора; значному поширенні флексії *-ові, -еві(-єві)* в давальному та місцевому відмінках іменників чоловічого роду, що вплинуло й на іменники середнього роду – назви неістот, котрі впродовж багатьох століть не мали варіантних закінчень; у переважному вживанні в заперечних конструкціях додатків у формі родового відмінка тощо. Зміни відбуваються також у межах числових форм. Розвиток науки та виробництва, інноваційних технологій спричинили вживання матеріально-речовинних іменників *singularia tantum* у множині, яке пов'язане з формуванням нових лексичних значень, а саме позначенням сортів або різновидів. Новітні зміни в межах іменника відбивають фемінітиви. Ідеться про збільшення кількості іменників жіночого роду, які утворюються від іменників-назв істот чоловічого роду і поглиблюють диференціацію іменників за ознакою статі. Характерно, що утворення з суфіксом *-к-* втрачають емоційно-експресивне забарвлення, простежується тенденція до дедалі частішого творення фемінітивів за допомогою суфікса *-ин(-я)*, який у другій половині ХХ ст. був непродуктивним.

У сучасному науковому дискурсі зміни відбуваються не лише у сфері іменника. Зокрема спостерігаємо активізацію вживання і творення синтетичних (простих) форм прикметників та прислівників, зміну сфери вживання збірних числівників, домінування вторинних (власне українських) відмінкових форм числівників із флексіями *-ох, -ом* тощо. Усі ці новації потребують подальших наукових студій.

ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФОРМАНТА -К(А) У КОМПЗИТНО-СУФІКСАЛЬНІЙ ДЕРИВАЦІЇ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ПОНЯТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Сучасна лінгвістика характеризується глибоким усвідомленням принципів системного устрою мовних елементів, взаємозв'язку і взаємозумовленості явищ у межах цілісної системи. Словотвірна система українського іменника налічує десятки формантів і їх варіантів, тому закономірно виникає питання про функції такого арсеналу дериваційних засобів, про їх функційно-семантичний і стилістичний потенціал. Помітне місце в словотвірній системі сучасної української мови посідають композитно-суфіксальні іменники, зокрема на позначення термінологічних понять, адже термінологія від часу свого становлення стала невід'ємним і важливим складником лексичної мовної системи. Крім того, вона – невіддільна частина наукової мови, що засвідчує досягнення кожної окремої ділянки знання на певному етапі її розвитку. Про рівень прогресу в певній галузі, а також про можливості конкретної мови щодо вираження нових наукових понять свідчить багатство та досконалість термінології.

Численні термінознавчі дослідження переконливо довели, що фахова лексика відіграє важливу роль у розвитку науки й техніки та здатна певною мірою визначати напрям для подальшого розроблення їхніх теоретичних положень. Як основний засіб вираження, зберігання й передавання спеціальних науково-технічних понять термінологія забезпечує формулювання проблем і наступність наукових знань. Будь-яка галузь науки й техніки розвивається, спираючись на визначену й зафіксовану в термінах систему понять. У терміні відбиваються міцні зв'язки науки й мови: він є засобом організації, упорядкування й передавання знань.

У загальному процесі поповнення й розширення термінологічного складу української мови важливе місце посідає творення складних слів, які є найекономішним засобом номінації. Вони свідчать про наявний у мові закон збереження лінгвістичної енергії, що виступає важливим чинником у період значного розширення інформаційного пласту. Дія цього закону виявляється в тому, що носії певної мови відбирають найраціональніші для спілкування мовні засоби, що відповідає прагненню сучасного суспільства до збільшення інформативності тексту за рахунок його скорочення. Оскільки складні одиниці мають дві й більше твірні основи, то вони містять значну кількість інформації, яка економічно поєднується в утворених номінаціях. Словотвірна структура й семантика композитно-суфіксальних іменників на позначення термінів, а також арсенал формантів, що беруть безпосередньо участь у їх творенні, сьогодні є недостатньо вивченими.

Уперше в українському мовознавстві словотвірну будову аналізованих іменників української мови порівняно з іншими слов'янськими мовами розглянув І. Ковалик. Останнім часом спостерігається поживлення інтересу дослідників до цього класу слів. Історію творення та формування складних іменників вивчали С. Самійленко, І.Тараненко, Н. Москальова, Л. Павленко та ін. Дериваційну природу та семантику композитів сучасної мови описано в працях Л. Азарової, К. Городенської, В. Горпинича, Є. Карпілівської, Н. Клименко, В. Ліпич, В. Олексенка, М. Плющ, Н. Правди, М. Чемерисова та ін. Структурно-семантичний потенціал терміна, його словотвірна парадигма є об'єктом зацікавлення А. Герда, В. Даниленко, О. Суперанської, Т. Канделаки та інших.

Особливості деривації термінів проаналізовано в дослідженнях К. Городенської, Ф. Нікітіної, Л. Симоненко, А. Д'якова, Н. Клименко, Є. Карпіловської, Л. Кислюк та інших.

Метою пропонованої наукової розвідки є характеристика участі суфікса-транспозита *-к(а)* у реалізації різних лексико-словотвірних значень композитно-суфіксальних іменників, дослідження його функцій у формуванні конкретної дериваційної семантики термінологічних понять. Аналіз конкретного форманта дозволяє простежити зміни (та причини, що їх зумовлюють) у продуктивності й функційно-семантичному навантаженні, а також з'ясувати питання словотвірної синонімії.

Іменниковий суфікс *-к(а)* може вживатися для вираження дев'яти різних словотвірних значень [Куцак 2003: 118]. На сьогодні немає спеціальних праць, присвячених вивченню динаміки словотвірної структури композитів із суфіксом *-к(а)*, можливо, це пояснюється дуже низькою продуктивністю творення похідних аналізованого типу в українській мові попередніх періодів.

У сфері композитотворення в новій українській мові суфікс *-к(а)* був досить продуктивним, зокрема й у номінуванні термінів. Він приєднувався до кінцевих основ композитів, виражених, у більшості випадків, основами дієслів та іменників. Основні лексико-словотвірні значення, які творить формант у композитно-суфіксальній деривації – назви осіб, тварин, рослин, назви технічних пристроїв, механізмів, рідше – предметів тощо.

Опорні основи складень з формантом *-к(а)* – вербальні та субстантивні. В обстежених джерелах залежні основи окреслених композитів виражені іменниками, прислівниками, займенниками, числівниками, прикметниками.

Наприкінці XIX ст. в українській мові активно фіксуються композитно-суфіксальні іменники – зоологічні та ботанічні найменування із формантом *-к(а)* з опорною основою дієслова. К. Городенська, аналізуючи такі складні іменники, зазначає, що деривати цього типу становлять порівняно невелику, але строкату з погляду семантичного моделювання групу лексем. Частина таких іменників, на її думку, базується на трикомпонентній предикатно-аргументній структурі П(дія) +А(об.) +А(діяч), напр.: *плодожерка* – та, що їсть (жере) плоди [Городенська 1988: 30].

Композитно-суфіксальні іменники-назви **тварин** описують їхній зовнішній вигляд або дію, яку вони виконують. Опорні основи таких складень – дієслівні та іменникові, а залежний компонент може бути виражений основами різних частин мови та займає препозицію.

З др.пол. XIX ст. реєструються композити з **опорним вербальним** компонентом та основою **іменника** у препозиції: *землерійка* (Ж 298, СУМ III 557); *цукроїдка* (Ж 1057) «комаха, яка живиться цукром»; *водовозка* (Гр I 247) «кінь, який возить воду»; *гівнорійка* (Гр I 284) «жук, який живе у гної»; *макопійка* (Гр II 400) «птаха коноплянка»; *сироїдка* (Гр IV 123) «те, що живиться сирим»; *піскорійка* (РУТС 358, СУМ VI 542) «личинка міноги, яка має властивість зариватись у пісок»; *бджолоїдка* (СУМ I 117) «пташка, що живиться комахами»; *горіхотворка* (СУМ II 131, НТСУМ I 643) «комаха, личинки якої викликають утворення наростів у вигляді горіха»; *листовертка* (СУМ IV 492) «шкідлива гусінь, загортає листя дерев» та *листовійка* (СУМ IV 492) «гусінь, яка скручує листя у трубочку або пакет» пор. *листокрутка* (СУМ IV 493) «гусінь, яка скручує листя дерев у трубочку»; *мухоїдка* (СУМ IV 833) «комаха, яка годує свої личинки мухами»; *плодожерка* (СУМ VI 589) «шкідник-метелик, гусінь якого ушкоджує плоди рослин»; *щитоноско* (СУМ

XI 589) «жучок з щитоподібним покривом»; *мухоловка* (СУМ IV 833) «птах, що живиться мухами; членистонога тварина, що живиться мухами» тощо.

З середини XIX ст. фіксуються деривати з **ад'єктивно-субстантивним** типом основ, які вказують на ознаку за кольором: *жовтобрюшка* (СУМ II 541) «пташка з жовтим черевцем»; *білошийка* (Ж 30); *краснопірка* (Ж 376, Гр II 301, СУМ IV 328) «те саме, що червонопірка»; *червоноріжка* (Ж 1065); *чорногузка* (Ж 1076); *жовтогрудка* (Гр I 489) «птах з жовтою грудкою»; *білогузка* (Гр I 66) «пташка з білим хвостом»; *сизоперка* (Гр IV 119, СУМ IX 163) «нар., поет., птах із сизим оперенням»; *синьоворонка* (Гр IV 121, РозВід 8) «сивоворонка, сивограк» (*ворона синя*); *синьогрудка* (Гр IV 121), *чорнопірка* (Гр IV 471) «птах з чорним пір'ям» (Ж 1076); *білозубка* (СУМ I 184) «маленька комахоїдна землерийка»; *зеленоочка* (СУМ III 555) «муха»; *червононіжка* (СУМ XI 299) «птах з оранжево-червоними ніжками»; *червоноперка* (СУМ XI 299).

Описувані композитно-суфіксальні іменники можуть мотивуватися **субстантивно-субстантивними** основами: *кліщохвостка* (Ж 349); *крилоплавка* (Ж 380) «риба, у якій плавники схожі на крила»; *цятокрилка* (Ж 1059) «має цятки на крилах»; *корененіжка* (СУМ IV 288) «тварина, яка здатна утворювати тимчасові вирости (ніжки)»; *шилодзьобка* (СУМ XI 452) «птах з тонким дзьобом, схожим на шило» тощо.

У новій українській мові творяться композити, що йменують рослини. Опорна основа таких складень вербальна і субстантивна.

Із XIX ст. композити на *-к(-а)* з **опорним вербальним** компонентом приєднують у препозиції основи **прислівників**: *скороспілка* (СУМ IX 302) «плід, що рано визрів»; **іменників**: *мухоловка* (СУМ IV 833) «рослина, яка може живитись мухами»; **займенників**: *самосівка* (Ж 851), *самосійка* (Гр IV 100, СУМ IX 45) «природний посів насінням; рослина, яка виросла сама» та ін.

Іменник *квітконіжка* (РУТС 129) мотивується словосполученням із сурядним типом зв'язку. Більшість складних іменників-назв рослин дериваційно перетинається зі складними іменниками, що називають істот (нелюдей), тому що семантичну базу для їх творення становлять два семантично елементарні речення, предикати яких виражають значення посесивності та подібності [Городенська 1988: 31].

Аналізованими джерелами нової української мови документовані назви рослин з **опорною субстантивною** основою та основами різних частин мови у препозиції. З др. пол. XIX ст. реєструються складення з **ад'єктивно-субстантивними** типами основ: *жовтоніжка* (Ж 225); *чорноколоска* (Ж 1076); *травосумішка* (СУМ X 222) «змішаний посів різних видів трав» (від *трав'яна суміш*) та ін.

Пізнішу фіксацію мають складення цього типу з **нумерально-субстантивними** типами основ: *багатоніжка* (СУМ I 82, НТСУМ I 73) «багаторічна папоротева рослина з повзучим коренем»; *двозернянка* (СУМ II 221, НТСУМ I 716) «двозерна пшениця» і под.

Більшість назв квітів аналізованого підтипу виникли як «результат сприймання їх кольорових ознак» [Капська 1970 : 82; Капська 1970 : 69]. Питання семантичної мотивації рослин складне й багатогранне. Як зазначають вітчизняні науковці, ця проблема включає, з одного боку, коло словотвірних і семантичних моделей номінації, а з іншого – пошуки в кожному випадку мотиву називання [Коломієць 1979: 20; Симоненко 1991: 80-87].

Композитно-суфіксальні іменники-терміни з **опорною вербальною** основою на *-к(-а)*, які називають **пристрій** чи **механізм**, представлені в новій українській мові

великою кількістю. Більшість таких складень має залежну основу, мотивовану іменником, і займає препозицію.

Субстантивно-вербальні складення, мотивовані основою дієслова *ловити*, фіксуються з другої половини XIX століття і активно продовжують функціонувати до сьогодні: *мишоловка* (РУТС 252, СУМ IV 723) «пристрій для ловіння мишей», у СУМі подається і нове значення цього композита «спортивні центральні дротяні ворота»; *мухоловка* (СУМ IV 833) «приспособлення для знищення мух»; *труболовка* (Р-УГС 238); *грязеловка* (РУТС 100); *жироловка* (РУТС 129, СУМ II 531) «резервуар для затримання із стічних вод жирів»; *жуколовка* (РУТС 129, СУМ II 547) «пристрій для збирання жуків»; *кратоловка* (РУТС 204); *масоловка* (РУТС 227) «пристрій у паперовому виробництві»; *метеликоловка* (СУМ IV 688) «прилад для вилловлювання метеликів».

З цього ж часу в значній кількості творяться композитно-суфіксальні іменники-терміни, опорна основа яких мотивована дієсловом *різати*: *серпорізка* (Ж 862); *соломорізка* (СУМ IX 450) «машина для різання соломи»; *глинорізка* (Шел 16, ГТ 15) «пристрій, яким ріжуть глину»; *дернорізка* (Шел 20); *залізорізка* (Шел 23); *зуборізка* (Шел 30) «зуборізний станок»; *коренерізка* (РУТС 196); *м'ясорізка* (Шел 50, РУТС 252); *торфорізка* (Шел 96, РУТС 567); *вусорізка* (Шел 91); *бобинорізка* (РУТС 29); *дроворізка* (РУТС 122); *джгуторізка* (РУТС 126); *очереторізка* (РУТС 174); *ковбасорізка* (РУТС 187); *корморізка* (РУТС 196); *корорізка* (РУТС 197); *косторізка* (РУТС 198); *цибулерізка* (РУТС 219); *міздрорізка* (РУТС 233); *ниткорізка* (РУТС 281); *овочерізка* (РУТС 299); *бурякорізка* (РУТС 486, СУМ I 263); *силосорізка* (РУТС 500, СУМ IX 170) «машина, призначена для подрібнення кормових рослин»; *ганчіркорізка* (РУТС 575) «пристрій у паперовій промисловості»; *вуглерізка* (РУТС 580); *дереворізка* (СТЛ 33); *листорізка* (52); *шпалорізка* (СУМ XI 514) «шпалорізний верстат» тощо.

Обстеженими джерелами з поч. XX ст. реєструються складення, мотивовані основою дієслова *чистити*: *зерночистка* (Шел 29, РУТС 152) «машина для очищення зерна»; *картоплечистка* (РУТС 177, СУМ IV 112) «машина для очищення картоплі»; *крупочистка* (РУТС 205) тощо.

У середині XX ст. дієслівна основа *мити* (*миє*) є досить продуктивною у творенні композитно-суфіксальних іменників із суфіксом *-к-(а)*: *золотомийка* (Р-УГС 48); *рудомийка* (Р-УГС 352, РУТС 475); *гравіємийка* (РУТС 96); *картоплемийка* (РУТС 177, СУМ IV 112) «машина для миття картоплі»; *кормомийка* (РУТС 196); *плодомийка* (РУТС 367); *посудомийка* (РУТС 399, СУМ VII 390) «розм., машина для миття посуду»; *бурякомийка* (РУТС 486, СУМ I 263) «прилад, для очищення і м'яття буряків»; *солемийка* (РУТС 518); *вуглемийка* (РУСТГ 270, СУМ I 780) «місце, де миттям очищують вугілля від пилу, домішок»; *піскомийка* (СУМ VI 541) «апарат, яким промивають пісок»; *шерстемийка* (СУМ XI 444) «текстильне, машина для промивання шерсті» і подібні.

З середини XIX ст. обстеженими пам'ятками у значній кількості реєструються композити з аналізованим типом основ: *водовозка* (Гр I 247, СУМ I 719) «візок, для перевезення води»; *лобозгрійка* (Гр II 373, Шел 43, РУТС 217, СУМ IV 536) «жартівлива назва пристрою в машині для жнив, яка дуже важка в роботі»; *крупорушка* (УмСп 387, РУТС 205, Програма 202, СУМ IV 373) «машина для розмелювання зерна на крупу»; *пшонорушка* (УмСп 387); *соломовійка* (УмСп 966, Саб 375); *фарботерка* (РУТС 200, СУМ X 563) «машина для розтирання фарб»; *грунтоноска* (Шел 18); *зернотерка* (Шел 19, РУТС 105); *деревотерка* (РУТС 109); *дровоколка* (Шел 22, Програма 203) «сокира»;

фарбоварка (Шел 39); *круповійка* (Шел 40, РУТС 205, СУМ IV 373) «машина для очищення крупи від лузги»; *льодоробка* (Шел 44); *медогонка* (Шел 47, РУТС 232, СУМ IV 665) «машина для відкачування меду»; *просорушка* (Шел 76, РУТС 428, СУМ VIII 291) «машина, для переробки проса на пшоно»; *держакоробка* (Шел 84) (від держак робити) «машинка з ручкою»; *сінокоска* (Шел 87); *торфиноробка* (Шел 96) «торфоробна машина» і под.

З др. пол. XX ст. субстантивно-вербальний тип складень на позначення термінів стає дуже продуктивним: *водокачка* (Р-УГС 22, РУТС 52, СУМ I 720) «споруда для подавання води»; *канаторубка* (Р-УГС 82, РУТС 174); *повітродувка* (Р-УГС 124, РУТС 55, РУСТГ 29, СУМ VI 676) «спец. машина для подавання повітря в доменну машину»; *водогрійка* (РУТС 52, СУМ I 719, СНТ 86) «розм., посудина, пристосована для нагрівання води»; *газодувка* (РУТС 83, РУСТГ 39); *киснепродувка* (РУСТГ 89); *грунтозачіпка* (РУТС 99) «машина для зачіплювання ґрунту»; *дереворубка* (РУТС 121); *каменеломка* (РУТС 173); *картоплетерка* (РУТС 177); *клеєварка* (РУТС 184, СУМ IV 177) «посудина для варіння клею»; *конюшнотерка* (РУТС 184) «машина для обмолоту конюшини»; *короломка* (РУТС 197); *фарбодувка* (РУТС 200); *лісопилка* (РУТС 213, Програма 207, СУМ IV 525) «машина для розпилювання лісу»; *лузговійка* (РУТС 219); *льонотерка* (РУТС 220); *маслогрійка* (РУТС 226); *маслоробка* (РУТС 226, СУМ IV 639, РУСНТ 234) «апарат для збивання масла»; *міноноска* (РУТС 242, СУМ IV 743) «застаріла назва міноносця»; *борошносійка* (РУТС 250); *м'ясорубка* (РУТС 252, СУМ IV 839) «машина для розмелювання м'яса»; *вуглепромивка* (РУСТГ 271); *нафтокачка* (РУТС 279); *нафтоперегонка* (РУТС 279); *нафтопереробка* (РУТС 279); *вісодерка* (РУТС 299); *віссорушка* (РУТС 299); *піскодувка* (РУТС 358); *носогрійка* (СУМ V 446) «розм., коротка люлька для куріння»; *рисорушка* (РУТС 471); *насіннерушка* (РУТС 494); *ситовійка* (РУТС 503, СУМ IX 208) «машина для сортування млива за допомогою струменя повітря, підведеного під сито»; *снігоочистка* (РУТС 514); *солеломка* (РУТС 518); *солотокрутка* (РУТС 518); *сортпрокатка* (РУТС 521); *сукновалка* (РУТС 544, СУМ IX 831) «сукновальна машина»; *сукномийка* (РУТС 544); *трубопрокатка* (РУТС 575); *ганчіркорушка* (РУТС 575) «пристрій у паперовій промисловості»; *чаєробка* (РУТС 616); *шпалопідбійка* (РУТС 628); *бронейка* (СУМ I 238) «гармата або інший вид вогнепальної зброї»; *зерновозка* (СУМ III 561) «стрижень або паличка, якою видаляють з зубів рештки їжі»; *наваловідбійка* (СУМ V 23) «пристрій для відбивання вугілля і навалювання його у конвеєр»; *рудовідкатка* (СУМ VIII 896) «гірн., пристрій для відкочування руди із забою».

Для творення значної частини композитів аналізованого підтипу використовуються суфікси, які складаються з двох морфів *-арк-(а)*, *-алк-(а)*, *-илк-(а)*. Вони виникли на базі суфікса *-к-(а)* і є його варіантами, формальними різновидами однієї і тієї одиниці.

Суфікс *-ар* перед праслов'янським *-к-(а)* активно вживається у назвах осіб жіночої статі від чоловічих імен. Використання складного форманта *-арк-(а)* пояснюється тим, що семантика знаряддя складного слова у семантичній структурі елементарного речення найчастіше пов'язана із семантемами діяча й об'єкта. Деякі назви осіб чоловічого роду за відношенням до предмета їхньої діяльності (*плугар*) і назви осіб за дією (*дробар*) утворює суфікс *-ар* [Жовтобрюх 1961: 32]. Діяч є ініціатором дії (*горох дробить дробар*), а знаряддя використовується як предмет для здійснення дії. У творенні композитів-назв знарядь, пристроїв найбільш узагальнено виражає це значення дериваційний суфікс

-к-(а) (горох дробить дробар+к-(а) – гороходробарка). Саме тому отримуємо із мотивувальної бази «механізм, який дробить горох» не *гороходробка*, а *гороходробарка*.

На початку ХХ століття в аналізованій терміносистемі фіксуються композити з описаним вище формантом, опорна основа яких мотивована дієсловом *дробити*: *гороходробарка* (Шел 17, РУТС 95) «машина для подрібнення гороху»; *каменедробарка* (РУТС 84, СУМ IV 81) «машина для подрібнення каміння»; *грубодробарка* (Шел 40); *кукурудзодробарка* (Шел 41, РУТС 207, СУМ IV 388) «машина для подрібнення кукурудзи»; *пшінкодробарка* (Шел 41) «те саме, що кукурудзодробарка»; *рудодробарка* (Шел 83, РУТС 475); *соледробарка* (Шел 89, РУТС 518); *вугледробарка* (Шел 98, РУСТГ 270, СУМ I 780) «машина для подрібнення кам'яного вугілля»; *шмотодробарка* (Шел 106, РУТС 622); *коксодробарка* (РУСТГ 93); *жмиходробарка* (РУТС 129); *сміттєдробарка* (РУСТГ 133); *зернодробарка* (РУТС 152, СУМ III 56) «машина для подрібнення зерна»; *клеєдробарка* (РУТС 184); *коренедробарка* (РУТС 196); *кородробарка* (РУТС 196) «машина для обробки кори дубильної (шкіри)»; *костодробарка* (РУТС 198); *льододробарка* (РУТС 219); *торфодробарка* (РУСТГ 261); *плододробарка* (РУТС 367, СУМ VI 589) «машина для подрібнення плодів»; *солододробарка* (РУТС 518); *тукодробарка* (РУТС 576); *кормодробарка* (СУМ IV 294) «машина, що подрібнює корм»; *льонодробарка* (СУМ IV 584) «машина для подрібнення льону»; *макуходробарка* (СУМ IV 604) «машина для подрібнення макухи» тощо.

У цей же період активно функціонують деривати, мотивовані основою дієслова *сушити* з формантом *-арк-(а)*: *піскосушарка* (РУТС 358); *зерносушарка* (РУТС 152, СУМ III 561) «пристрій для сушіння зерна»; *коконосушарка* (РУТС 187); *крохмалосушарка* (РУТС 201); *льоносушарка* (РУТС 220, СУМ IV 586) «пристрій для сушіння льону»; *сіносушарка* (СУМ IX 227) «машина для штучного сушіння сіна»; *овочесушарка* (РУТС 299); *плодосушарка* (РУТС 368, СУМ VI 590) «пристрій для сушіння плодів»; *снопосушарка* (РУТС 515, СУМ IX 428) «пристрій для сушіння у снопах»; *фруктосушарка* (РУТС 605); *бавовносушарка* (РУТС 608, СУМ I 78); *хмелесушарка* (РУТС 609) та ін.

У джерелах ХХ ст. реєструються композити, мотивовані іншими опорними дієслівними основами: *дернокосарка* (Шел 15) «газонокосилка»; *зернолушарка* (Шел 29) «машина для лушіння зерна»; *зерноплюшарка* (Шел 29); *колосожниварка* (Шел 37); *букволиварка* (Шел 89) «словолитна машинка»; *деревосвердлярка* (Шел 91); *форніропилярка* (Шел 91) «станок для пиляння фанери»; *газонокосарка* (РУТС 83, СУМ II 14) «ручна косарка, якою скошують траву на газонах»; *очеретокосарка* (РУТС 174); *льономолотарка* (РУТС 220, СУМ IV 586) «машина для очісування насінних головок і очищення насіння льону»; *сінокосарка* (РУТС 495, СУМ IX 227) «с.г. машина для косіння трави на сіно»; *травокосарка* (РУТС 568); *чаєдробарка* (РУТС 616) та інші. Суфікс *-к-(а)* також є репрезентантом суб'єктного значення віддієслівних іменників *шовкомотачка* (Шел 106) та ін.

Похідним суфіксом від *-к-(а)* є формант *-алк-(а)*, *-авк-(а)*. Г. Винокур називає всі похідні суфікси з основним простим суфіксом включно, які постали в результаті словотворчого перерозкладу, варіантами. Суфікс *-алк-(а)* у простих девербативах творить іменники жіночого роду зі значенням предмета, який характеризується дією, названою мотивувальним дієсловом. У процесі творення похідних спостерігається використання основи теперішнього часу дієслова як мотивувальної: *мішає* – *мішалка*, *чеше* – *чесалка*.

Досить багато композитно-суфіксальних іменників-термінів з опорною основою дієслова *мішати* функціонує в новій українській мові, їхня фіксація досить пізня – поч. ХХ ст.: *бетономішалка* (РУТС 27, СУМ I 163) «машина для механічного перемішування бетону»; *глиномішалка* (РУТС 92); *зерномішалка* (Шел 29, РУТС 152); *борошномішалка* (Шел 50, РУТС 250); *розчиномішалка* (РУТС 458); *клевмішалка* (РУТС 184); *кормомішалка* (РУТС 196); *насосомішалка* (РУТС 267); *ульфемішалка* (РУТС 592) «цукромішалка»; *фаршмішалка* (РУТС 595) і под. Досить активно з іменними компонентами сполучається основа дієслова *черпати*: *землечерпалка* (РУТС 151, СУМ III 557) «судно, призначене для виймання з-під води землі черпаками»; *водочерпалка* (РУТС 54); *дночерпалка* (РУТС 114); *пісочерпалка* (РУТС 358) і под.

У творенні композитів з цим формантом беруть участь і інші дієслівні основи: *дашкодержавка* (Шел 3) «пристрій, що держить абажур (дашко)»; *фарбоприскавка* (Шел 4) «аерограф»; *паперодержа(л)вка* (Шел 7) «паперотримач»; *гребенечесалка* (Шел 17) «гребенечесальна машина»; *деревозгиналка* (Шел 20); *каменовитягалка* (Шел 33) «машина для піднімання каміння»; *льоночесалка* (Шел 44, СУМ IV 586) «машина для льоночесання»; *буквовилвалка* (Шел 49) у типогр.; *спицеазабивалка* (Шел 78); *снопов'язалка* (Шел 89, РУТС 515, СУМ IX 428) «с.г. машина, яка косить і в'яже в снопи жито»; *метальорізалка* (Шел 91) «станок, який ріже метал»; *деревостругалка* (Шел 91) «станок, яким стругають дерево»; *плоскошлифувалка* (Шел 91) «станок для шліфування»; *тістомішалка* (РУТС 559); *вугледержавка* (Шел 98); *вуглеподавалка* (Шел 98); *вовночухралка* (Шел 106); *глином'ялка* (РУТС 92); *гравієсортувалка* (РУТС 96); *картоплекопалка* (РУТС 177); *картоплем'ялка* (РУТС 177, СУМ IV 112) «с.г. машина для перетворювання в кашоподібний корм запареної картоплі»; *картоплесаджалка* (РУТС 177, СУМ IV 112) «с.г. машина для садіння картоплі»; *картоплесортувалка* (РУТС 177); *коноплебралка* (РУТС 192); *кукурудзосаджалка* (РУТС 207, СУМ IV 388) «машина для садіння кукурудзи»; *лісосаджалка* (РУТС 213); *лісосівалка* (РУТС 213); *льонобралка* (РУТС 220, СУМ IV 585) «машина для збирання льону-довгунця»; *льоном'ялка* (РУТС 220, СУМ IV 586) «машина для первісної обробки льону»; *льоносівалка* (РУТС 220, СУМ IV 586) «машина для сіяння льону»; *корком'ялка* (РУТС 416); *силосокидалка* (РУТС 500); *сиропорозливалка* (РУТС 502); *соковижималка* (РУТС 517, СУМ IX 439) «пристрій для вичавлювання соку з фруктів, ягід, овочів»; *травосівалка* (РУТС 568); *сніготаялка* (РУСТГ 233); *льонотіпалка* (СУМ IV 586) «машина для тіпання льону»; *розсадосаджалка* (СУМ VIII 800) «с.г. машина для садіння розсади» і под.

У композитно-суфіксальному іменниковому словотворі бере участь варіант суфікса *-к-(а)* – *-илк-(а)*, який є синонімічним до *-арк-(а)* та *-алк-(а)*.

За нашими джерелами, на початку ХХ ст. фіксуються композити з **субстантивновербальними** типами основ: *глиномісилка* (Шел 16); *зернокришилка* (Шел 19); *макухокришилка* (Шел 24); *коренекришилка* (Шел 38); *корокришилка* (Шел 38); *масомісилка* (Шел 45, РУТС 227) «пристрій у паперовому виробництві»; *сіноворушилка* (Шел 87, РУТС 495, СУМ IX 226) «с.г. машина, яка ворухить сіно»; *солодокришилка* (Шел 90); *тютюнокришилка* (Шел 94); *тістомісилка* (Шел 95, СУМ X 149) «тістомісильна машина»; *зернолуцилка* (РУТС 152) «машина для луціння зерна»; *зерноплюцилка* (РУТС 152); *валногасилка* (РУТС 156); *кокономорилка* (РУТС 187); *льономочилка* (СУМ IV 586) «споруда для мочіння льону» тощо.

З др. пол. XIX ст. опрацьованими джерелами реєструються композиції із **прономінально-вербальними** типами основ: *самотічка* (Ж 851) «приспосовання для змотування пряжі в клубки»; *самобійка* (Гр IV 99) «про меч, який сам рубить»; *самогребка* (Гр IV 99) «машина для згрібання скошеного»; *саможатка* (Гр IV 99, Програма 25) «машина, яка жне хлібні рослини»; *самокоска* (Гр IV 100) та *самокіска* (Програма 25) «жниварка, яка сама косить»; *самопрядка* (ПУТС 481, СУМ IX 44); *самоприймалка* (Шел 85) у типогр.; *самовійка* (Шел 84, РУТС 479); *самокидка* (ПУТС 479, СУМ IX 38) «рідко, жниварська машина, яка автоматично скидає сніп», пор. *самокидка* (ПУТС 481, СУМ IX 46) «хлібозбиральна машина, що сама скидає снопи»; *самонапувалка* (ПУТС 481, СУМ IX 40) «обладнання з автоматичним подаванням води для напування худоби»; *саморізка* (ПУТС 481); *самохідка* (ПУТС 482, СУМ IX 50) «гармата на танковому шасі з власною тягою»; *самочерпалка* (ПУТС 482); *самопрялка* (Програма 193); *самокатка* (Програма 73, СУМ IX 38) «заст., назва механічних візків» та ін.

Обстеженими джерелами ХХ ст. фіксуються композиції-назви пристроїв, механізмів з опорною **вербальною** основою та залежною основою, яка тяжіє до **префіксоїдів**: *електросвердлярка* (Шел 109); *автодоїлка* (ПУТС 4); *автонапувалка* (ПУТС 5); *електромішалка* (ПУТС 639); *електрооранка* (ПУТС 639, СУМ II 471) «обробіток ґрунту плугом, що діє за допомогою електронного двигуна»; *електродоїлка* (СУМ II 467) «доїльний апарат, що доїть за допомогою електричної енергії» тощо.

Непродуктивним у творенні назв пристроїв, механізмів є тип складень з препозитивною основою **прислівника** та опорним вербальним **компонентом**: *скоропашка* (СУМ IX 301) «ручна волочилка, соха».

У другій половині ХХ століття активно утворюються композиції-суфіксальні іменники, які складаються з **трьох основ**. Виникнення термінів такого типу пов'язане із розвитком науково-технічного прогресу в післявоєнні роки. Похідні утворення з суфіксом *-к(-а)* беруть активну участь у творенні багатьох технічних термінів різних галузей (переважно у сільському господарстві), які виконують головне завдання термінології, – однозначне співвідношення між словом і поняттям: *автокінопересувка* (ПУТС 4); *автобетонішалка* (ПУТС 4); *газоповітродувка* (ПУТС 82); *бульбоплодомийка* (ПУТС 185); *коноплеснопов'язалка* (192); *коренебульбомийка* (196); *коренеплодом'ялка* (196); *плодоовочесушарка* (ПУТС 367, СУМ VI 589) «апарат або приміщення для сушіння плодів і овочів»; *пневмоелектропідбійка* (ПУТС 370); *солomosилосорізка* (518); *тепловітродувка* (555); *електроводокачка* (637) і под.

На початку ХХ століття активно фіксуються композиції з **опорним субстантивним** компонентом, що називають **пристрої, механізми**. Загальний семантичний множник цих композицій «те, у чого ...».

Наприкінці XIX ст. формується група композицій із **нумерально-субстантивними** типами основ та суфіксом *-к(-а)*: *однобочка* (УмСп 339, Гр III 41); *одноручка* (Гр III 41, СУМ V 638) «пилка з рукояткою з одного боку»; *однокінка* (Гр III 41, СУМ V 635) «візок, пристосований для запрягання одного коня», *триколіска* (Шел 97); *двоверстка* (ПУТС 103, СУМ II 220); *двоколка* (ПУТС 103) «віз на двох колесах»; *двостволка* (ПУТС 103, СУМ II 226); *малолітражка* (ПУТС 223); *одноколка* (ПУТС 301, СУМ V 635) «легкий візок на двох колесах, з одним колом»; *одностволка* (ПУТС 302, СУМ V 639) «рушниця з одним стволем»; *пароконка* (СУМ VI 74) «бричка в пару коней»; *трьохоска* (СУМ X 308) «віз, авто з трьома осями».

Деякі з аналізованих композитів можуть мати подвійну мотивацію. Складення типу: *півторатонка* (СУМ VI 389) «вантажна машина вантажопідйомністю в півтори тони»; *п'ятитонка* (СУМ VIII 422) «машина вантажопідйомністю в п'ять тонн»; *трилінійка* (СУМ X 259), *трьохлінійка* (СУМ X 307) «трилінійна гвинтівка»; *трьохзарядка* (СУМ X 307) «гвинтівка, що заряджається трьома патронами» можуть однаковою мірою мотивуватися і твірною парою (*півтори тони > півторатонка*) і способом універбації (*півторатонна машина > півторатонка*).

З др. пол. XX ст. творяться деривати із залежною основою **прикметника** у препозиції: *дрібнозубка* (РУТС 233) «напилек»; *дрібнокаліберка* (РУТС 233, СУМ II 415) «рушниця дрібного калібру» та ін.

Отже, за нашими даними, у сфері композитотворення в українській мові суфікс *-к(-а)* є досить продуктивним у процесі поповнення й розширення термінологічного складу української мови. Він приєднується до кінцевих основ композитів, виражених, у більшості випадків, основами дієслів та іменників. Основні лексико-словотвірні значення, які творить формант у композитно-суфіксальній деривації, – назви тварин, рослин, технічних пристроїв, механізмів, рідше – предметів тощо. Із другої половини XIX століття спостерігається посилення активності аналізованого форманта, зокрема у творенні назв пристроїв і механізмів у загальнонавчаних та термінологічній лексиці. Пік активності творення композитів-назв термінів з цим суфіксом припадає на післявоєнні роки і фіксується, в основному, термінологічними словниками.

Список скорочень джерел

Гр – Словарь української мови. Збір. ред. журн. «Києв. старина». Упорядкував, з дод. влас. матеріалу, Б.Грінченко. Т.1-4. Київ, 1907-1909. Репринтне видання. Київ: Лексикон, 1996.

Ж – Желєхівський Є. Малорусько-німецький словар. У 2 т. Львів: Друкарня. тов. ім.Шевченка, 1886. 1117 с.

Котл – Котляревський И. Собрание малороссийских слов, содержащихся в Энеиде / уклад. Й. К. Каменецкий // Енеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским: СПб, 1798. 184 с.

Нелюба – Словотворчість незалежної України. 1991 – 2001: Словник / укл. Анатолій Нелюба. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2012. 608 с.

РУТС – Російсько-український технічний словник. Київ: Державне видавництво технічної літератури УРСР, 1961. 964 с.

РУСТГ – Російсько-український словник з теплотехніки та газотехніки: 32000 термінів. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1962. 308 с.

Програма – Дзензелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови. 2-ге вид. АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. Київ : Наукова думка, 1987. 300 с.

Саб – Сабалдир Г.О. Практичний російсько-український словник. Київ: Видавниче товариство «Час», 1926. 436 с.

СУМ I-XI – Словник української мови: у 11 т. Київ : Наукова думка, 1970. 1980.

УмСп – Уманець М., Спілка А. (Комарь М.). Словарь російсько-український (Додаток до «Зорі» 1893 року. Львів, 1893). Берлін: Українське слово, 1924. 1150 с.

Шел – Практичний словник виробничої термінології / упоряд. І.М.Шелудько. Харків: Радянська школа, 1931. 110 с.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПОЯСНЮВАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ В ПЕРВИННОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Конструкції з пояснювальним відношенням були об'єктом дослідження багатьох українських і зарубіжних лінгвістів (С. Байдусь, Л. Булаховський, І. Вихованець, С. Глазова, С. Дорошенко, А. Загнітко, Є. Загревський, О. Кадочнікова, О. Новікова, В. Терещенко; В. Белашапкина, Н. Кірпишнікова, М. Ляпон, Л. Максимов, І. Ойце, О. Пешковський, М. Поспелов, А. Прияткіна). Не зважаючи на значний теоретичний та практичний доробок у вивченні пояснювальних конструкцій, у сучасній синтаксичній науці існують досить суперечливі погляди на відношення пояснення, пояснювальні конструкції.

У роботі проаналізовано становлення поглядів на пояснювальні конструкції представників різних напрямів синтаксичної науки. Огляд різноманітних поглядів щодо пояснювальних конструкцій у науковому дискурсі передбачає розгляд низки питань: визначити обсяг поняття «пояснення» в синтаксичній традиції; проаналізувати погляди представників різних напрямів у синтаксичній науці на пояснювальні конструкції, зокрема на тип синтаксичного зв'язку між їх компонентами; схарактеризувати здобутки у вивченні формальних засобів зв'язку між частинами пояснювальних конструкцій; означити місце комунікативного аспекту в попередніх дослідженнях пояснювальних висловлень.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що труднощі в класифікації складного речення існують до цього часу у зв'язку з тим, що й досі зберігається тенденція до використання терміна «пояснення» в нетермінологічному значенні, у прикладенні до різних синтаксичних явищ. «Таке розуміння пояснення в науковій комунікації є наслідком невизначеності семантичної сутності аналізованого поняття, що зумовило розширення кола конструкцій, які нібито виражають пояснювальний зміст» [Глазова 2021: 362].

Сучасна синтаксична практика під терміном «пояснення» розглядає семантичне відношення між компонентами різних синтаксичних одиниць (словосполучень, речень, тексту). А. Прияткіна констатує так: «Пояснюване й пояснювальне позначають в певному контексті той самий реальний факт» [Прияткіна 1956: 20], «логічну основу пояснювальних відношень становить думка про тотожність. Два члени речення мають спільну денотативну віднесеність, причому вона встановлюється лише самим мовцем» [Прияткіна 1990: 64]. На прикладі складних речень Н. Кірпишнікова уточнює дефініцію вказівкою на можливість повного й часткового збігу змісту компонентів: «Пояснювальні відношення характеризуються як відношення повного або часткового збігу змісту компонентів пояснювальної конструкції. Зміст компонентів кваліфікують як явища реальної дійсності, позначувані ними. Пояснюване й пояснювальне позначають те саме явище, однак виражають його по-різному. У цьому подвійному позначенні одного явища і криється сутність пояснення» [Кірпишнікова 1956: 35; Кірпишнікова 1970: 97]. І. Ойце зазначає, що пояснюване є тотожним або може сприйматися як тотожне пояснювальному. Щоправда, автор також наголошує, що значення тотожності в пояснювальних конструкціях із уточненням виникає в результаті конкретизації, уточнення за рахунок уточнювальної частини слова чи словосполучення, а у власне пояснювальних реченнях пояснювальна частина стосується пояснюваної в цілому, позначаючи те ж, що й перша, але інакше, більш деталізовано, засобами іншого мовленнєвого стилю [Ойце 1965: 4]. П. Іванушкіна подає таке визначення пояснення ширше, наголошуючи, що

пояснювальні відношення виражають логічну тотожність між змістом двох компонентів й репрезентовані такими різновидами, як власне тотожність (відношення логічної рівності), уточнення (відношення загальне – часткове), узагальнення (відношення часткове – загальне) [Иванушкина 1973: 7].

І. Вихованець також указує на відношення власне-тотожності як логічну основу пояснювальних конструкцій [Вихованець, Городенська, Русанівський 1982: 73]. Є. Загrevський так тлумачить поняття пояснення: «це вид синтаксичних відношень між членами речення чи предикативними частинами складносурядних і безсполучникових складних речень, сутність якого виявляється у віднесенні їх до одного й того ж об'єкта дійсності» [Загrevський 1997: 148].

Аналіз наукових праць засвідчив, що існують різнотлумачення щодо пояснення в синтаксичній традиції. Погляд на пояснювальні сполучникові конструкції як на підрядні обстоювали представники формального-синтаксичного напрямку в синтаксичній науці. Вичленування пояснювальних конструкцій із корпусу складних синтаксичних одиниць проводиться ними лише з огляду на специфічні засоби зв'язку, за допомогою яких приєднується зазвичай така частина, яка пояснює певне слово першої частини. Це дає підстави О. Пешковському в праці «Русский синтаксис в научном освещении» кваліфікувати пояснювальні конструкції як підрядні [Пешковский 1956: 486–487]. Разом із тим Л. Булаховський у «Курсі російської літературної мови» (1952) звертає увагу й на такі пояснювальні конструкції, у яких друга частина пояснює першу в цілому. Це «частини з певним смисловим паралелізмом, які відповідно до цього намагаються інтонаційно збігтися з тими, котрі ними пояснюються» [Булаховский 1952: 347], – зазначає дослідник, чим вказує на поєднаність частин цих конструкцій сурядним синтаксичним зв'язком. Проте з огляду на специфіку сполучників учений також схиляється до того, щоб уважати складні пояснювальні конструкції складнопідрядними. Зважаючи на позицію О. Пешковського, Л. Булаховський висловлює думку про те, що пояснювальні сполучники займають особливе місце серед сполучних засобів, оскільки можуть зв'язувати як окремі слова, так і речення, унаслідок чого здатні виступати й у функції сурядних (коли пояснюють окремі члени, тотожні поняття), й у функції підрядних (коли слугують для поєднання речень) [Булаховский 1952: 346]. Цього ж погляду дотримується Ф. Медведєв, який розглядає сполучник *тобто* в групі підрядних [Медведєв 1951: 192].

Представники формального напрямку не забезпечили вичерпної характеристики пояснювальних конструкцій, проте зробили значний внесок у вивченні цього питання, спрямувавши свої зусилля на аналіз їх своєрідної сутності.

Зміна дослідницької парадигми в напрямку структурно-семантичного дослідження синтаксичних явищ, яку прийнято пов'язувати з ім'ям М. Поспелова, дала поштовх до осмислення синтаксичних явищ як в аспекті вивчення їх структури та засобів формування, так і в аспекті аналізу їх змістового боку. Зокрема, 50–70 роки ХХ століття позначені небувалою увагою до з'ясування семантичних та формальних особливостей, визначення місця конструкцій із пояснювальним компонентом змісту в мовній системі.

Варто відзначити, що увага до пояснення була підготовлена М. Поспеловим, який у праці «О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений» [Поспелов 1950] висловлює думку про доцільність кваліфікації зв'язку в безсполучникових реченнях як окремого типу – пояснювального зв'язку – поряд із сурядним і підрядним. Учений співвідносить цей зв'язок як засіб поєднання двох частин,

у яких «перша частина безсполучникового речення одержує у другій частині роз'яснення у формі окремого синтаксично закінченого речення, яке за своєю функцією відповідає відсутньому в першій частині члену речення» [Поспелов 1950: 351]. На цій теоретичній основі ґрунтувалися погляди мовознавців навіть при дослідженні складнопідрядних речень [Покусаєнко 1962: 22–27]. Положення праць М. Поспелова щодо пояснювального типу зв'язку в безсполучникових реченнях стали підґрунтям для сучасного погляду на природу синтаксичного зв'язку в безсполучниковому реченні як на недиференційований синтаксичний зв'язок [Вихованець 1993: 348], але свого часу вони сприяли розгортанню цілої низки досліджень безсполучникових конструкцій із поясненням безвідносно до проблеми характеру синтаксичного зв'язку в сполучникових конструкціях. Окремим аспектам цього питання присвячені дисертаційні дослідження А. Прияткіної [Прияткіна 1990], Н. Кірпічничкової [Кирпичникова 1970], І. Ойце [Ойце 1965], П. Іванушкіної [Іванушкіна 1973] в русистичі та С. Дорошенка [Дорошенко 1980], Є. Загrevського [Загrevський 1999] та ін. в україністиці. Спроби окреслити різницю між цими синтаксичними категоріями робилися. Так, досліджуючи пояснювальні конструкції в простому реченні, А. Прияткіна доходить висновку, що потреба виокремлення пояснювального зв'язку зумовлена тим, що пояснюваний і пояснювальний компоненти не підпадають ані під поняття сурядності, конституентом якого є поняття однорідності, ані під поняття підрядності, суть якого визначає поняття підпорядкованості залежного компонента опорному [Прияткіна 1956: 22–24]. Такий погляд розвивають й інші синтаксисти. Наприклад, П. Іванушкіна при аналізі безсполучникових речень виходить із позиції, що частини пояснювальних конструкцій поєднані пояснювальним зв'язком, відмінним від сурядного й підрядного (формальними виразниками пояснювального зв'язку є пояснювальні сполучники *а іменно, то єсть, или* та особлива пояснювальна інтонація) [Іванушкіна 1973: 7]. Достатньою підставою для виділення пояснювального зв'язку як третього типу синтаксичних зв'язків нарівні із сурядністю й підрядністю дослідниця вважає логічну неспівмірність відношень, які обслуговуються цими зв'язками. Синтаксичному поняттю «сурядність» відповідає логічне поняття однорідності, синтаксичним поняттям «підрядність» виражається та чи інша залежність одного компонента від іншого, а синтаксичним поняттям «пояснення» виражається логічне поняття тотожності між двома явищами [Іванушкіна 1973: 21].

Виокремлюючи пояснювальний зв'язок як специфічний, синтаксисти все ж відзначали, що речення, утворені на його основі, виявляють риси подібності до підрядного, особливо у тому разі, коли пояснювальна частина поширює зміст одного слова пояснюваної [Кирпичникова 1956: 34–35]. До такого ж висновку приходять дослідники, аналізуючи речення з узагальнювальними словами. Вони вказують, що компоненти цієї конструкції не проходять одного з головних тестів на однорідність – перевірки здатності займати ту ж саму синтаксичну позицію (вони навіть не задовольняють більш слабкої вимоги – не можуть залежати від того ж синтаксичного господаря), проте спокійно дозволяють перефразування підрядним означальним із предикатом тотожності. Це свідчить про близькість конструкцій із узагальнюючими словами до підрядних конструкцій, а не до сурядних [Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах 1987: 199].

Утвердження в синтаксисі погляду на несумісність безсполучникового й сполучникового зв'язку, яке, як зазначалося, позначилося на визнанні

недиференційованого синтаксичного зв'язку як конститuenta формальної організації безсполучникових речень та семантичної «амальгамності» відношень, які виражаються співвідношенням їх частин, знову повернуло увагу дослідників до питання про природу синтаксичного зв'язку в пояснювальних сполучникових конструкціях. Поступово в синтаксичних працях речення зі сполучниками *тобто*, а саме почали розглядатися серед складносурядних. Як зазначають автори «Синтаксису української мови», поштовх до цього дала висловлена Л. Булаховським думка про можливість оформлення цими сполучниками й сурядного зв'язку [Слинько, Гуиванюк, Кобилянська 1994: 624]. Це був досить складний і суперечливий процес. Так, скажімо, у 1966 році російський синтаксист Н. Формановська відносить досліджувані конструкції до складнопідрядних [Формановская 1966: 62], а в 1978 – до складносурядних [Формановская 1966: 29], ілюструючи свою позицію тими самими прикладами. Н. Валгіна з цього приводу пише: «Близько до складнопідрядних стоять речення з пояснювальними відношеннями й зв'язками, які виражаються за допомогою слів *тобто*, *а саме*» [Валгіна 1961: 395]. Пізніше дослідниця уточнює свою позицію: «Строгий порядок розташування частин, закріпленість сполучника за пояснювальною частиною, а також смислова зумовленість її призводять до того, що пояснювальна частина прирівнюється до підрядної. Проте відношення пояснення дуже близькі до відношень, які властиві складносурядним реченням, і тому речення з пояснювальними сполучниками стоять ніби на межі між складносурядними і складнопідрядними реченнями, утворюючи перехідний тип» [Валгіна 1978: 360]. При цьому авторка розглядає речення такого типу в системі складносурядних речень. Найбільш чітко сформулювала думку про складність визначення синтаксичної природи пояснювальних конструкцій А. Прияткіна. Вона, зокрема, зазначає, що суперечливіми, теоретично не цілком поясненими є функції сполучників *тобто*, *а саме*, які створюють синтаксичні зв'язки, що не цілком відповідають ознакам сурядності. Питання про місце пояснювальних зв'язків в системі сурядності/підрядності залишається проблемою [Прияткіна 1990: 40]. Про незавершеність процесу можна судити також із того, що пояснювальні конструкції як окремий структурно-семантичний тип не виділяється й у деяких останніх виданнях із синтаксису [Шульжук 2010: 189].

Еволюції й усталенню погляду на синтаксичну природу складного речення із пояснювальними сполучниками як на сурядну конструкцію сприяло активне розроблення питань структурно-семантичного підходу, започаткованого М. Поспеловим та розвинутого в працях його послідовників: В. Белашапкової, Л. Максимова, С. Ільєнко. Зокрема, В. Белашапкова, вказуючи, що одним із найбільш універсальних критеріїв розрізнення категорій сурядності та підрядності є однофункційність/різнофункційність предикативних одиниць складної конструкції щодо третього компонента [Белашапкова 1977: 23], кваліфікує пояснювальні сполучникові конструкції як сурядні. Цей погляд не втратив актуальності й наукової значущості й до цього часу. Так, у сучасних посібниках із синтаксису української мови простежується тенденція до розгляду сполучникових пояснювальних речень серед складносурядних, зокрема, цю позицію відстоюють автори «Синтаксису української мови» [Слинько, Гуиванюк, Кобилянська 1994], А. Загнітко [Загнітко 2001, 2011] та ін.

Варто зазначити також, що розбіжності щодо кваліфікації пояснювальних сполучникових конструкцій все ж залишаються, що засвідчує й сформульована І. Вихованцем позиція про доцільність кваліфікації цих конструкцій як окремого типу –

синкретичних складних речень. Такий погляд вважають найумотивованішим і сучасники – Р. Христіанінова, К. Городенська [Христіанінова 2009: 179; Городенська 2007: 207, 233]. Аргументами, які висуває дослідник щодо виправданості такого погляду, багато в чому збігаються з висловлюваними впродовж багатьох років думок про поєднання в пояснювальних конструкціях ознак сурядності й підрядності (С. Бевзенко, Л. Максимов, Н. Формановська, Н. Валгіна та ін.). Так, І. Вихованець, посилаючись на думку С. Бевзенка, стверджує, що «закріплений порядок розташування частин, наявність спеціалізованого на вираженні пояснювальних відношень сполучника і його тяжіння до другої предикатної частини, подібність першої предикативної частини до головної і значеннєва зумовленість другої частини зближують пояснювальні складні речення зі складнопідрядними конструкціями, а пояснювальну частину – з підрядною частиною. Проте характерний для пояснювальних складних речень значеннєвий паралелізм і формально-синтаксична та семантико-синтаксична однотипність предикативних частин ведуть до того, що ці складні речення зараховують до складносурядних» [Вихованець 1993: 345].

Труднощі, пов'язані з класифікацією й окресленням меж поняття пояснення, значною мірою пов'язані з певною неузгодженістю поглядів на пояснювальні сполучники. Хоча сполучникові засоби й ставали об'єктом дослідження зарубіжних і вітчизняних дослідників [Поспелов 1950; Медведєв 1951; Пешковський 1956; Буслаєв 1959; Сучасна українська літературна мова: Синтаксис 1972; Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994; Байдус 2007; Дудик 2010; Загнітко, Вівтонів, Ожоган 2010; Сегін 2011; Кадочнікова 2012; Сучасна українська мова 2013; Глазова 2017, 2021], проте цілий ряд питань залишається відкритим. Зокрема, в україністиці ще не було здійснено цілісного опису сполучників та сполучникових засобів, які сприяють оформленню пояснювальних відношень у синтаксичних одиницях. В основному, в посібниках та монографіях коло формальних засобів обмежується вказівкою на декілька основних сполучників, як-то: *тобто, а саме, як от, як-то*, при цьому не пропонується ані детального опису специфіки використання кожного, ані специфіки поєднуваних компонентів. Та все ж варто зазначити, що про ці сполучники мова йде частіше, ніж про інші формально-семантичні засоби. Наприклад, існує чимало суперечливих поглядів стосовно пояснювальних речень із розділовими сполучниками *або, чи*. Причиною цього стало те, що формальні показники, які обслуговують речення з розділовим значенням, досить довгий час заважали дослідникам побачити специфічну лексико-семантичну наповненість предикативних частин складного речення. Д. Овсяннико-Куликовський, аналізуючи сполучники російської мови, сполучник *или* характеризує спочатку як одинарний, а вже потім зазначає, що використання парного сполучника *или... или* узгоджується зі специфікою використання одинарного. Він пише: «*Или* вказує на рівнозначність даних термінів, на можливість заміни одного іншим, вибору між ними, розподіл тощо. Повтор *или-или* підсилює ті ж значення» [Овсяннико-Куликовський 1912: 277–278]. Як можна побачити, дослідник виносить на перше місце функціонування цього сполучника саме як пояснювального (у сучасному розумінні), тобто коли між «термінами» існує рівнозначність, тотожність, і можлива їх взаємозаміна. Функція ж розподільна та альтернативного вибору, згідно з визначенням науковця, є вторинною. Огляд пізніших наукових джерел показує, що синтаксисти лише побіжно згадують про можливість функціонування цього сполучника як одинарного в складних

реченням із розділовим значенням, а можливість уживання цього сполучника як указівки на пояснення взагалі ігнорується [Буслаев 1959: 541–542].

У пізніших джерелах указується, що сполучник *або* може використовуватися в реченнях, у яких виражається тотожність між двома позначеннями одного явища, при цьому значення використовуюваного в такій позиції сполучника може наближатися до слів «іншими словами», «точніше» тощо [Грамматика современного русского литературного языка 1970: 681]. У подібний спосіб означена можливість використання сполучника *или* й у Граматиці-80 [Русская грамматика 1979: 672]. У «Синтаксисі української мови» [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994] дослідники чітко вказують на те, що «розділові сполучники з пояснювальним значенням виступають рідко і становлять один з варіантів пояснювальних сполучників» [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: 621], але в розділі, присвяченому пояснювальним конструкціям, вказують лише на те, що функціують ці сполучники як аналоги сполучника *тобто*, який уводить частину, що по-іншому називає певне явище. Отже, в синтаксичних описах лише констатується можливість функціонування сполучників *або*, *чи* як таких, що вказують на пояснювальне відношення між частинами, проте, як це видно з Граматики-80 [Русская грамматика 1980], для таких конструкцій не визначено певного класифікаційного місця й назви. Крім того, не з'ясовується причина того, чому ці сполучники, котрі відповідають за оформлення інших синтаксичних відношень, стали ще й показниками пояснювального значення.

Окремо треба сказати й про стан вивчення пояснювальних конструкцій, у яких засобами зв'язку виступають невластне сполучники, а їх еквіваленти – слова з модально-оцінним значенням, на зразок *вірніше*, *точніше*, *іншими словами*, *одним словом* тощо. Увага до цих засобів, як зауважує С. Шувалова, має не таку давню історію. Дослідниця зокрема зазначає: «Судячи вже лише з того, як виросла кількість сполучникових засобів, яким лінгвісти присвоїли «звання» сполучних засобів за період між виданнями Граматики-70 і Граматики-80, можна зробити висновок, що процес виявлення й вивчення мовних засобів, які слугують для вираження смислових відношень між частинами складного (й особливо складносурядного) речення, активно продовжується, а той список сполучників і сполучникових елементів, який існує, поки що ніяк не можна визнати закритим, вичерпним» [Шувалова 1984: 45]. Цим самим авторкою констатовано й слабку дослідженість речень, які оформлюються аналогами сполучників. Між тим інша дослідниця виважено стверджує, що «загальна тенденція розвитку системи пояснювальних сполучникових засобів у тому й полягає, що функцію сполучника все активніше на себе беруть компоненти, які початково виступали як ввідно-модальні одиниці» [Музафарова 1979: 55]. Увагу на аналоги сполучників уперше звернули автори Граматики-80, які розглядали їх як еквіваленти градаційних сполучників. Зокрема, ця позиція обґрунтовувалася тим, що в конструкціях із сполучними словами *вірніше* та ін. виникають градаційні відношення між тим, що більше відповідає сутності позначуваного, і тим, що менше йому відповідає [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: 633]. У пізнішому російському виданні [Краткая русская грамматика 1989] цей погляд також підтриманий. Натомість українські автори заперечили істинність такої кваліфікації сполучних засобів, слухно вказуючи: «Конструкції з аналогами сполучників *вірніше*, *точніше*, *краще сказати* тощо можуть виступати конкретизаторами при пояснювальному сполучнику *тобто* і при самостійному вживанні більшою мірою виражають пояснення, ніж градацію. Тому їх краще розглядати серед пояснювальних

речень» [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: 627]. Найбільш послідовно та повно опис аналогів пояснювальних сполучників здійснила М. Ляпон, яка, відстоюючи широкий погляд на засоби зв'язку (в її термінології «релятиви») у реченні й тексті, показала роль різноманітних пояснювальних конкретизаторів через призму їх метамовної функції, що ґрунтується на концепті оцінки [Ляпон 1986].

В україністиці С. Байдусь здійснено аналіз пояснювальних конструкцій зі сполучником *тобто* (*себто*, *цебто*) з метою визначити, до яких – сурядних чи підрядних – їх слід віднести. Лінгвістка зробила висновок, що «з функціонального погляду пояснювальні конструкції подібні до конструкцій із сурядним зв'язком членів речення, то з погляду синтаксичного зв'язок між пояснюваним і пояснювальним компонентами нечітко диференційований, він зближується з предикативним зв'язком підмета і присудка або може трансформуватися як зв'язок приєднувальних чи вставних конструкцій» [Байдусь 2007: 86–91]. В. Терещенко у своїй розвідці обґрунтував погляд на складні сполучникові речення зі сполучником *тобто* та його аналоги та дійшов висновку, що «складним сполучниковим реченням із пояснювальним відношенням у класифікації складного сполучникового речення має бути відведене місце в межах складносурядності» [Терещенко 2017: 103–108].

Відповідно до характеру сполучника дослідниками визначається й специфіка відношень між компонентами пояснювальної конструкції. Диференціюючи значення, властиві пояснювальним сполучникам, вчені виділяли такі різновиди відношень, як вказівка на: 1) перехід до іншої форми вираження того самого змісту, але без вираження відношення нової форми від попередньої, 2) перехід до короткого способу передачі змісту узагальненого відрізка мовлення, 3) на зміну мовленнєвого коду, 4) перехід до нової структурної частини тексту, 5) переважання другого способу позначення як зрозумілішого або такого, що точніше виражає сутність об'єкта мовлення. У дослідженнях з українського синтаксису відзначається, що домінантою в низці пояснювальних сполучників є сполучник *тобто* (*цебто*, *себто*) як сполучник найбільш узагальненого значення. Разом із тим наголошується на тому, що цей сполучник має широку семантику і може виражати різні відтінки значення: приєднувати другу частину, уточнюючи зміст першої, інакше виражати повідомлюване в ній, тобто виступати в значенні «або», «іншими словами», виправляти попередньо сказане, тобто вживатися в значенні «вірніше». Зауважується, що сполучник *a same* має відтінки, які спеціально призначені для уточнення. Як можна бачити, погляди щодо пояснювальних сполучників та їхнє призначення як виразників різних відтінків пояснення не можна вважати тотожними. Різноманітні значення існують також і в питанні про вживання неповторюваних розділових сполучників у пояснювальному значенні.

Різне розуміння граматичної природи пояснювальних конструкцій, засобів зв'язку в них та особливостей семантичного відношення між компонентами стало на заваді побудові струнких класифікацій конструкцій із поясненням. Більшість із запропонованих дослідниками класифікацій ґрунтуються на визначенні семантичного співвідношення компонентів пояснювальних конструкцій.

Одна з перших спроб класифікації пояснювальних реченнєвих конструкцій у науковому дискурсі належить І. Ойце. Автор виділяє два різновиди: конструкції з уточнювальними реченнями та конструкції з власне-пояснювальними реченнями [Ойце 1965: 4]. Додатково виокремлено ще й уточнювально-пояснювальні речення, які

виявляють ознаки перехідності між першим та другим різновидом [Ойце 1965: 13–15]. Автори Граматики-70 пропонують виділяти три різновиди пояснювальних конструкцій за характером семантичного відношення: 1) пояснювально-уточнювальні речення, 2) речення узагальнюючого пояснення та 3) ототожнювальні речення. У межах останнього різновиду вони виокремлюють речення, у яких виражається тотожність двох явищ, та речення, у яких виражається тотожність двох позначень одного явища [Грамматика современного русского литературного языка 1970: 681]. Грамматика-80 не диференціює пояснювальні конструкції за різновидами. При цьому, ґрунтуючись на позиції про визначальність ролі сполучників у класифікації речень, автори праці відносять конструкції, які виражають близькі (пояснювальні) відношення до різних розрядів. Речення зі сполучником *или* розглядаються як невласне розділові (єднально-розділові), а конструкції зі сполучниковими аналогами *вірніше, точніше* та ін. – серед градаційних як такі, що виражають градацію між тим, що більше відповідає сутності позначуваного, і тим, що менше йому відповідає [Русская грамматика 1980: 633]. Автори російської граматики, виданої в Празі, також не диференціюють різновиди пояснювальних речень, у цілому визначаючи характер співвідношення частин як уточнення, узагальнення, обґрунтування та мотивацію [Русская грамматика: 934]. Свій погляд на відношення пояснення та різновиди конструкцій, які його репрезентують, на прикладі членів речення в ускладненому реченні подає А. Прияткіна. Вона виділяє такі різновиди, як власне пояснення, уточнення й включення [Прияткіна 1990: 69–77]. Невмотивованість віднесення конструкцій із включенням до пояснювальних свого часу було обґрунтовано І. Ойце на тій підставі, що сутність включення суперечить сутності пояснення як позначення, що стосується одного денотата [Ойце 1965: 2].

У сучасній українській відношення пояснення визначають окремим типом у системі семантико-синтаксичних відношень. Воно визначається виділенням різновидів пояснювального відношення: власне-пояснення, тобто пояснювально-ототожнювальні значення, уточнення, узагальнення та включення [Глазова 2017: 161–162]. Або пояснення покласифіковано на три різновиди: власне-пояснювальні, уточнювальні, конкретизувальні [Новікова 2021: 5–6]. У кандидатській дисертації С. Байдусь щодо цього наголошено, що «пояснення в мові виступає як одна із функцій інтерпретації поняття, явища, події або як намір адресанта передати іншими словами, інакше (власне-пояснення-ототожнення), розкрити загальне через конкретні вияви його («загальне-часткове»), уточнити думку (пояснення-уточнення), виокремити із загалу (пояснення-виокремлення), узагальнити сказане (пояснення-висновок) чи просто порозумітися з адресатом» [Байдусь 2009: 8]. Кожен різновид має специфічні мовні механізми вираження.

Варто також зазначити, що в багатьох дослідженнях пояснювальних конструкцій науковці тією чи іншою мірою підходять до розуміння важливості й необхідності врахування комунікативного аспекту при вивченні цього явища, тобто аналізу його в площині мовлення [Ойце 1965; Кирпичникова 1956, 1970; Загrevський 1999; Глазова 2017; Новікова 2020]. Зокрема, Н. Кірпичникова досить категорично висловила таку думку: «Жодна пояснювальна конструкція, тобто конструкція, у якій є чи можливий пояснювальний сполучник, не утворюється на вимогу пояснюваного компонента, навіть у тих випадках, коли виникнення її пов'язане з лексико-граматичними властивостями пояснюваного слова. Будь-яка пояснювальна конструкція виникає із комунікативних

потреб мовця. Будь-яку пояснювальну конструкцію можна представити як цілісну й закінчену структуру й без пояснювального компонента, тільки в першій її частині. Пояснюване слово таке, що воно в будь-якому випадку може обійтися без пояснювального члена, тобто пояснювальна конструкція може бути утворена і може бути не утворена» [Кирпичникова 1970: 110]. Ці міркування з приводу мовленнєвої детермінованості виникнення пояснювальної конструкції мають важливе значення для з'ясування специфіки пояснення і як мовного явища. У зв'язку з цим варто також акцентувати увагу на висловленій дослідниками думці щодо взаємозв'язку комунікативного (мовленнєвого) й мовного аспектів у розв'язанні власне мовних проблем. Зокрема, безперечно значущість у цьому розумінні має позиція, згідно з якою відмінність сурядного й підрядного зв'язків полягає в тому, що сурядний зв'язок підкреслює комунікативну рівноправність семантичних функцій частин, тоді як підрядний зв'язок вказує на комунікативну значущість семантичної функції підрядної частини [Вихованець, Городенська, Русанівський 1982: 95]. Варто констатувати, що саме цей аспект був найбільш упосліджено проаналізований і взятий за один із критеріїв виявлення специфіки пояснювальних конструкцій у попередніх синтаксичних дослідженнях.

Питання взаємодії мови та мовлення – одне з найбільш важливих у лінгвістиці й у сучасній українській лінгвістиці [Глазова 2019; Новікова 2020], бо мовленнєвий контекст – «це достатнє смислове оточення, яке дозволяє більш чітко й аргументовано простежити закономірності утворення й функціонування пояснювальних конструкцій» [Глазова 2019: 69–70].

Дослідження пояснювальних конструкцій різних рівнів відбувається в термінах та з інструментарієм, який відповідає природі кожного з них. Поняттю «конструкція» в наковому дискурсі відповідають такі синтаксичні одиниці, як словосполучення, складне сполучникове речення та текст.

Словосполучення аналізується з боку його формальної організації та семантичної специфіки з огляду на номінативну природу цієї одиниці та функційну специфіку.

При вичленуванні пояснювальних словосполучень вихідним положенням є прийнята на сьогодні в мовознавстві позиція, згідно з якою виділяються сурядні та підрядні словосполучення (В. Белошاپкова, І. Вихованець, О. Пономарів, К. Шульжук). Слід зазначити, що існування пояснювальних сурядних словосполучень визнається не всіма, зокрема, не виділяють їх як окремий тип І. Вихованець і К. Шульжук.

Очевидно, суперечності щодо пояснювальних словосполучень пов'язані зі специфікою розуміння словосполучень загалом, на що вказував ще В. Виноградов. З одного боку, словосполучення розглядається як складник речення, будівельний матеріал для нього, що тягне за собою з'ясування його відношення до предикативного ядра, тобто констатується зв'язаність словосполучення й речення. З другого, визнається й відносна самостійність словосполучення, його відтворюваність у мові, тобто можливість функціонування як окремої складної номінативної одиниці [Виноградов 1975: 231–254; Шульжук 2010: 32]. Так, за першого підходу пояснювальні словосполучення не можуть бути виділені, оскільки в реченні пояснювальна конструкція пов'язана з опорним компонентом, наприклад: *З Микити було вигнано «бісів», **тобто** крамольні, єретичні помисли* (Р. Мовчан) – *виганяти «бісів», **тобто** крамольні, єретичні помисли*. Другий підхід, який можна означити як номінативний, цілком виправдовує й позареченнєве

існування конструкцій, пор., наприклад, *журавель, тобто колодязь, «Павук, або Глутай»* (назва), *емерити, тобто люди на пенсії* тощо. Як засвідчує аналіз літератури, саме останній – номінативний – підхід сприяв утвердженню думки про потребу виділення сурядних словосполучень у цілому.

Підставою для виділення сурядних словосполучень стало те, що вони, як і підрядні, створюють складніше номінативне утворення, «розчленоване й повніше, ніж слово» [Вихованець 1993: 182], слугують «засобом розвитку й видозміни понять, що виражаються словом» [Каранська 1995: 66]. Отже, в основу виділення був покладений семантико-номінативний критерій. Проте це не вплинуло на визнання статусу пояснювальних словосполучень як окремого типу, хоча очевидно є різниця евристичного потенціалу слова й пояснювальної конструкції, пор.: *алігатор і алігатор, тобто крокодил, Гуінплен і людина, яка сміється, тобто Гуінплен або гравець і людина, яка грається, тобто homo ludens*, – з одного боку, і разом із тим близькість за характером номінації реалій дійсності пояснювальних і, наприклад, єдналих словосполучень, пор.: *села й міста і села й міста, тобто населені пункти*. При цьому єднальне словосполучення як розчленоване позначення реалії дійсності (локатива) визнається словосполученням, а пояснювальне – ні. Отже, очевидно є певна неузгодженість щодо виділення сурядних словосполучень на підставі семантико-номінативного критерію.

Указану неузгодженість в україністиці заважає подолати те, що, ґрунтуючись на засадах тісного взаємозв'язку словосполучення і речення, точніше визнаючи потребу виділення словосполучень лише в межах речення, дослідники розглядають характер синтаксичного зв'язку в поясненні як опосередкований підрядний зв'язок, «який вказує на подвійну залежність другорядного члена від опорних членів речення і поєднує два компоненти з абсолютно тотожною або частково тотожною семантикою» [Вихованець 1982: 10]. Схема, за якою вчені визначають тип синтаксичного зв'язку, така: один із компонентів пояснення (залежний) підпорядковується опорному, з одного боку, і через посередництво опорного співвідноситься з третім членом або предикативним ядром, щодо якого координуються семантико-синтаксичні функції опорного і залежного компонентів, поєднаних опосередкованим підрядним зв'язком, з другого боку [Вихованець 1982: 16]. Судячи з цього визначення, пояснювальна конструкція визнається однією мінімальною синтаксичною одиницею, оскільки становить частину підрядного словосполучення (дослідники відстоювали можливість функціонування лише підрядного зв'язку в словосполученнях [Вихованець 1982: 6]).

Подолання вузького погляду на типи зв'язків у словосполученні, зокрема, визнання рівноправності сурядних словосполучень, нічого не змінило в кваліфікації типу зв'язку в пояснювальних конструкціях (див., наприклад, таку ж інтерпретацію [Гальперин 1981: 86; Українська мова. Енциклопедія 2000: 476]). На противагу цієї інтерпретації синтаксичного зв'язку в пояснювальних конструкціях В. Белашапова відстоює позицію щодо їх сурядності, зокрема апелюючи до того, що граматичне значення словосполучення ізоморфне граматичному значенню складного речення [Белашапова 1977: 73], що не заперечує й поглядів українських синтаксистів на прореченнєву природу сурядного зв'язку й відношень, які спостерігаються в словосполученні [Шульжук 2010: 41]. Спираючись на такий підхід, слід кваліфікувати пояснювальні словосполучення як сурядні, оскільки за формально-синтаксичною та семантико-синтаксичною однотипністю

та значеннєвим паралелізмом реченнєвї конструкції відносять до сурядних [Вихованець 1993: 345].

У сучасному українському мовознавстві (С. Глазова, С. Байдусь, О. Кадочнікова) пояснювальні словосполучення розглядаються як номінативні синтаксичні одиниці-конструкції, які складаються з двох компонентів, що поєднані сурядним зв'язком за допомогою пояснювальних сполучників (або без них) і виражають семантико-синтаксичне відношення пояснення та виконують у реченні однакову функцію, тобто є однофункційними. «Пояснювальний компонент може входити до складу простого неелементарного речення як його член чи складне словосполучення у позиції члена речення» [Байдусь 2009: 9].

Окреслені суперечності щодо словосполучень значною мірою зумовлені недиференційованим підходом до аналізу складних пояснювальних речень: з одного боку, невизначеністю синтаксичної природи зв'язку в реченнєвих пояснювальних конструкціях, із другого – складністю семантичного відношення пояснення, в основі якого лежить логічне відношення тотожності [Вихованець, Городенська, Русанівський 1982: 73]. Тому з'ясування семантичної сутності пояснення та формальних засобів його вираження в складному реченні становить важливе завдання й з огляду на можливість уточнення деяких положень теорії словосполучення.

На сьогодні в лінгвістичній науці склався тривимірний підхід до вивчення речення як центральної одиниці-конструкції синтаксису, який полягає у виділенні й аналізі формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної і комунікативної структур речення [Вихованець 1993: 49]. Такий підхід цілком відповідає утвердженню Ф. Данешем у статті «Про три аспекти синтаксису» [Danes 1971] принципу диференційованого вивчення синтаксичних одиниць на трьох рівнях: 1) рівні граматичної структури речення, 2) рівні семантичної структури речення; 3) рівні мовленнєвої організації речення [Danes 1971].

Аналіз речення на кожному окремо взятому рівні дає певну інформацію про його формальну та семантичну структуру відповідно, проте виділені ознаки лише в комплексі можуть забезпечити найбільш вичерпну інформацію про специфіку того чи іншого типу реченнєвих одиниць. Кожен із рівнів організації речення має досліджуватися за допомогою понять та методами, що адекватні природі того чи іншого рівня з наступним з'ясуванням їх зв'язків.

Як зазначалося, у дослідженні складного речення виділяють формально-семантичний рівень, на якому перетинаються формально-синтаксичний та семантико-синтаксичний рівні. Його характеризують засоби зв'язку як показники водночас і типу синтаксичного зв'язку, і характеру семантичного відношення. Як зазначають дослідники, сполучники в експліцитній або імпліцитній формі є центральним семантичним компонентом, визначальним показником семантичних відношень між елементарними реченнями в складному реченні [Вихованець, Городенська, Русанівський 1982: 68]. Підхід до аналізу цього рівня в роботі ґрунтується на визнанні того факту, що з формально-граматичного боку сполучник у найзагальнішій формі задає характер формального співвідношення частин, але разом із тим семантика частин може суттєво модифікувати це співвідношення. Висвітлення цього аспекту має суттєве значення для з'ясування проблеми сурядності/підрядності пояснювальних речень. Як відомо, саме позиційна закріпленість сполучного засобу в реченнях пояснювальної семантики значною мірою вплинула на визнання їхньої підрядної природи [Вихованець 1993: 345].

оскільки ще з часів О. Пешковського не втратила впливу позиція щодо цього критерію як диференційної ознаки підрядного зв'язку: саме це відрізняє його від сурядного, при якому сполучники ніби стоять між частинами складного речення [Пешковський 1956: 464]. У такій суперечливій ситуації цілковитою слушністю відзначається позиція, згідно з якою при кваліфікації речень за критерієм сурядності/підрядності опертя або на форму, або на зміст може дати цілком протилежні результати [Колосова 1989: 38; Байдусь 2009], що й диктує звернення до компонентного аналізу як із боку форми, так і з боку змісту. Тому виявлення додаткових аргументів на користь погляду на пояснювальні конструкції як сурядні визначає ґрунтовне дослідження засобів зв'язку в їх стосунку до форми та змісту речень.

Аналіз формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структури пояснювальних речень дає вичерпну інформацію про цей тип конструкцій як явище мовного рівня. На мовленнєвому (динамічному) рівні вивчається специфіка висловлення як комунікативно завершеного й цілісного утворення [Вихованець 1993: 285–288].

З'ясування специфіки комунікативної організації власне-пояснювальних висловлень має важливе значення з огляду на певну суперечність: на формальному та семантичному рівні речення вивчається як цілісність, що значною мірою зумовлює його кваліфікацію як складнопідрядного, тоді як комунікативний рівень їх організації засвідчує своєрідну розчленованість компонентів у складі висловлення. Ця розчленованість виявляється як в особливостях інтонації, так і в здатності висловлень до парцеляції, яка за своїм характером не співвідносна з випадками парцелювання інших типів висловлень. Аналіз специфічності комунікативних ознак власне-пояснювальних висловлень, які визначають характер актуального членування, дає додаткові докази для кваліфікації синтаксичного зв'язку як сурядного.

У синтаксичній науці комунікативна організація висловлення аналізується із залученням таких понять, як актуальне членування (тема-рематичне членування), інтонація, комунікативна настанова, контекстуальне оточення [Матезиус 1967; Кормановская 1989; Новікова 2021].

Під поняттям актуального членування розуміється поділ інформації на відому (тема) та нову, актуальну (рема). Дослідники виділяють такі конститутивні ознаки теми й реми висловлення: тема – це вихідний пункт висловлення, вона актуально менш значуща, очевидна, визначена попереднім контекстом, ситуацією спілкування; рема – містить те, що повідомляється про тему, значущіша, ніж тема висловлення, тобто містить актуальну інформацію в певному контексті чи ситуації спілкування, є носієм нової інформації [Белошапкова 1977; Вихованець, Городенська, Русанівський 1982; та ін.].

Слід відзначити, що в дослідженнях синтаксису пояснювальних конструкцій науковці так чи інакше вказували на специфічність інтонаційного малюнка цих висловлень [Дорошенко 1980; Загrevський 1999; Ойце 1965; Глазова 2019; Новікова 2020].

Як було показано І. Ойце, для речень уточнювальної та власне-пояснювальної семантики характерними є різні інтонаційні акценти. Для конструкцій із уточнювальними реченнями типовий такий вид інтонації, особливість якої полягає в характерному для неї неспокійному пониженні тону на логічно наголошеному слові першої частини й у значній паузі під час переходу до другої частини, яка вимовляється зі звичайним зниженням тону. Для складних же речень із власне-пояснювальними відношеннями типова

інтонація, яка характеризується такими ознаками: у кінці першої частини також спостерігається зниження тону, але це зниження спокійне і дуже наближається до інтонації кінця самостійних речень, пауза між частинами дуже близька до так званої розділової паузи; обидві частини вимовляються без різких зсувів у зміні голосового тону» [Ойце 1965: 7]. Різниця між інтонаціями цих різновидів пояснення, на думку автора, не може слугувати підставою для їх роз'єднання, невіднесення до однієї синтаксичної категорії, оскільки інтонація залежить від інших структурних засобів і підпорядковується їм [Ойце 1965: 7]. Цей висновок цілком узгоджується з позицією А. Загнітка, який стверджує, що інтонація лише відображає той чи інший тип смислових відношень [Загнітко 2001, 2011]. Проте очевидно, що й уточнення характеру й ролі інтонації та актуального членування пояснювальних висловлень у сукупності ознак різних рівнів дозволить адекватно визначити їх граматичну природу.

Урешті необхідно зауважити, що ігнорування комунікативної специфіки пояснювальних висловлень, спостережене в синтаксичних дослідженнях, не дозволило виявити закономірності функціонування їх у межах тексту, тобто простежити реалізацію пояснювальної семантики, розгорнутої на рівні мовленнєвої одиниці – тексту – як структурно організованої, смислової й комунікативно завершеної цілісності. Хоча, як вдалося переконливо довести М. Ляпон, речення і текст на рівні реалізації семантичних відношень виявляють ізоморфність [Ляпон 1986: 198], усе ж ухордження речення до тексту спричиняє виникнення його явної або неявної залежності від оточення [Гальперин 1981: 74–75].

Звернення до цих аспектів означає вихід до кола питань, які становлять предмет комунікативної лінгвістики як галузі мовознавства [Бацевич 2004: 7]. У зв'язку із цим видається важливим аналіз не лише комунікативної організації пояснювальних висловлень у її дотичності до особливостей формальної організації (питання, що перебуває в межах синтаксису), а й дослідження значущих комунікативно-прагматичних факторів, які визначають появу висловлень із пояснювальним компонентом змісту.

Умотивованість звернення до набутків комунікативної лінгвістики, зокрема, до теорії мовленнєвих актів або прагматики як її складової частини [Бацевич 2004: 14] із метою виявлення специфіки пояснення як явища мовного рівня обґрунтовується тим, що воно не може бути осмислене цілісно як унікальний феномен лише за мовними параметрами. Складність і суперечливість мовно-мовленнєвої репрезентації пояснювальних конструкцій передусім свідчить про їх детермінованість комунікативно-прагматичними чинниками, специфічною функцією в мовленні. Очевидним є той факт, що мовні механізми вираження того самого змісту (наприклад: *Люди будують будинок, Будинок будується людьми*) не спричиняють самі по собі необхідності розташування ситуацій поряд, оскільки їх реальний зміст однаковий. Поєднання в одній структурі на зразок: *Люди будують будинок, **тобто** будинок будується людьми* або *Будинок будується людьми, **тобто** люди будують будинок* – стає можливим лише завдяки кінцевій потребі мовця виразити певний зміст і цим самим досягти певного ефекту в ситуації спілкування. Мова лише відгукнулася на цю потребу людини говорити цілеспрямовано, у тому числі й створивши унікальний мовний механізм досягнення певної мети за рахунок, здалося б, позбавленого сенсу твердження «А є А» (= А, тобто А). Дворазове називання того самого та фактична поєднаність в одній синтаксичній структурі тотожних позамовних ситуацій, виражених у мові по-різному, не є необхідністю

мови, навіть більше, суперечить мовним принципам, а визначається суто позамовними, мовленнєвими чинниками.

Прагматичний аспект дослідження синтаксичних одиниць не суперечить принципам лінгвістичного аналізу, а у своєрідний спосіб доповнює положення, виявлені на рівні вивчення мовного знака, інформацією про їх функційні можливості. Співвідношення мовного та прагматичного аспектів окреслюється різноспрямованістю дослідницьких зусиль. Лінгвістичний аналіз іде від форми до змісту і через зміст до функції, прагматичний аналіз передбачає зворотну процедуру – від функції та смислу до форми [Колосова, Черемисина 1987: 43].

Прагматичний підхід до аналізу висловлень розгорнуто в теорії мовленнєвих актів, яка виходить із презумпції того, що «виголошення висловлення і є здійснення дії» [Остин 1986: 109]. Теоретичні засади теорії мовленнєвих актів у зарубіжній науці висвітлені в працях Дж. Остина, Дж. Сьорля, Д. Вандервекена, З. Вендлера, П. Стросона, Д. Гордона, Дж. Лакоффа, Т. Ван Дейка, А. Вежбицької, Ч. Стівенсона та ін. В українському та російському мовознавстві цими проблемами займалися такі науковці, як Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, В. Звєгинцев, О. Падучева, О. Кибрик, Г. Почепцов, Л. Фоміна, С. Мясоедова, П. Ткач та ін.

Мовленнєвому акту – як прямому, так і непрямому – притаманна певна ілокутивна сила, яка виявляє себе в розпізнаванні слухачем ілокутивного наміру, мети мовця. Ілокутивною метою вважається в такому разі «ментальний акт, здійснення якого прагне мовець від слухача, або ментальний стан, до якого мовець має намір довести слухача» [Вендлер 1985: 242]. П. Стросон також пов'язує поняття ілокутивної сили висловлення з поняттям ілокутивного наміру мовця: «Розуміння сили висловлення містить у собі розпізнавання того, що в широкому смислі може бути названо наміром, спрямованим на слухача» [Стросон 1986: 145–146]. Комунікативний намір, як і комунікативна сила висловлення, тісно пов'язані з тим, наскільки адекватно мовець оцінює ситуацію спілкування й відповідно добирає необхідні мовні засоби для втілення свого задуму.

Під ситуацією спілкування розуміють цілий комплекс екстралінгвістичних чинників, котрі утворюють той позамовний субстрат, що включає місце, час, ситуацію, тотожність особи мовця самій собі, всі чинники, пов'язані з учасниками мовленнєвого акту тощо, який необхідно враховувати для правильного розуміння мовцем сказаного слухачем [Звєгинцев 1976; Байдусь 2007; Глазова 2019; Новікова 2021]. Уведення до апарату мовознавчих досліджень концепту ситуації спілкування (конситуації) або контексту (стосовно тексту) має важливу роль в осмисленні чинників формування пояснювальних висловлень. Так, один із основоположників прагматичної лінгвістики Т. А. ван Дейк зазначає, що «учасник комунікації має фокусувати увагу на специфічних особливостях мовленнєвої ситуації, які можуть виявитися корисними для правильного розуміння не лише значення/референції, але й прагматичних цілей/інтенцій» [Дейк 1989: 20].

У зв'язку з дослідженням пояснювальних висловлень у прагматичному аспекті видається релевантним застосування поняття пресупозиції [Звєгинцев 1976; Арутюнова 1973]. На сьогодні комунікативна лінгвістика сформувала більш-менш цілісне поняття пресупозиції, під яким у широкому значенні розглядають спільний фонд знань, спільний досвід, спільні попередні відомості про явище, подію, стан речей тощо, якими володіють комуніканти, зону перетину когнітивних просторів учасників, яка актуалізується в процесі спілкування [Бацевич 2004: 335]. Концепт пресупозиції тісно пов'язаний із оцінним

значенням, яке значною мірою зумовлює функціонування пояснювальних конструкцій. У пресупозиції будь-якого пояснювального утворення стоїть уявлення мовця про можливість відбиття, експлікації мовними засобами глибинної, ідеальної сутності стану речей.

Здійснений аналіз еволюції поглядів лінгвістів на конструкції із пояснювальним відношенням між частинами у науковому дискурсі засвідчує, що у синтаксичній традиції довгий час поняття пояснення використовувалося в нетермінологічному значенні, що розширювало коло синтаксичних конструкцій, які зараховувалися до пояснювальних, та розмивало уявлення про семантичну специфіку цього явища. Вихід сучасної синтаксичної науки до розуміння потреби взаємопов'язаного дослідження рівнів утворення і функціонування синтаксичних одиниць з'ясовує сутність й особливості пояснення як мовного явища.

У дослідженні використані матеріали статей: С. Глазова. Становлення поглядів мовознавців на синтаксичну природу пояснення. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 40. Том 1. С. 143–149; Різномасштабність дослідження пояснювальних конструкцій різних рівнів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Філологія*. 2021. Випуск 50. Том 1. С. 54–58.

СПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Складносурядне речення як різновид складного є основною синтаксичною одиницею, що розкриває особливості функціонування інших синтаксичних одиниць. Кожне складносурядне речення має своє призначення не лише у сфері мови, а й у сфері мовлення; «... саме в ньому реалізуються найважливіші функції мови: комунікативна (мова як засіб спілкування) і пізнавальна (мова як знаряддя пізнання й відображення дійсності, знаряддя вираження думки)» [Вихованець 1993: 52].

Речення не є ізольованою, автономною синтаксичною одиницею, тому, окрім аналізу внутрішньої структури та значення, його потрібно розглядати як частину контексту. Перед упорядником наукового тексту стоїть завдання передати значний масив інформації за допомогою обмеженого обсягу. В означених текстах використовують велику кількість синтаксичних засобів, які сприяють синтаксичній компресії. Зазвичай наукова думка розлога, докладна, а тому виражена складними синтаксичними конструкціями. Для наукового дискурсу характерною є тенденція тяжіння до складних структур, оскільки це сприяє передаванню складної системи наукових понять, установленню відносин між аргументами та висновками.

Вибір автором тих чи тих складних конструкцій продиктований екстралінгвальними особливостями наукового стилю: доказовістю, узагальненістю, логічністю, переконливістю тверджень, смисловою точністю, інформативною насиченістю, об'єктивністю викладу тощо. У науковому дискурсі переважають складносурядні та складнопідрядні речення з чітко вираженим синтаксичним зв'язком між окремими предикативними частинами. Переважання сполучникових структур над безсполучниковими пояснюється тим, що сполучники, особливо двофункційні, точніше та однозначніше виражають зв'язок між складниками складного речення.

У текстах наукового стилю насамперед переважають складнопідрядні конструкції, хоч складносурядні речення, зокрема сполучникові, також є частотними, причому автор повідомлення використовує здебільшого структури із семантичними сурядними сполучниками з метою конкретизації змісту.

Важливу роль в оформленні сурядного зв'язку відіграють сполучники, що становлять центр формальної організації сполучникового складного речення. У мовознавчій літературі значення сурядних сполучників інколи зводять лише до граматичної функції, залишаючи поза увагою той факт, що спеціалізовані сполучники, зокрема семантичні, є двофункційними, оскільки оформлюють не лише сурядний зв'язок у конструкції, але й тип семантико-синтаксичних відношень. «Змістова структура семантичних сполучників виступає безпосереднім елементом семантики складносурядного речення і визначає його семантико-синтаксичну організацію» [Вихованець 1993: 298]. Постійний розвиток граматичної системи сучасної української мови привів до вдосконалення та удокладнення вчення про сполучні засоби. Натепер виділяють шість груп сурядних сполучників, які є маркерами відповідних семантико-синтаксичних відношень: єднальні, протиставні, зіставні, розділові, градаційні, приєднувальні. Окремі сурядні сполучники граматично неоднорідні та характеризуються широким спектром вираження смислових відношень.

Складносурядні конструкції в сучасній українській мові представлені сполучниковими та безсполучниковими реченнями. Перші розпадаються на дві групи:

речення з семантичними сполучниками та речення з асемантичними сполучниками. Кожен із названих трьох типів репрезентований низкою семантико-синтаксичних різновидів.

За розгляду наукового стилю насамперед увагу привертають складносурядні конструкції, предикативні частини яких поєднані сурядними сполучниками, оскільки останні не тільки поєднують структурні складники й виражають синтаксичний зв'язок, але й виконують семантико-синтаксичну функцію, тобто передають змістові відношення між компонентами.

За нашими спостереженнями, у науковому дискурсі наявні всі шість семантико-синтаксичних різновидів складносурядних речень, предикативні частини яких поєднані семантичними сполучниками: розділові, зіставні, протиставні, градаційні, приєднувальні, заперечні. За частотністю вживання з-поміж названих різновидів переважають зіставні, протиставні та приєднувальні конструкції, що зумовлено особливостями наукового стилю. Розділові, градаційні та заперечні структури є поодинокими.

Зіставні складносурядні речення. Аналіз зіставного відношення в складносурядному реченні неможливий без з'ясування специфіки зіставлення як мовної категорії, яку визначають певні формальні показники, а також семантична наповнюваність синтаксичної одиниці. М. Греб наголошує на схожості зіставлення з близькими й водночас відмінними мовними категоріями єднальності, розділовості, протиставлення, порівняння, преференції, градації та ін. [Греб 2007: 7]. Зіставлення як мовна категорія та семантико-синтаксичне відношення означає певну «дисгармонію» двох паралельних ситуацій, їхню невідповідність, з одного боку, та змістову єдність співвіднесених предметів, дій, станів, з іншого боку: *Емотивність у таких словах репрезентує ядро їхньої семантики, а денотація відходить на другий план* (Н. Бойко). Хоча й існує певна різниця між зіставлюваними ситуаціями, однак вони не суперечать одна одній.

М. Мірченко вносить деякі уточнення до поняття зіставлення як семантико-синтаксичної категорії. Дослідник зазначає, що зіставність, так само, як і протиставність, є підкатегорією, яка підпорядкована предикатності – надкатегорії складного і неелементарного простого речення [Мірченко 2004: 149]. Зіставлення предметів, дій, станів постає внаслідок послідовних мисленневих процесів того, хто говорить. Щодо процедури творення зіставного змісту М. Греб зазначає: «У ній можна виділити щонайменше дві розумово-логічні операції. Перша полягає в тому, що мовець вибирає дві ситуації й відображає їх у семантичній структурі висловлення, встановлюючи між ними відношення кон'юнкції, тобто єднальне відношення. На другому ж етапі він їх зіставляє» [Греб 2007: 7]. Саме поєднання двох явищ на першому етапі часто приводить до розмитості меж між єднальною та зіставною семантиками.

Сфера функціонування зіставного відношення не обмежена лише складними паратактичними формами, а розповсюджена й на складні гіпотактичні та прості речення. Проте найяскравіше і найширше воно репрезентоване саме в складносурядних конструкціях.

У традиційних граматиках слов'янських мов узагалі не виділено зіставлення як окремого семантичного типу. Деякі лінгвісти в своїх наукових розвідках згадували зіставну семантику, водночас не виокремлюючи зіставних речень, зауважували, що сполучник *а* (нині його вважають виразником зіставлення) своєрідно виражає ідею

протиставлення, не протиставляючи предмети, дії та стани, а зіставляючи їх задля вираження специфічних ознак. Складносурядні речення із семантикою зіставлення є специфічним різновидом, оскільки тісно контактують з єднальними та протиставними конструкціями. З цього приводу А. Приходько зазначає: «Сигналізуючи рух від єдності до різниці та від неї знову до єдності, категорія зіставності втілює дискретність єдності, а зіставні відношення є, таким чином, відображенням у мові діалектики єдності та боротьби протилежностей» [Приходько 2002: 159]. Про перехідність структур зі сполучником а говорить І. Вихованець: «Зіставні складносурядні речення являють собою перехідні конструкції між складносурядними реченнями закритої структури і складносурядними відкритої структури. Через те одна частина конструкцій перебуває в зоні власне-зіставних відношень, а інша – в зоні зіставно-єднальних відношень» [Вихованець 1993: 307]. Такий тісний зв'язок між зазначеними змістовими наповненнями складносурядних речень і є причиною зарахування зіставних конструкцій до протиставних або перехідних структур.

На вираженні зіставних семантичних відношень у складносурядному реченні спеціалізований сполучник а, який уже традиційно зараховують до семантичних. Як показує фактичний матеріал, іноді за послаблення контекстуальної невідповідності сполучник а може бути асемантичним, коли зазнає переходу у сферу єднальних відношень: *Це ще більше посилює конотацію, а поетична мова є вже процесом напруженого оцінювання самого факту звукової гри* (Л. Українець); *На основі зв'язків тезауруса відбувається розширення запиту, а навігація за зв'язками в тезаурусі допомагає чіткіше сформулювати сам запит* (О. Сірук) – предикативні частини синтаксичної структури поєднані єднальним відношенням, сполучник а можна легко замінити на і без порушення змісту, пор.: *Це ще більше посилює конотацію, і поетична мова є вже процесом напруженого оцінювання самого факту звукової гри; На основі зв'язків тезауруса відбувається розширення запиту, і навігація за зв'язками в тезаурусі допомагає чіткіше сформулювати сам запит*. Сполучник а може бути також переходити у сферу приєднувальних відношень: *Проте через відсутність багатьох типів україномовних словників досі повільно просувається створення комп'ютерних лексикографічних систем, а це програмує відставання у низці ділянок не лише наукового, а й суспільно-економічного та політичного життя* (О. Сірук). У таких реченнях сполучник а лише оформлює сурядний зв'язок, поєднуючи між собою предикативні частини, а за змістові відношення відповідає лексичний склад частин. Суголосну думку щодо цього сполучника висловлює і російська дослідниця М. Ляпон та зараховує сполучник а до недиференційованих (неоднозначних) сполучних засобів, оскільки він є потенційним еквівалентом, носієм єднального значення [Русская грамматика 1980: 616]. Водночас вона підкреслює, що сполучник а, як і протиставні сполучні засоби, значно відрізняється від сполучника і, адже, незважаючи на потенційну неоднозначність, «характеризується більшою семантичною визначеністю й у своєму функціонуванні меншою мірою залежить від контексту та лексичних конкретизаторів» [Русская грамматика 1980: 622]. Зауважимо, що ми зараховуємо до зіставних складносурядних речень тільки такі конструкції, у яких сполучник а є семантичним.

Семантичний сполучник а, який чітко виражає значення зіставлення, поєднує тільки дві предикативні частини та творить формально елементарні речення: *Компоненти словосполучення чи складного речення, поєднані сурядним зв'язком,*

взаємно визначають один одного, а між компонентами, поєднаними підрядним зв'язком, виникає однічна залежність одного компонента від другого (Р. Христіанінова). Відповідно до цього складносурядним реченням із семантичним сполучником *а* притаманна закрита структура. Те, що власне-зіставні відношення мають сенс лише за наявності двох зіставних пар, наголошували багато дослідників. Таку закономірність А. Приходько для зручності називає принципом «мінімальної достатності зіставлення» [Приходько 2002: 161]. Речення, що має відкриту структуру, ми вносимо за межі зіставних складносурядних, оскільки повторюваний сполучник *а* перейшов у сферу єднальних сполучних засобів, а конструкція має семантику перелічування. Отже, зіставний зміст між ситуаціями дійсності може бути вербалізований тільки через біномну структуру.

Зіставним конструкціям не властива абсолютна позиційна стійкість. Порядок розташування предикативних частин у складносурядному реченні зі сполучником *а* може бути як вільним, так і фіксованим. У конструкціях з вільним порядком частин описані події, явища, стани відбуваються одночасно та незалежно один від одного, пор.: *Темпоральні відношення за своєю суттю є більш абстрактними, ніж просторові, а темпоральне значення є історично похідним від дещо раніше сформованого просторового* (М. Калько) – *Темпоральне значення є історично похідним від дещо раніше сформованого просторового, а темпоральні відношення за своєю суттю є більш абстрактними, ніж просторові*. За фіксованого порядку розташування предикативних частин їхнє переставлення неможливе. Це може бути зумовлене двома факторами: 1) змістовими відношеннями між предикативними частинами: *Складні речення становлять структурне, семантичне та інтонаційне ціле, а структурні компоненти будь-яких складних, у тому числі й складнопідрядних, речень не мають усіх властивостей простих речень* (Р. Христіанінова); 2) формальними особливостями предикативних частин. У другому випадку переставленню предикативних частин перешкоджають такі формальні особливості: 1) контекстуальна неповнота другого предикативного складника: *Підмет указує на перспективу присудка, а присудок – на ретроспективу підмета* (А. Грищенко); 2) наявність у другій частині займенника, співвідносного з іменником першої частини: *Грунтовно розробленого тезауруса української мови досі немає ні в електронному, ні в паперовому вигляді, а теоретичні положення його укладання недостатньо розроблені* (О. Сірук); 3) лексеми, які можуть бути або в обох предикативних частинах, або тільки в другій: *Один з компонентів виступає з вільним значенням, а другий – із фразеологічно зв'язаним* (О. Сірук) – у наведеному прикладі переставлення предикативних частин унеможливило також і неповнота другого складника.

Автори наукових розвідок можуть уживати багатокомпонентні зіставні конструкції, у яких предикативні частини поєднані сполучниково (за допомогою сполучника *а*) та безсполучниково: *Синтаксичному поняттю «сурядність» відповідає логічне поняття однорідності, синтаксичним поняттям «підрядність» виражається та чи інша залежність одного компонента від іншого, а синтаксичним поняттям «пояснення» виражається логічне поняття тотожності між двома явищами* (С. Глазова). За такого поєднання компонентів між усіма трьома предикативними частинами виникають зіставні семантико-синтаксичні відношення.

У семантико-синтаксичному аспекті формально елементарним реченням відповідають як семантично елементарні, так і семантично неелементарні конструкції. У текстах наукового стилю автори використовують семантично неелементарні складносурядні речення із зіставними відношеннями: *Грамама прислівної валентної підрядності відбиває формально-синтаксичну організацію елементарних простих речень, а грамама прислівної невалентної підрядності стосується переважно неелементарних простих речень* (М. Мірченко).

Зіставлення в складносурядному реченні так само підлягає конкретнішій семантичній диференціації. А. Грищенко виділяв три змістові різновиди: нейтрально-зіставні, розподільно-зіставні, зіставно-наслідкові [Сучасна українська літературна мова: синтаксис 1972: 401–402]. Натомість М. Греб зазначає, що складносурядні зіставні речення функціують в окремих різновидах, лише один із яких можна визначити як власне-зіставний, інші ж отримали назви речень невідповідності та поширювальних (приєднувальних). Останні, як наголошує мовознавиця, є найскладнішим семантичним різновидом [Греб 2007: 71]. Водночас М. Греб пише про явище асиметрії мовного знака та змісту, коли в реченнях, крім зіставного відношення, виникає ще й «додатковий зміст логічної природи», виражений імпліцитно. Так, із-поміж додаткових змістових відношень дослідниця виокремлює єднальні, допустові, причинові, наслідкові, порівняльні та пререференційні [Греб 2008: 14–17].

Вважаємо за доцільне зараховувати до зіставних складносурядних конструкцій лише речення із власне-зіставною семантикою, наприклад: *Підмет указує на перспективу присудка, а присудок – на ретроспективу підмета* (А. Грищенко). Сполучник *а*, що поєднує предикативні частини таких структур, двофункційний. Усі інші складносурядні речення зі сполучником *а*, який утратив свою семантичну функцію, ми зараховуємо до єднальних, приєднувальних або конструкцій зі значенням невідповідності.

Протиставні складносурядні речення. Традиційні граматики висвітлюють узагальнену характеристику зіставлювально-протиставного типу складносурядних речень, проте потрібно виокремлювати протиставлення як самостійну мовну категорію з огляду на її формально-граматичний, семантико-синтаксичний та комунікативний аспекти.

Протиставлення – це мовна категорія, яку визначають певні формальні показники, а також семантична наповнюваність синтаксичної одиниці. Протиставні семантико-синтаксичні відношення означають взаємозв'язок контрастних явищ, процесів, станів, їхню невідповідність та суперечливість. Дві ситуації, поєднані протиставною семантикою, протидіють одна одній. Протиставність, як зазначає М. Мірченко, так само, як і зіставність, є підкатегорією, що підпорядкована предикатності – надкатегорії складного і неелементарного простого речення [Мірченко 2004: 149].

У наукових текстах протиставні складносурядні конструкції є досить частотними, оскільки, як слушно зазначає А. Приходько, протиставлення завжди передбачає причинює відношення, це «свого роду псевдокаузальність (псевдообумовленість)», «перевернуте відображення каузальності»: «І якщо каузальність стверджує перманентність подій, то протиставність <...> описує ситуацію перерваного причиново-наслідкового ланцюга, свого роду «збій» програми і тим самим фіксує ідею дивергенції антецедента та консеквента» [Приходько 2002: 106]. Суголосну думку виголошує

Т. Ткачук: «протиставний сполучник повинен поєднувати сурядну частину, перша з яких виконує функцію потенційної причини, а наступна може спростовувати, заперечувати попередню, водночас виразною має бути семантика «всупереч очікуваному» [Ткачук 2009: 78].

Протиставні відношення є типовими для складносурядних речень. Останні постають вихідними конструкціями для грамеми протиставності (похідними від складносурядних речень є однорідні в граматичному та семантичному планах синтаксеми в простому ускладненому реченні) [Мірченко 2004: 150]. До характерних ознак категорії протиставлення та протиставних складносурядних речень мовознавці зараховують обмеження щодо кількісного складу (дві предикативні частини), узагальнення та абстрагованість від конкретних відтінків, позиційну пов'язаність складників, логічність у виборі явищ для протиставлення.

У наукових текстах іноді використовують багатокомпонентні складносурядні конструкції, але в таких реченнях протиставні семантико-синтаксичні відношення наявні лише між двома предикативними частинами: *Теоретично ці два плани незалежні один від одного, але в первісному описі конкретних мов їх зазвичай пов'язують уже з перших кроків класифікації і далі вони постають як нерозривні* (Р. Христіанінова).

Протиставним конструкціям, на відміну від зіставних, властива позиційна стійкість. Порядок предикативних частин у конструкціях цього різновиду фіксований, оскільки за переставлення структурних складників змістове наповнення кардинально змінюється: *Наведені приклади засвідчують, що емотивний компонент як аксіологічний репрезентатор денотата може легко усвідомлюватися, однак визначення його сутності (схвалення / несхвалення) можливе через устанавлення ілокуції – комунікативного наміру, мети адресанта висловлення та врахування загальнотекстової тональності* (Н. Бойко).

Протиставлення двох ситуацій зазвичай відбувається в одному часово-модальному плані. Біноми з темпорально та модально узгодженими присудками в предикативних частинах значно переважають в сучасній українській мові, зокрема й у науковому дискурсі: *Основоформи зберігають інваріантне лексичне значення, категорійну семантику і віднесеність до певної частини мови, але при цьому кожна основоформа містить конкретну інформацію, власне, інформацію про граматичну позицію в парадигмі слова* (І. Козленко). Проте часова й модальна відповідність у конструкціях розгляданого семантичного різновиду не є абсолютною.

Протиставлення в складносурядній конструкції репрезентоване за допомогою протиставних сполучників. Ця група є відносно стійкою та загалом не викликає дискусій, проте погляди лінгвістів на деякі сполучні засоби є суперечливими. Так, сполучник *а*, на думку К. Городенської, є частково асемантичним, бо може мати як зіставне, так і протиставне наповнення [Городенська 2010: 32]. Суголосну думку висловлює М. Ляпон, зараховуючи сполучник *а* до недиференційованих (неоднозначних) сполучних засобів та акцентуючи на його єднальному значенні [Русская грамматика 1980: 616]. Спроможність сполучника *а* мати як протиставний, так і зіставний зміст ніяк не применшує його семантичну функцію, а отже, дає всі підстави розглядати його з-поміж диференційованих. Лише іноді сполучник *а* може ставати асемантичним, коли переходить у сферу приєднувальних чи єднальних відношень.

У праці «Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання» (1994) до недиференційованих сполучників зараховано *але*, оскільки він виражає не один, а декілька відтінків протиставного значення [Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання 1994: 615]. Уточнюючи міркування авторів, зазначимо, що сполучник *але* є виразником протиставлення двох пропозицій, незважаючи на наявність у складносурядній конструкції додаткових семантичних відтінків, а це засвідчує його приналежність до диференційованих сполучних засобів.

У науковому дискурсі найчастотнішими є протиставні складносурядні речення, предикативні частини яких поєднані сполучниками *але*, *проте*: *При цьому поняття, позначуване цим терміном, залишається тим самим, але порушується однозначна відповідність між власне терміном та його дефініцією* (Д. Сизонов); *Отже, лексичні одиниці не фіксують у своїй семантиці всього емоційного спектра, проте їм властива градуальність* (Н. Бойко). Сполучний засіб однак уживають рідко: *Основним критерієм розмежування цих двох зв'язків він уважав так звану зворотність / незворотність відношень між предикативними частинами складного сполучникового речення, однак саме поняття зворотності / незворотності вчений до кінця не визначив* (Р. Христіанінова). Ще рідше подибуємо конструкції зі сполучником *зате*: *При такому підході доведеться пожертвувати онтологією і метафізикою, зате вибір падає на єдність буття* (М. Горлач). Поодинокими є приклади вживання декількох протиставних сполучників одночасно з метою посилення протиставної семантики: *За Кейтуттом і Любартом залишилися волинські землі надалі, але зате литовські князі мали вийти в тісний союз з Угорщиною і Польщею* (М. Голубець) – таке поєднання двох протиставних сполучників між предикативними частинами зазвичай не є характерним для наукового стилю.

Приєднувальні складносурядні речення із семантичними сполучниками. У лінгвістичній науці потрактування поняття приєднування як мовного та мовленнєвого явища є неоднозначним. Термінологічного характеру слово «приєднування» набуло в 50-х роках ХХ сторіччя, що пов'язано насамперед із роботами таких синтаксистів, як В. Виноградов, С. Крючков, Л. Щерба. Реалізацію цього явища досліджували на рівні речення, як простого, так і складного, а також на рівні тексту різних стилів. Незважаючи на досить тривале вивчення приєднування та приєднувальних конструкцій, сучасні синтаксичні праці засвідчують дискусійність багатьох питань, пов'язаних із нечіткістю у визначенні граматичного статусу приєднування та його семантико-синтаксичних ознак, на що безпосередньо впливає неоднорідність синтаксичних одиниць, які виражають приєднувальне відношення. Унаслідок розбіжностей за потрактування суті приєднування та його синтаксичних ознак у мовознавстві існує два підходи до визначення цього поняття.

Відповідно до першого підходу приєднування вважають окремим різновидом синтаксичного зв'язку, а приєднувальні конструкції становлять самостійний тип речень. Як окремий сполучниковий текстовий зв'язок, за допомогою якого творяться певні текстові єдності – приєднувальні конструкції, розглядає приєднування в своєму дисертаційному дослідженні Г. Коцюбовська [Коцюбовська 2002]. В енциклопедії «Українська мова» в словниковій статті, автором якої є В. Жайворонок, подано таке визначення: «Приєднувальний зв'язок, приєднування – різновид синтаксичного зв'язку; співвідношення двох синтаксичних одиниць на основі семантико-граматичної

незалежності однієї з них (опорного речення) та смислового і граматичного тяжіння до неї іншої (приєднувальної конструкції). Остання є синтаксично зміщеною частиною простого або складного речення чи цілим реченням і передає додаткове повідомлення, зауваження, пояснення» [Українська мова 2004: 523]. Підхід, згідно з яким приєднування розглядає як частину сурядного зв'язку, на думку О. Севрюгіної, значно применшує обсяг самого поняття приєднування та звужує межі його функціонування [Севрюгіна 2015: 158]. Специфічний характер приєднувального зв'язку дає всі підстави розглядати його як відмінний від сурядності, оскільки йому не властиві значення, аналогічні до значень сурядних речень. Водночас дослідниця не заперечує того факту, що приєднувальний компонент посідає відносно незалежну змістову та структурну позицію в межах усього висловлення [Севрюгіна 2015: 160].

Відповідно до іншого підходу приєднування є не окремим синтаксичним зв'язком, а особливим семантичним відношенням. Реалізаторами приєднувальних семантико-синтаксичних відношень можуть бути різні синтаксичні структури.

Ще однією з причин наукових дискусій щодо приєднування є відсутність диференційного підходу до розгляду цього поняття та явища парцеляції як фігур (прийомів) експресивного синтаксису, їх отожднення. Дослідження приєднування та парцеляції, а також спроби їхнього розмежування знаходимо в мовознавчих працях В. Ачилової, Н. Івкової, Н. Новохатської, А. Сквороднікова, М. Ступкіної та ін.

Нам імпонує думка Р. Христіанінової, відповідно до якої приєднування розглядає як визначальну формально-граматичну та семантико-синтаксичну характеристику речення щодо способу оформлення вторинної предикації, тобто процесу творення синтаксичних конструкцій [Христіанінова 2015: 79]. Услід за Р. Христіаніною, збережуємо приєднувальні конструкції з вираженими ознаками сурядності до специфічних складносурядних речень. Їхня специфіка полягає в тому, що друга предикативна частина, яка доповнює першу, є висновком чи оцінкою сказаного, виникає у свідомості мовця пізніше порівняно з основним висловленням, на відміну від типових складносурядних конструкцій, у яких реалізовано результат мислення, а описані ситуації усвідомлені ще до моменту мовлення. Т. Спільник так пояснює процес творення приєднувальних речень: «Мовець планує відобразити певний стан речей об'єктивної дійсності, однак під час побудови висловлення він оцінює його зміст як необхідний, але все ж недостатній для реалізації комунікативного наміру. Це й спонукає мовця приєднати додаткове повідомлення, яке, з його погляду, забезпечить висловленню змістову достатність, а отже й належний комунікативний ефект» [Спільник 2004а: 6].

Приєднувальні семантико-синтаксичні відношення в складносурядних конструкціях української мови виділяють І. Вихованець [Вихованець 1993: 312], А. Загнітко [Загнітко 2001: 348–349]. Приєднувана частина, яка містить додаткову інформацію щодо вже сказаного та деталізує першу предикативну частину, залежить від складника в препозиції як в граматичному, так і в змістовому планах. Предикативні частини такої конструкції співвідносяться як основне / додаткове, але не як головне / залежне. Ідеться про семантичну взаємозалежність як суто сурядну характеристику. Перша частина речення є теж лише відносно самостійною, оскільки сама не спроможна реалізувати поставленого комунікативного завдання.

На думку багатьох мовознавців, приєднування як мовне явище спочатку виникло в розмовному мовленні, а потім перейшло в писемне з метою реалізації логіко-змістових

відношень додавання. Дехто з мовознавців розглядає приєднання як текстове утворення. Такі твердження можна пояснити тим, що деякі мовознавці зараховують до приєднувальних конструкцій синтаксичні єдності, частини яких розділені трьома крапками, крапкою, знаком оклику або знаком питання. Приклади таких єдностей наявні й у текстах наукового стилю: *Так може «вибухнути» і флегматик, котрий дуже довго стримувався. Та й сангвінік за певних обставин демонструє схожу реакцію.* (О. Киричук). Ми не заперечуємо приєднування на рівні тексту, проте не розглядаємо конструкції такого взірця з-поміж складносурядних приєднувальних.

Відомі різні варіанти назв предикативних частин у приєднувальній конструкції. В. Жайворонок вважає, що перший складник приєднувальної синтаксичної одиниці потрібно називати основним реченням, а другий – приєднувальною конструкцією [Українська мова 2004: 523]. На нашу думку, останній варіант назви правильніше вживати до всього складного речення, а не тільки до якогось окремого його граматичного компонента. Уважаємо, що перший складник логічно називати базовим, а другий – приєднуваним.

Приєднувальні складносурядні конструкції мають такі граматичні характеристики: 1) структурна зумовленість другого, приєднуваного, складника першим, базовим; 2) фіксований порядок розташування предикативних частин; 3) сурядний зв'язок має переривчастий характер, що пов'язано з процесом творення розгляданих речень; 4) відкритість структури (оскільки на момент мовлення адресант ще не знає, яку саме кількість додаткових повідомлень він захоче приєднати), хоч найчастіше приєднувальна конструкція має бінарну структуру.

Приєднана частина може містити додаткову інформацію як до всього повідомлення в препозиції, так і стосуватися окремих складників першої предикативної частини. Доповнення або уточнення до всього попереднього компонента складносурядної конструкції у приєднуваній частині можуть містити речення на зразок: *Результати дослідження матимуть вищий статус, забезпечать вищий дослідницький ефект, та й узагальнення результатів здійснюватиметься не в одній, а в декількох змістових площинах існування предмета пізнання* (О. Киричук). Додаткова інформація, яку містить приєднана частина, може стосуватися окремої лексеми в препозиції: *Запитань ставить порівняно небагато, та й ті частіше спрямовані не на сутність завдання, а на які-небудь другорядні моменти* (О. Власова).

Особливу роль відіграє інтонаційне оформлення приєднувальної конструкції. Характерною рисою приєднувальної інтонації є велика пауза та зниження голосу перед частиною в постпозиції, оскільки перший складник у формальному й семантичному плані є самостійним висловленням, яке має закінчену думку. Похідний за змістом та структурою елемент, а також сполучникові засоби, за допомогою яких він приєднаний, логічно та інтонаційно виділено.

З-поміж комунікативних характеристик приєднувальних речень можна назвати такі:

- 1) приєднана предикативна частина завжди є новою думкою, ремою, яка відрізняється від реми частини, що в препозиції; зміст приєднуваного складника завжди актуальний;
- 2) приєднана частина – це висловлення в динаміці, оскільки реалізує рух думок мовця, їх багатоплановість. Виникнення додаткового компонента в приєднувальній конструкції означає виникнення додаткового комунікативного завдання.

Матеріальним засобом вираження приєднувальних семантико-синтаксичних відношень є приєднувальні сполучні засоби. Ця група й досі не має чіткого окреслення, оскільки виконувати приєднувальну функцію в синтаксичній конструкції можуть не тільки власне-приєднувальні, семантичні, сполучники, а й низка інших сполучних засобів, транспонованих із груп сурядних або підрядних сполучників, а також із часток або прислівників.

Групу приєднувальних сполучників почали виділяти в 90-х роках ХХ сторіччя. Найповнішу характеристику приєднувальних сполучників на сьогодні подала К. Городенська. Вона виокремила власне-приєднувальні сполучники, до яких зарахувала *та й, ба й, а також, причому*, і сполучники, що були транспоновані в приєднувальні. Останні дослідниця розподілила на градаційно-приєднувальні (*а ще, та ще, а ще й, та ще й, ще й*), єднальні (*і, й, та, і... і, й... й, та... та*), протиставні (*а, але, проте, зате, однак, одначе*) [Городенська 2010: 191]. Схожу класифікацію приєднувальних сполучних засобів наводить Г. Весельська. Вона виділяє власне-приєднувальні, градаційно-приєднувальні, сполучники інших семантичних груп, транспоновані в приєднувальні [Весельська 2014: 35–36].

На думку О. Ковтун, приєднувальне значення реалізують не тільки сполучники, але й сполучні комплекси. «Формування сполучних комплексів, як і аналітичних сполучників, зумовлюється потребою в якомога точнішому переданні семантико-синтаксичних відношень, наданні нових значенневих відтінків основному семантико-синтаксичному відношенню, а також бажанням виразніше, експресивніше вербалізувати певний його тип» [Ковтун 2016: 153]. За структурою мовознавиця поділяє їх на трикомпонентні сполучні комплекси моделей «сполучник + прийменник + вказівний займенник» (*а ще до того, та ще до того, а крім того*), «прийменник + вказівний займенник + частка» (*до того ж*), а також чотирикомпонентні сполучні комплекси моделей «сполучник + прийменник + вказівний займенник + сполучник» (*а до того ще й, та до того ще й, а крім того ще й*); «сполучник + прийменник + вказівний займенник + частка» (*а до того й, та до того й, і до того ж*); [Ковтун 2016: 154]. Услід за К. Городенською вважаємо поєднання на кшталт *а до того ж, а ще до того* та інші вторинними сполучниками.

Нам імпонують класифікації К. Городенської та Г. Весельської, проте ми не виокремлюємо групу градаційно-приєднувальних сполучних засобів, а сполучники *а ще, а ще й, та ще й, ще й* зараховуємо до таких, що переважно мають приєднувальне значення. Такий розподіл матеріальних реалізаторів приєднувальної семантики вважаємо точнішим, оскільки вище перераховані сполучники можуть поєднувати в одну складну структуру дві предикативні частини, лексичний склад яких засвідчує градаційний відтінок, але основною семантикою речення буде приєднувальна. Саме на останню вказують сполучники, приєднуючи до основного повідомлення додаткову інформацію.

Отже, у складносурядних приєднувальних конструкціях функціює три групи сурядних сполучників за вживанням:

1) власне-приєднувальні сполучники, що мають тільки приєднувальне значення: *причому, а також, тобто (себто, цебто)*: Засобами вираження підрядності у складнопідрядних реченнях з не співвідносним зв'язком є підрядні сполучники та сполучні слова, **причому** роль цих засобів у складнопідрядних реченнях різних типів неоднакова (Р. Христіанінова); У розділі 3 «Об'єктні словосполучення зі стрижневим

словом – віддієсловним прикметником» розглядаються семантичні та синтаксичні властивості прикметників, мотивованих дієсловами різних валентних груп, зокрема щодо їхньої здатності вступати в об'єктні відношення з іменниками, **а також** досліджується залежність синтаксичної активності дериватів-ад'єктивів від валентних властивостей їхніх дієслівних мотиваторів (С. Різник); У піддереві вузла «Абстрактні відношення» особливу увагу привертає вузол «Оцінка», наповнений незначною кількістю ЛСВ із низькими індексами, **тобто** він не становить тематичної домінанти дискурсу (Н. Чейлитко);

2) сполучники, що переважно мають присднувальне значення: *а ще, а ще й, та й, ще й, та ще, та ще й, і навіть, а навіть, та навіть, до того ж, і до того ж, а до того ж, а ще до того, а ще більше, та ще більше, а найбільше, більше того, крім того, а крім того*: Результати дослідження матимуть вищий статус, забезпечать вищий дослідницький ефект, **та й** узагальнення результатів здійснюватиметься не в одній, а в декількох змістових площинах існування предмета пізнання (О. Киричук) – сполучник *та й* є найчастотнішим; Саме у військовій сфері протягом багатьох років українську мову майже не використовували, **і навіть** для більшості носіїв української мови професійна діяльність була тісно пов'язана з уживанням російської мови (О. Андріянова); Сполучник *і* виконує роль уявного вузла, від нього виходять дуги до коренів простих речень, **крім того** обставина (на майдані) пов'язана зі сполучником, оскільки є спільною частиною для обох частин речення і відноситься до кожної з них (Н. Дарчук); Таке співвідношення цілком органічне: засоби реалізації негативної оцінки різноманітніші, її вияви в тексті частотніші, **до того ж** негативна оцінка більшою мірою потребує деталізації (М. Михальченко);

3) сполучники, транспоновані з інших груп сурядних сполучників (єдналих, зіставних, протиставних, розділових).

Сполучні засоби перших двох груп є двофункційними. Їх частіше використовують у наукових текстах порівняно зі сполучниками третьої групи (однофункційними). Окрім присднувальних сполучників, які є матеріальними засобами реалізації змістових відношень у складносурядній конструкції, на семантико-синтаксичну організацію речення впливає його лексична наповненість.

За аналізу наукового дискурсу на особливу увагу заслуговують складносурядні конструкції, предикативні частини яких поєднані сполучником *тобто* (варіанти *себто, цебто* не властиві для наукового стилю): *Кутові точки рівноваги мають дещо слабшу семантичну енергетику, ніж центральна точка, тобто характер корелятивності членів видових пар цієї зони відзначається меншим ступенем граматичності і може бути співвіднесений швидше з опозитивністю різних слів, аніж форм одного слова* (М. Калько). В українському мовознавстві існують суперечливі погляди на конструкції такого зразка. Наприклад, І. Вихованець зараховує складні речення зі сполучниками *тобто, цебто, себто* до синкретичних складних, оскільки закріплений порядок розташування частин, наявність спеціалізованого на вираженні пояснювальних відношень сполучника, його тяжіння до другого складника, значеннева зумовленість другої предикативної частини зближують ці конструкції зі складнопідрядними, а значеннєвий паралелізм та формально-синтаксична і семантико-синтаксична однотипність складників – зі складносурядними [Вихованець 1993: 345]. Як сполучники

сурядності-підрядності характеризує досліджувані сполучні засоби й К. Городенська [Городенська 2007: 233].

На нашу думку, складні конструкції, предикативні частини яких поєднані сполучниками *тобто*, *себто*, *цебто*, є різновидом складносурядних – приєднувальними. Такі речення мають усі граматичні характеристики, притаманні зазначеному різновиду: структурну зумовленість приєднуваного складника першим; фіксований порядок розташування предикативних частин; переривчастий характер сурядного зв'язку. Дослідниця пояснювально-отожнювальних конструкцій в українській мові С. Глазова за аналізу структур зі сполучником *тобто* зазначає: «Річ у тім, що саме в конструкціях із цим сполучником виражається власне-пояснення, в основі якого лежить тотожність, на відміну від інших структур, які формують супутні ядерному відношення уточнення, узагальнення, включення» [Глазова 2010: 37].

Розділові складносурядні речення. Категорія розділовості (категорія розділової сурядності) із погляду логіки є феноменом диз'юнкції, на відміну від інших змістових відношень (наприклад, єднальних, протиставних), які відображають процес кон'юнкції. Зокрема А. Грищенко підкреслює: «На протигагу єднальним і зіставно-протиставним реченням, які з логічного погляду являють собою так звані кон'юнктивні судження, розділові складносурядні речення інтерпретуються в логіці як диз'юнктивні (розділові) судження» [Грищенко 1969: 137]. У лінгвістичній науці підкатегорія розділовості, яка підпорядкована надкатегорії предикатності, означає несумісність або чергування явищ і функціює в складносурядному реченні й простому ускладненому з однорідними членами [Мірченко 2004: 151]. Розділові конструкції відтворюють існування різноманітних варіантів розвитку дій, вербалізують різні характеристики певних явищ та станів. «Розділовість може бути й боротьбою поглядів, думок, гадок комунікантів, коли вони стоять перед вибором у формулюванні своїх висловлювань, що має своїм наслідком психологічний стан нерішучості» [Приходько 2002: 134].

Первинними конструкціями репрезентації розділової семантики постають складносурядні речення. Фактичний матеріал засвідчує низьку частотність їх використання в сучасній українській мові. У текстах наукового стилю конструкції з розділовими відношеннями між предикативними частинами виявляються одними з найменш уживаних. У більшості випадків розділові сполучники поєднують не предикативні частини складносурядного речення, а однорідні члени: *Формальна детермінованість ареалу реалізації системного синтаксичного зв'язку межами однієї комунікативної одиниці, простого чи складного, повного чи неповного речення* (Р. Христіанінова). У науковому дискурсі перевагу надають сполучникам *або*, *або... або*, *чи*, *чи... чи*. Значно рідше вчені використовують сполучники *то... то*, *хоч... хоч*. Сполучний засіб *коли не... то*, як засвідчив фактичний матеріал, не вживають у текстах наукового стилю; він характерний для інших стилів мовлення, зокрема художнього, рідко публіцистичного.

Розділові семантико-синтаксичні відношення реалізовані тільки в сполучникових складносурядних реченнях, що ще раз підтверджує семантичність розділових сполучників. «Для розділових сполучників характерна роль передавання семантичних відношень зі значенням взаємоусунення, чергування подій або вибору одного з найбільш альтернативних варіантів, що спричинило однастайність лінгвістів у наданні їм статусу семантичних сполучників» [Весельська 2012: 46].

У формально-граматичному плані всім розділовим складносурядним реченням притаманний абсолютний сполучниковий сурядний зв'язок. Наступною формальною ознакою цих конструкцій є відкритість або закритість структури. Розділові складносурядні речення традиційно зараховують до відкритих структур. Проте приклади конструкцій з мінімальним кількісним складом, тобто лише з двома предикативними частинами, дають привід деяким мовознавцям говорити про їхню гіпотетичну схожість із зіставно-протиставними реченнями. На нашу думку, структура розділового складного речення може бути як відкритою, так і закритою. Більша частина досліджуваних конструкцій має відкриту структуру, оскільки розділові сполучники можуть поєднувати три та більше компонентів, між якими наявні власне-розділові змістові відношення (за А. Грищенком, слабо-розділові). Відкритість структури можлива за поєднання в одній конструкції неконтрастних варіантів: *Вони **або** визначають зміст першого речення, **або** ж в них подаються додаткові зауваження до цього речення – оцінка, застереження, посилання тощо* (С. Глазова). Проте в науковому дискурсі в більшості розділових синтаксичних структур наявна альтернативно-розділова або опозиційно-розділова семантика. Ці речення відповідно формують альтернативно-розділовий та опозиційно-розділовий семантико-синтаксичні різновиди. У конструкціях такого взірця не передбачений третій варіант на вибір: *Обидва словники **або** мають експліцитну синоптичну схему, чи поділ універсаму на тематичні класи, **або** ж така схема присутня імпліцитно* (О. Сірук).

Зазвичай для розділових складносурядних структур характерний вільний порядок розташування предикативних частин, за якого складники можна міняти місцями без спотворення змісту: *Така паремія виражає **або** дескриптивне значення, **або** ж зміст паремії має прескриптивний характер* (С. Єроменко) → ***Або** зміст паремії має прескриптивний характер, **або** така паремія виражає дескриптивне значення* – за будь-якого переставлення предикативних частин загальний результат у відповідленні не змінюється. Проте інколи форма речення або його зміст не допускають переставлення компонентів синтаксичної структури. Наприклад, у конструкції *Обидва словники **або** мають експліцитну синоптичну схему, чи поділ універсаму на тематичні класи, **або** ж така схема присутня імпліцитно* (О. Сірук) переставлення предикативних частин унеможлиблює наявність займенника *така* в другому складнику.

Розділові конструкції вирізняються з-поміж інших складносурядних речень тіснішою формально-граматичною взаємопов'язаністю предикативних частин. На відміну від єднальних та зіставно-протиставних, вони не можуть бути розподілені на окремі граматично незалежні речення.

Градаційні складносурядні речення. У лінгвістичній науці існують різні трактування градації як мовної категорії, її сутності, сфери функціонування та засобів вираження. Унаслідок аналізу мовознавчих словників та енциклопедій можемо зробити висновок, що здебільшого градацію розглядають як стилістичну фігуру мови. «Градація – розташування послідовно нагромаджуваних семантично близьких і / або синтаксично однотипних компонентів конструкції в напрямі поступового наростання, посилення або (значно рідше) спаду, послаблення (з відповідним наростанням або спадом інтонації) інтенсивності їх значення, а частіше – просто емоційно-експресивної характеристики всього висловлення» [Українська мова 2004: 757].

Лінгвістична градація, основою якої постає градація логічна, представлена на всіх мовних рівнях. Хоч ця категорія давно перебуває в центрі уваги мовознавців, як

українських, так і зарубіжних, проте вивчення градаційної семантики в складних конструкціях є порівняно новим. В українській лінгвістиці градаційні складносурядні речення як окремий різновид уперше розглядає К. Герман [Герман 1973]. Особливістю речень такого типу, на думку вченого, є перевага змісту другої предикативної частини над змістом першої. Мовознавець подає дві групи градаційних речень: конструкції з однобічним зв'язком (предикативні частини поєднані одиничними сполучниками) та конструкції з двобічним зв'язком (предикативні частини поєднані за допомогою парних сполучників) [Герман 1973: 45–46]. У російському синтаксисі однією з перших виокремила градаційні складносурядні речення В. Белошапкова. За характеристики їх як конструкцій закритої структури дослідниця виділила два різновиди – власне-градаційні й підсилювальні (зі сполучником *да и*) [Белошапкова 1977: 744]. Суголосну думку щодо характеристики та різновидів складносурядних градаційних речень української мови висловлює А. Загнітко [Загнітко 2001: 352].

Узагальнений опис градаційних відношень між предикативними частинами складносурядного речення знаходимо в працях І. Вихованця, Г. Глушкової, А. Грищенка, А. Загнітка, М. Каранської, О. Пономарева, І. Слинька, Н. Гуйванюк, М. Кобилянської, К. Шульжука та ін. Указуючи на широке функціонування градаційних сполучників та їхню участь у побудові різних за семантикою складносурядних конструкцій, мовознавці по-різному трактують такий тип речень. Деякі вчені не виділяють їх в окремий семантичний різновид. Наприклад, А. Грищенко називає досліджувані синтаксичні конструкції заперечно-протиставними з відтінком градаційного значення [Сучасна українська літературна мова: синтаксис 1972: 405]. Відомі праці, у яких досліджувані конструкції потрактовано як приєднувальні, зіставні, єднальні, протиставні. Як окремий синтаксичний різновид градаційні речення описують у своїх наукових розвідках І. Вихованець [Вихованець 1993], Г. Глушкова [Глушкова 1998], М. Каранська [Каранська 1995], Т. Спільник [Спільник 2004б] та ін. Незважаючи на досить тривале вивчення градації та градаційних конструкцій, сучасні синтаксичні праці засвідчують дискусійність багатьох питань, пов'язаних із нечіткістю у визначенні граматичного статусу градації та її семантико-синтаксичних ознак.

Т. Спільник, авторка дисертації, присвяченої градаційному відношенню в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови, виділяє три етапи осмислення градаційних речень як окремого синтаксичного різновиду. Перший етап позначений виокремленням приєднувальних конструкцій з-поміж решти єднальних. Дослідниця розглядає частину приєднувальних речень як градаційні. На другому етапі помічено увагу до складносурядних речень із парними сполучниками на кшталт *не тільки ... а й, не стільки ... скільки*; конструкції такого типу розглядали з-поміж єднальних, зіставно-протиставних або приєднувальних. І нарешті на третьому етапі було акцентовано на функційній близькості складносурядних речень зі сполучниками *та й (та ще й, ще й) і не тільки ... а й, не стільки ... скільки* [Спільник 2004а: 12].

Градація як домінанта семантико-синтаксичної організації речення реалізується в сучасній українській мові в складносурядних конструкціях, хоч градаційне значення може простежити і в складнопідрядних конструкціях (відношення градації нашаровується на відношення причини, де останнє виступає основним), а також у складних ускладнених реченнях і в тексті.

В основі градаційної семантики лежить кон'юнкція двох ситуацій та їх зіставлення або протиставлення за ступенем значущості. Повідомлення в одній предикативній частині складносурядної конструкції постає в тому чи тому сенсі як більш важливе, значуще, переконливе порівняно з тією інформацією, про яку йдеться в іншій частині, наприклад: *У процесі праці не лише породжується деякий продукт праці суб'єкта, а й формується сам суб'єкт, розкриваючи свої здібності, формуючи уміння, навички, світ своїх ціннісних орієнтацій* (О. Киричук).

Мовець засвідчує співіснування двох ситуацій, висловлює своє ставлення стосовно цього, ураховуючи інтереси слухача. Перша ситуація є початковою точкою відліку, а друга ситуація – пропозицією з дещо іншим виявом стану речей. «У такий спосіб відтворюється онтологія співіснування ситуацій шляхом акцентування їх різнозначності або рівнозначності у концептуальному світі мовця» [Приходько 2002: 146].

У градаційних конструкціях порівняно з іншими складносурядними простежується набагато тісніший зв'язок між семантико-синтаксичною організацією та комунікативною спрямованістю висловлення. Значення градації базується на індивідуальному сприйнятті об'єктивної дійсності мовцем, який намагається справити на слухача певне враження. Автор повідомлення виконує певне комунікативне завдання, розкриваючи важливу (на його погляд) інформацію. Тому за опису градаційних складносурядних конструкцій варто говорити про актуальне членування речення – комунікативно-синтаксичну категорію, яка спрямована у сферу мовлення. Перша предикативна частина складної синтаксичної одиниці такого типу є темою – «компонентом категорії актуального членування речення, який позначає вихідний пункт висловлення, відому інформацію, тобто те, стосовно чого щось повідомляють і на чому ґрунтується подальше розгортання думки» [Мірченко 2004: 346]. Друга предикативна частина співвідноситься з ремою – «компонентом категорії актуального членування речення, що вказує на основний зміст висловлення, його ядро, тобто те нове, що його повідомляють у висловленні і яке розгортає думку про вихідний пункт повідомлення» [Мірченко 2004: 347]. Отже, інформація, зазначена в другій предикативній частині градаційного складносурядного речення, є його комунікативним ядром.

Головним критерієм градаційних відношень між предикативними частинами складносурядного речення, на думку Т. Спільник, є критерій необхідності та достатності [Спільник 2004б: 57]. Зміст першої предикативної частини, на думку мовця, є необхідним для розуміння висловлення загалом. Водночас цей зміст є недостатнім для досягнення комунікативної мети. Проте наголосимо, що інформація, яку додає автор повідомлення в другій предикативній частині, не є менш важливою чи другорядною, а сприймається як функційно рівнозначна.

Побудову висловлення з градаційною семантикою можна умовно розподілити на декілька послідовних кроків. Спочатку мовець відбирає дві ситуації об'єктивної дійсності, які можна співвіднести за певною ознакою. Потім автор повідомлення поєднує ці ситуації і, зрештою, визначає, яка з двох пропозицій відповідає критерію необхідності, а яка – критерію достатності.

У синтаксисі виокремлення градаційного значення між однорідними членами речення в простій синтаксичній конструкції та між предикативними частинами в складній пов'язане передусім з виокремленням градаційних сполучників у морфологічній системі сучасної української мови. Градаційні сполучникові засоби є двофункційними, оскільки

постають показником градаційної семантики та її додаткових відтінків. Парні градаційні сполучники вважають найстійкішими та цілісними в структурному та функційному планах. Сполучники, спеціалізовані на вираженні градаційної семантики, відіграють важливу роль у реалізації критерію необхідності / достатності. Перший компонент парного градаційного сполучника, що складається з модальної частки (*лише, просто, тільки*) або сполучника (*так, що, щоб, як, якщо*) і заперечної частки *не*, свідчить про необхідність, але все ж таки недостатність змісту першої предикативної частини. Сполучники *а, а й, але, але й* у ролі другого компонента приєднують достатній зміст, який відповідає комунікативній меті. Інколи для стилістичної значущості мовець може вводити у своє висловлення «факультативні експресивізатори», які стоять біля другого компонента парного сполучника [Весельська 2014: 100]. Таку роль виконують частки *також, навіть, передусім, ще й та ін*.

Градаційним складносурядним реченням у формально-граматичному плані властиві закритість, негнучкість структури, наявність градаційних сполучників, фіксований порядок предикативних частин, між якими існує обов'язковий та передбачуваний тісний зв'язок. Зазвичай граматичні складники складносурядної конструкції такого взірця є формально однотипними.

Окрім сполучників, які виконують семантичну функцію, реченнєву структуру складносурядних конструкцій формує лексичне наповнення предикативних частин. Особливо це стосується градаційних речень: «саме лексика конкретизує загальну семантику цих речень як градаційних, внаслідок чого вони співвідносяться з різноманітними ситуаціями дійсності, відображуючи їх у своєрідний спосіб» [Спільник 2013: 157].

На думку деяких мовознавців, градаційні складносурядні речення мають ще один семантико-комунікативний параметр – напрям градаційної семантики. Зокрема про висхідний та спадний різновиди градації зазначає Т. Спільник у своїй дисертації [Спільник 2004б]. Не заперечуємо, що градація мовна, як і градація логічна, передбачає рух умовною шкалою. Оскільки за творення градаційної конструкції мовець спочатку поєднує дві співвіднесені ситуації об'єктивної дійсності, то нульовою точкою на шкалі градації умовно можна вважати єднальні відношення. Саме від них далі «рухається» автор повідомлення, визначаючи інформаційне навантаження кожної з пропозицій відповідно до критеріїв необхідності та достатності. Градація безпосередньо залежить від лексико-семантичної організації граматичних складників градаційної конструкції. Уже саме співвіднесення лексем у двох предикативних частинах може виражати градаційну семантику за кількісними або якісними ознаками. Проте говорити про спадну градацію не є доречним, оскільки саме поняття «спад» суперечить поняттю «градація».

Заперечні складносурядні речення. У лінгвістиці заперечення розглядають як мовну універсалію, що може проявлятися на декількох рівнях (фонетичному, лексичному, словотвірному, синтаксичному), внаслідок чого поняття отримало різні трактування. Так, в енциклопедії «Українська мова» його дефінують як лексико-граматичну категорію, що означає відсутність зв'язку між певними об'єктами реальної дійсності [Українська мова 2004:193]. В іншому аспекті, з позицій синтаксису, визначає семантико-синтаксичну категорію ствердження / заперечення І. Вихованець, говорячи про неї як про таку, що кваліфікує зв'язок між предметом мовлення й тим, що про нього висловлюють, як реально існуючий, або цей зв'язок усвідомлюється як не існуючий у реальності

[Виїхованець 1993: 63]. На думку М. Баган, категорія ствердження-заперечення є складною багатоаспектною комунікативно зорієнтованою мовною категорією [Баган 2005: 173]. Не заперечуючи багатовимірності цього поняття, вважаємо заперечення насамперед синтаксичною категорією, оскільки воно репрезентує відношення висловлення до дійсності та становить окремих вияв предикативності.

Категорія заперечення перебуває в тісному взаємозв'язку з модальністю, оскільки одночасно виражає ситуацію довілля й оцінку мовця. Заперечення в цьому аспекті розглядали багато вчених, зауважуючи, що ця категорія є формою модальності, її субкатегорією, такою, що спирається на суб'єктивну та об'єктивну модальності.

Складносурядні речення, предикативні частини яких поєднані сполучниками *ні... ні, ані... ані, ні... ані, ані... ні*, є одним із репрезентантів категорії заперечення, хоч таких синтаксичних одиниць у мові дуже мало, оскільки автори заперечних висловлень надають перевагу простим структурам, на кшталт: *Грунтовно розробленого тезауруса української мови досі немає ні в електронному, ні в паперовому вигляді* (О. Сірук).

У текстах наукового стилю такі складносурядні конструкції майже не використовують, оскільки за мету ставлять здебільшого ствердження якогось факту, а не заперечення. Поодинокі заперечні конструкції є мовленнєвими тактиками, які використовує мовець для того, аби втілити інтенцію, регулювати комунікативний процес: *У «Граматичі української мови» І. Нечуя-Левицького ні поняття складносурядного речення не трапляється, ні складне речення не має єдиного термінологічного визначення* (Н. Рула). У формально-граматичному плані всі заперечні конструкції схожі на власне-темпоральні й мають потенційно необмежений сурядний зв'язок та вільний порядок розташування структурних складників.

Як уже було зазначено вище, у наукових текстах із-поміж складносурядних конструкцій перевагу надають структурам із семантичними сполучниками. Іноді автори використовують складні речення, предикативні частини яких поєднані асемантичними сурядними сполучними засобами. Семантика конструкцій, поєднаних єднальними сполучниками, реалізується за допомогою морфолого-синтаксичного оформлення складників конструкції, «унаслідок чого їхні значення в складі цілої синтаксичної одиниці вступають у темпоральні (двобічні) відношення зі значеннями одночасності, часової наступності, послідовності, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові та інші відношення, що є певними модифікаціями тих семантико-синтаксичних відношень, якими звичайно пов'язана підрядна детермінантна частина з головною в складнопідрядному реченні» [Городенська 2010: 54]. Сполучники цієї групи є однофункційними, тобто виконують лише формально-граматичну функцію й не можуть маркувати семантику синтаксичної конструкції.

Загалом у сучасній українській мові ця група конструкцій охоплює такі семантико-синтаксичні різновиди: власне-темпоральні, перелічувальні, каузальні (причиново-наслідкові, умовно-наслідкові), обмежувальні, приєднувальні, а також конструкції відповідності або невідповідності. Проте в науковому дискурсі представлені не всі зазначені різновиди. Найчастотнішими є каузальні структури, оскільки в наукових текстах значну увагу приділяють причиново-наслідковим зв'язкам. Поодинокими є власне-темпоральні, обмежувальні та приєднувальні (з асемантичними сполучниками) складносурядні речення. Перелічувальні конструкції, а також речення відповідності або невідповідності не представлені в дослідженому науковому дискурсі.

Каузальні складносурядні речення. Каузальність як лінгвістичне явище охоплює причиново-наслідкові та умовно-наслідкові відношення. Вона виражена в мовленні за допомогою спеціалізованих засобів – лексичних, морфологічних та синтаксичних. Найкраще причиново-наслідкові чи умовно-наслідкові відношення репрезентують одиниці синтаксичного рівня. Традиційною є думка про центральну позицію складнопідрядних речень із підрядними частинами причини або умови з-поміж інших виразників каузальності. Саме в цих конструкціях досліджуване явище виявлене найяскравіше та найпоследовніше. Проте в сучасних лінгвістичних працях, присвячених паратаксові, учені звертають увагу на причиново-наслідкову та умовно-наслідкову семантику й у складносурядних реченнях, що перебувають у дериваційних відношеннях із відповідними складнопідрядними [Вихованець 1993: 312; Христіанінова 2016: 124]. Аналізуючи напрям синтаксичної залежності, мовознавці зазначають, що паратаксичним структурам притаманний повний вияв причиново-наслідкових відношень, тобто двобічний, на відміну від складнопідрядних речень, у яких каузальні відношення є однібічними (складнопідрядні синтаксичні одиниці з підрядною предикативною частиною причини або умови містять акцент на функції причини або умови, а складнопідрядні синтаксичні одиниці з наслідковою підрядною предикативною частиною – акцент на функції наслідку) [Вихованець 1993: 312]. А. Приходько зауважує, що каузальність у складносурядному реченні вважають явищем периферійного порядку, бо виявляється вона лише на тлі єднальних відношень [Приходько 2002: 95].

Єднальні сполучники, що поєднують предикативні частини складносурядного причиново-наслідкового чи умовно-наслідкового речення, є однофункційними, тому семантико-синтаксичні відношення ґрунтуються на співвідношенні предикатів, лексичному оформленні конструкції, а також порядку розташування її складників. Структура обох семантичних різновидів стала: частина, що містить у собі причину або умову, перебуває в препозиції та проєктує другу, наслідкову, частину: *Проте іноді межа між власне-розділовою та власне-темпоральною семантикою значно слабшає, і досить важко визначити перевагу якогось змісту* (Н. Рула).

Оскільки в каузальних складносурядних реченнях відображені відношення логічної відповідності причина–наслідок або умова–наслідок, то конструкції досліджуваного типу є закритими, тобто мають у своєму складі тільки дві предикативні частини: *Ідеї Л. Вайсгербера були використані геббельсівською нацистською пропагандою, і він довгий час був, фактично, відлучений від науки, а його книги не видавалися* (Ф. Бацевич).

Іноколи між предикативними частинами закритої каузальної складносурядної структури можливі так звані граматикизовані елементи (за визначенням І. Вихованця [Вихованець 1993: 309]) на кшталт *тому, через це (через те), унаслідок (внаслідок), від (од) цього (того), завдяки, у зв'язку з, на підставі, на основі* тощо, які приєднані до сполучників і (й), та (рідко а) й уточнюють семантику каузальності. Найчастотнішими в сучасній українській мові загалом і науковому дискурсі зокрема є складносурядні конструкції, поєднані єднальним сполучником, друга частина яких містить граматикизований елемент *тому*. ЛСВ, які потрапили до блоків спаяності ЕР, можна вважати тематичними, і **тому** лексико-тематична модель дискурсу, створена на їх основі, адекватно відобразить тематичну ієрархію проаналізованого дискурсу (Н. Чейлітко); Відношення пояснення дуже близькі до відношень, властивим

складносурядним реченням, **і тому** речення з пояснювальними сполучниками стоять ніби на межі між складнопідрядними й складносурядними реченнями, утворюючи перехідний тип (Р. Христіанінова).

Витлумачення таких поєднань, тобто сполучника *і (ї)* та перерахованих вище слів, у сучасному українському мовознавстві є дискусійним. Одні науковці зараховують їх до сполучників або сполучникових поєднань. Наприклад, у праці «Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання» автори зазначають: «Чимало сполучникових поєднань передають різні відтінки причинно-наслідкових, умовно-наслідкових і висновкових відношень – *і тому, і від того, і через те, і таким чином, і значить, і отже, і ось, і вже* тощо» [Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання 1994: 608], інші наголошують, що такі єдності ще не стали сполучниками [Вихованець 1993: 310]. К. Городенська лексеми у *(в) результаті, унаслідок (внаслідок), від (од), завдяки, у зв'язку з, на підставі, на основі* називає логічними прийменниками, оскільки останні виражають логічний зв'язок між явищами та передають причинові й цільові відношення; до того ж вони, на думку вченої, формують ядро логічних прийменників [Вихованець, Городенська 2004: 340]. Найбільш умотивованою є думка І. Вихованця, який потрактовує слова *тому, таким чином, через це (через те), у (в) результаті, унаслідок (внаслідок), від (од) цього (того), завдяки, у зв'язку з, на підставі, на основі* та інші як граматицізовані елементи.

Власне-темпоральні складносурядні речення. Хоч у сучасній українській мові власне-темпоральні сурядні конструкції (темпорально-темпоральні, за Т. Масицькою; часові, за І. Вихованцем; складночасові, за Ю. Барабаш) виявляються найчастотнішими, але в науковому дискурсі такі структури поодинокі. Темпоральність як функційно-семантична категорія може поєднувати між собою дві або більше ситуацій. Таке поєднання, з погляду логіки, є яскравим прикладом кон'юнкції: *Підрядним сполучниковим реченням пояснюється не один якийсь член речення, а все речення в цілому, і при цьому не може бути поставлене питання...* (С. Глазова).

Зазвичай власне-темпоральні складносурядні речення мають відкриту структуру та вільний порядок розташування предикативних частин. Іноді переставленню структурних компонентів можуть перешкоджати семантичні або формальні особливості (контекстуальна неповнота другого предикативного складника, наявність у другій частині анафоричного займенника, співвідносного з іменником першої частини, лексичні конкретизатори розгортання подій, які можуть бути або в обох предикативних частинах, або тільки в другій), наприклад: *Зв'язок виявів буття, їх співвідношення і взаємного одкровення, є реальним, і, не відриваючись від центрів, що його зв'язують, він не зводиться до них* (П. Флоренський) – анафоричні займенники *він, них* унеможливають переставлення предикативних частин.

Обмежувальні складносурядні речення. У наукових текстах іноді наявні складносурядні конструкції, предикативні частини яких поєднані єднальними сполучними засобами, а другий складник обмежує перший у змістовому плані. Таку семантичну лімітативність забезпечує звуження сфери поширення першої ситуації через уточнення, заперечення її абсолютності або навіть певною мірою її спростування за допомогою ситуації в постпозиції, яка містить окремі деталі стосовно першої. Такі синтаксичні конструкції з асемантичними сполучниками формують групу складносурядних речень із

семантикою обмеження; остання репрезентована лексичним наповненням предикативних частин.

Предикативні частини складносурядних обмежувальних речень поєднані асемантичним сполучником *і* та граматикалізованими елементами *тільки, лише (лиш)*. Потрактування останніх у сучасному українському мовознавстві є неоднозначним. Одні науковці зараховують їх до сполучників. Так, за Г. Весельською, лексеми *тільки, лиш* є сполучниками, транспонованими зі сфери підрядних як еквівалентів протиставного але, які виконують роль реалізатора неспеціалізованих семантико-синтаксичних функцій із протиставно-обмежувальним значенням [Весельська 2014: 76]. Автори граматичної праці «Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання» вважають *і тільки, і лише* сполучниковими поєднаннями [Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання 1994: 609]. І. Вихованець зазначає, що лексеми *тільки, лише* є сполучниковими елементами, які приєднуються до сполучника *і* [Вихованець 1993: 312]. Єдності такого сполучникового типу, на думку вченого, «можливо, формують потенційні складені сполучники» [Вихованець 1993: 309–310]. У словнику сполучників К. Городенської [Городенська 2007] не знаходимо сполучників *і тільки, і лише (і лиш)*, хоч авторка й виділяє, наприклад, поєднання *і навіть, і до того ж* як сполучники [Городенська 2007: 325]. Поєднання асемантичного сполучника *і* та лексем *тільки, лише (лиш)* не є складеними сполучниками; названі граматикалізовані елементи виконують роль конкретизаторів: *Обидва аспекти вивчення мови тісно переплітаються, і лише кінцева мета їх розділяє* (Н. Дарчук); *Складені числівники розглядаються як різні лексеми, і тільки на етапі синтаксичного аналізу передбачається стягнення їх в один вузол (одне слово)* (Н. Дарчук).

За формально-граматичними ознаками складносурядне речення з єднально-обмежувальною семантико-синтаксичною взаємозалежністю має закриту структуру та фіксований порядок розміщення предикативних частин, за якого другий складник містить ситуацію, що обмежує попередню: *Це ставлення вже формувалось якимись прихованими способами, і лише в критичній ситуації воно стало явним* (О. Киричук).

Поєднання асемантичного сполучника *і* та граматикалізованих елементів *тільки, лише (лиш)* не завжди засвідчують єднально-обмежувальні семантико-синтаксичні відношення. У науковому дискурсі трапляються речення з названими формальними єдностями між предикативними частинами, але відсутністю змістового обмеження: *Основна ж частина її досвіду й особистості знаходиться поза сферою свідомості, і тільки спеціальні процедури, розроблені в психоаналізі, дозволяють проникнути в свідомість* (Н. Ліфарева) – між предикативними частинами виникають приєднувальні семантико-синтаксичні відношення, а другий компонент містить додаткову інформацію; *Повідомлення, яке комунікант передає під час спілкування, досягає реципієнта через мову тіла на 55 %, модуляції голосу на 38 %, і лише 7 % припадає на свідоме сприйняття змісту сказаних слів* (Л. Курченко) – сполучення *і лише* служить не для обмеження інформації в першій предикативній частині, а акцентує на незначній кількості того, про що йдеться в останньому складнику.

Приєднувальні складносурядні речення з асемантичними сполучниками. Поєднувати предикативні частини приєднувальних складносурядних речень можуть не лише спеціалізовані сполучні засоби, що, окрім формально-граматичної функції, є репрезентантами відповідних семантико-синтаксичних відношень, а й асемантичні

сполучники. У таких конструкціях семантика закладена в лексичному складі граматичних складників, а також окреслена специфічною для такого різновиду структур приєднувальною інтонацією з логічним наголошенням приєднувального складника та паузою перед ним. Найчастіше предикативні частини конструкції цього семантико-синтаксичного різновиду поєднані єднальними *і* (*й*), та, зіставним *а*: *Можливості, які виявляє (формалізує) сурядність, порівняно з можливостями підрядності, слабші, і з цього погляду сурядність не тільки не рівноцінна підрядності, але й значно віддаленіша від неї, ніж від безсполучниковості* (Н. Рула); *Проте через відсутність багатьох типів україномовних словників досі повільно просувається створення комп'ютерних лексикографічних систем, а це програмує відставання у низці ділянок не лише наукового, а й суспільно-економічного та політичного життя* (О. Сірук).

У семантичному та комунікативному планах приєднувальне складносурядне речення з асемантичними сполучниками майже нічим не відрізняється від такого самого різновиду із семантичними сполучними засобами. Приєднувальні конструкції є репрезентантами думок мовця, їхнього руху в процесі мовлення, саме тому такі структури характерні для художнього і розмовного стилів мовлення, а в науковому дискурсі вони поодинокі. Приєднуючи додаткове повідомлення до відносно самостійного змісту, сурядні сполучники, окрім своєї основної функції, тобто поєднання граматичних складників, виконують також і текстотвірну функцію.

У формально-граматичному плані для приєднувальних складносурядних конструкцій з асемантичними сполучниками характерний абсолютний фіксований порядок розташування предикативних частин, оскільки приєднувальний складник зумовлений першим (базовим). Такий семантичний різновид, як показує фактичний матеріал, зазвичай є біномом: *Разом із тим внутрішня складність основи, її компонентів – це окрема проблема, яка розв'язується лінгвістами по-різному, і саме вона є предметом розгляду в морфеміці* (І. Козленко).

Отже, у науковому дискурсі переважають сполучникові складносурядні конструкції з чітко вираженим синтаксичним зв'язком між предикативними частинами, що зумовлено екстралінгвальними особливостями дослідженого матеріалу. Проаналізовані тексти містять усі семантико-синтаксичні різновиди складносурядних речень, компоненти яких поєднані семантичними сполучниковими засобами: протиставні, зіставні, приєднувальні, розділові, градаційні, заперечні. Іноді автори використовують складносурядні структури, предикативні частини яких поєднані асемантичними сполучниками: каузальні, власне-темпоральні, обмежувальні, приєднувальні (з асемантичними сполучними засобами). Частотними в науковому дискурсі є зіставні, протиставні, приєднувальні (із семантичними сполучниками), каузальні конструкції. Усі інші семантико-синтаксичні різновиди досліджуваних речень поодинокі.

З'ЯСУВАЛЬНІ СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

У сучасній лінгвістиці спостерігаємо активність у дослідженні новітніх тенденцій наукової мови, що насамперед пов'язано з інтенсивністю процесів міжкультурної наукової комунікації та глобалізації.

Науковий стиль уважають одним із провідних функційних різновидів сучасної української літературної мови, що має дуже широку сферу застосування.

Різні аспекти теорії наукового тексту знайшли свій опис у мовознавчих розвідках українських та зарубіжних дослідників: Р. Алікаєва, М. Арделян, О. Баженової, І. Білодіда, А. Васильєвої, В. Виноградова, З. Висоцької, М. Кожини, А. Коваль, І. Колегаєвої, М. Котурової, О. Крижанівської, О. Лаптевої, Н. Мілованової, Н. Непийводи, М. Пещак, О. Покровської, С. Руденко, Л. Сапожнікової, П. Селігея, Л. Славгородської, А. Суперанської, О. Троянської та ін.

Синтаксичні параметри наукової мови почали детально вивчати ще з 20-х років минулого століття (О. Курило, О. Сиянський).

За твердженням І. Вихованця, розвиненість мови, її здатність до використання в науковій сфері великою мірою визначаються розвитком синтаксичної будови, оскільки синтаксис забезпечує реальне втілення двох основних функцій мови – комунікативної й пізнавальної [Вихованець, Городенська 2004].

Як зазначають автори колективної монографії «Лексичні та синтаксичні особливості наукового стилю української мови», своєрідність наукового стилю в тому, що в ньому превалує писемна форма спілкування з адресатом, що зумовлює застосування таких синтаксичних структур, завдяки яким виклад набуває найбільшої точності [Руденко 2013: 153]. Це зумовлює важливість ґрунтовного дослідження синтаксичних засобів оформлення наукових текстів. Одним із ресурсів, що допоможе досягнути специфіку синтаксичної організації наукового дискурсу, є з'ясувальні складнопідрядні речення.

Незважаючи на те, що з'ясувальні конструкції є найпоширенішим різновидом складнопідрядних речень, на сьогодні відсутні монографічні описи щодо їх функціонування в науковому стилі сучасної української мови. Оскільки лексико-граматичні особливості з'ясувальних складнопідрядних конструкцій цілком залежні від сфери вживання, тому їх опис буде доречним у межах певного стилю, у нашому випадку – наукового, що дозволить зробити внесок у розвиток теорії наукового дискурсу.

Мета дослідження – визначити склад лексико-синтаксичних моделей складнопідрядних з'ясувальних речень, що функціують у науковому дискурсі, а також описати роль з'ясувальних конструкцій як засобу введення чужого мовлення в науковому тексті, що зумовлює його полідискурсивність. Для досягнення мети розв'язуємо такі завдання: визначити роль з'ясувальних конструкцій у науковому тексті; схарактеризувати особливості семантики опорних слів, що приєднують підрядну частину досліджуваних одиниць та проаналізувати їх різноманітність у науковому стилі; описати найпоширеніші засоби передачі чужого мовлення в лінгвістиці; з'ясувати прийоми реалізації чужого мовлення в науковому дискурсі; проаналізувати способи експлікації статусу чужого мовлення в з'ясувальних конструкціях, що функціонують у науковому дискурсі.

У роботі застосовано такі методи дослідження: метод лінгвістичного опису з його універсальними прийомами спостереження й інтерпретації мовних фактів (подано способи асиміляції чужого мовлення в тексті, проаналізовано структурно-семантичні

можливості з'ясувальних конструкцій у текстах наукового стилю); метод суцільної вибірки (під час добору фактичного матеріалу). Джерельною базою слугували тексти різних сфер науки: природничих – фізики, хімії, географії; гуманітарних – історії, філософії, політології, права, мовознавства; поведінкових – психології тощо.

З'ясувальне складнопідрядне речення утворює синтаксичну єдність, у якій в головній частині окреслено **спосіб передачі** мовленнєво-мисленнєвої, експресивної або емоційно-оцінної діяльності суб'єкта, а в підрядній – **конкретний зміст** мовлення, думки, споглядання, оцінки: *К.-Г. Юнг колись **стверджував, що** людська психіка своїми коренями уходить в органіку, хімізм і далі в неорганічну матерію, підкреслюючи тим самим її родинні зв'язки з природно-космічними процесами та явищами* [Наука і цінності людського буття 2013: 45]; *Подорожуючи у 1916 р. по Японії, Р. Тагор **помітив, що** вірші японців – це насамперед вірші-картини, а не вірші-пісні, бо розуміє японець очима, а не розумом* [Філософські обрії 2012: 19]; *Аналізуючи і досліджуючи світ, науковці мають відвагу **зізнатися, що** їхнє пізнання світу, його законів не перевищує 5-10%, використовуючи надсучасну техніку* [Наука і цінності людського буття 2013: 130]; *Тож **не дивно, що** як фізіологічна дія, так і фізичні властивості та хімічна активність білого та червоного фосфору істотно різняться* [Пашевська 2019: 75].

Загальне визначення складнопідрядного з'ясувального речення доводить, що воно є найбільш антропоцентричною моделлю складного речення, оскільки в його головній частині обов'язково використовують лексеми, що передають певний вид інтелектуальної, мовленнєвої, емоційної життєдіяльності людини тощо.

У мовознавчій літературі проблема вивчення з'ясувальних конструкцій пов'язана насамперед із осмисленням і виявленням відношень між головною й підрядною частинами та їх місця в системі складнопідрядного речення (В. Белашапкова, Н. Валгіна, І. Вихованець, С. Ільєнко, М. Каранська, С. Крючков, Л. Максимов, І. Слинько та ін.), а також із установленням ролі складнопідрядного з'ясувального речення в організації тексту (А. Вежбицька, М. Кожина, О. Баженова, М. Котюрова та ін.).

Складнопідрядні з'ясувальні речення є надзвичайно чутливими щодо сфери вживання, і тому можуть розглядатися як продукт взаємодії лексико-синтаксичних властивостей і системи факторів, характерних для певної функційної сфери.

Основними факторами, що зумовлюють особливості функціонування синтаксичних конструкцій у науковому дискурсі, є специфічні відношення між адресантом і адресатом та пов'язана з ними полідискурсивність наукового тексту.

Найбільш поширеним способом експлікації полідискурсивного зв'язку в науковому тексті є експліцитне введення в нього чужого мовлення. Визначальну роль у цьому процесі відіграють з'ясувальні складнопідрядні речення. Двочастинна структура з'ясувальних конструкцій уможливує особливий характер зв'язків у тексті: головна частина речення стає введенням позатекстового фрагменту, а підрядна частина забезпечує наявність чужого тексту, при цьому головна частина може не тільки вводити чуже мовлення, а й давати йому оцінку [Олійник 2021: 38–39].

Отже, складнопідрядні з'ясувальні речення можуть установлювати міжтекстові відношення, формуючи полідискурсивність. У науковій комунікації це пов'язано з особливостями відношень між адресантом і адресатом, тобто чужі тексти підібрані з урахуванням такої мети як формування наукової компетенції, коли знання наукових персоналій і особливостей їх взаємодії складає важливу основу для розуміння сучасної

наукової методології. У науковому тексті імена відображають діахронний (історію науки, її витoki тощо) та синхронний (наукові здобутки сучасних учених) аспекти. Важливу роль в експлікації позиції певного дослідника в науці можуть виконувати з'ясувальні складнопідрядні речення, і саме вони стають найбільш уживаним засобом уведення чужої мови: П. С. Матишевський **вказував, що** право власності – це не лише юридична норма сама по собі, а норма правовідносин між людьми з приводу майна [Лихова 2006: 34]; Ще раніше П. С. Матишевський **писав, що** в юридичній літературі з питання про груповий (родовий) об'єкт злочинів проти соціалістичної власності існували різні точки зору. Одні автори **вважають, що** об'єктом посягання при розкраданні є відносини соціалістичної власності і існуюча система розподілу матеріальних благ, відносини соціалістичної власності, право державної і колективної власності як суб'єктивне право, економічні виробничі відносини. Сам же П. С. Матишевський **вважає, що** власність – це складні суспільні відносини, які включають не тільки економічні відносини між людьми з приводу привласнення матеріальних благ, але і правові відносини, які регулюють поведінку людей в цій сфері [Лихова 2006: 23]; Обґрунтовуючи принципи мімесису, Арістотель **наголошував, що** митець не обмежений пасивним відображенням докiлля, а й створює «те, що природа не здатна зробити» [Ковалів 2009: 34]; Вивчаючи склад прошарку судновласників і групи транспортного пролетаріату моряків Азово-Чорноморського басейну, О. Б. Шляхов **констатував, що** склад судновласників тут був різномірним за соціальним становищем [Константинова 2011: 20].

Грамматична будова речення та його лексичне наповнення перебувають у тісному взаємозв'язку. Сполучаючись одне з одним, слова, що утворюють структуру речення, формують синтаксичні відношення й зв'язки, які є структурно-семантичною основою синтаксичних утворень. Виявити ці особливості дозволяє аналіз речення як багатоаспектної синтаксичної одиниці, що уможливить бачення валентної специфіки окремих слів та цілих груп слів, котрі формують граматичну будову речення.

Головною особливістю з'ясувальних складнопідрядних конструкцій є наявність підрядної частини, що окреслена семантикою опорного слова. Лексико-граматичні властивості опорних слів з'ясувальних конструкцій є основою утворення неоднакових синтаксичних побудов.

Сутність змістових відношень між частинами з'ясувального речення, їх темпоральна та ментально-просторова різномірність зумовлюють особливий характер цих конструкцій, оскільки в них експлікується не тільки результат мовленнєво-мисленнєвої діяльності, але й спосіб його досягнення, оцінка тощо. Складнопідрядні з'ясувальні речення дозволяють визначити специфіку такої діяльності в межах певної сфери її реалізації. Головну роль у цьому відіграє лексична семантика опорних слів, що приєднують підрядну частину. Саме опорне слово в окреслених реченнях є не лише найважливішим компонентом головної частини, але й зв'язним елементом предикативних одиниць, що утворюють «контактну рамку» (С. Ільєнко), як-от: [говорити, що]; [вважати, що]; [добре, що] тощо.

У ролі опорного слова головної частини з'ясувального складнопідрядного речення найзатребуванішими постають дієслова, рідше – віддієслівні іменники, предикативи [Олійник 2010: 43–45]. У головній частині з'ясувальних конструкцій, що функціонують у науковому дискурсі, можна виділити такі семантичні групи опорних дієслів:

1) мовлення (говорити, заявляти, зауважувати, мовити, признаватися, твердити, стверджувати тощо), наприклад: Це змусило деяких його критиків **заявити**, що цього не можна робити, бо соціальні та моральні міркування є важливими чинниками утворення права і не дають йому можливості узаконити зловживання владою [Філософія права 2009: 93]; Та й сам Олександр Петрович **обмовляється**, що дані характеристики неоднаковою мірою стосуються різних груп пролетаріату: більше – освічених і висококваліфікованих, менше – малокваліфікованих робітників і сільськогосподарського пролетаріату [Константинова 2011: 25]; Сімдесят років нам **твердили**, що найбільший ворог науки є Церква, вона обмежує свободу науки, бере в полон, нищить. [Наука і цінності людського буття 2013: 120]; Результати проведених досліджень **дають підстави стверджувати**, що за використання ОМК рослини пшениці озимої формували потужну кореневу систему з покращеними морфологічними показниками порівняно з контролем [Агроекологічний журнал 2018: 60];

2) розумової діяльності (вважати, відзначати, зазначати, знати, пам'ятати, розуміти тощо), наприклад: Р. Штамплер також **вважає**, що юридичні науки виникають, усталюються та починають діяти незалежно від державної організації [Філософія права 2009: 98]; Вони **відзначали**, що інформаційним називається суспільство, в якому обробкою інформації зайнято більше людей, ніж обробкою сировини і матерії [Філософські обрії 2012: 42]; Так, Г. Кельзен **зазначає**, що аналітична чистота будь-якої теорії права може бути скомпрометована введенням до неї визначеного Дж. Остіном психологічного чинника [Філософія права 2009: 91]; Слід **пам'ятати**, що судження, на відміну від твердження, не має психологічного відтінку; знаходячи своє втілення у мові, не залежить від неї, може формулюватися різними реченнями тієї самої мови [Ковалів 2009: 58];

3) узагальнення, висновку (впливати, виявлятися, підкреслювати, показувати, виходити, приходити до висновку тощо), наприклад: З **формули впливає**, що, зменшуючи товщину діелектрика між пластинами або збільшуючи площу перекривання пластин, можна дістати конденсатор більшої ємності [Засєкіна, Засєкін 2019: 33]; Ми **з'ясували**, що рухомі носії зарядів у провіднику переміщуються під дією зовнішнього електричного поля доти, доки не вирівнюються потенціали всіх точок провідника [Засєкіна, Засєкін 2019: 38]; Отож, **виходить**, що істина суб'єктивна, цебто залежить від суб'єкта, а це вело до етичного релятивізму, який переростав у виправдання аморалізму [Гринів 2015: 88]; Порівнюючи метафізику з математикою, кенігсберзький мислитель **прийшов до висновку**, що метафізика не є наукою і спробував дати відповідь на запитання: чи можлива наукова метафізика? [Філософські обрії 2012: 6]; **Виявлено**, що пліснявий гриб *Stachybotrys chartarum* видаляє від 65 % до 76 % сірки із сирової нафти за 30 °С [Пашевська 2019: 94];

4) інформації (писати, інформувати тощо), наприклад: З цього приводу Г. Шпет **писає**, що «моральне», «практичне» мало для нього значення не лише пріоритету інтересу і важливості, але змушувало його розв'язувати і теоретичні проблеми філософії, висуваючи завжди перед його розумовим поглядом власні вимоги [Філософські обрії 2012: 36];

5) відчуття, сприймання (бачити, спостерігати, уявляти, з'ясувати, передбачати тощо), наприклад: Зазначений договір завжди **передбачає**, що договір про закупівлю не спрямований на розмежування компетенції органів управління та не

стосується реалізації владної управлінської функції замовником [Адміністративне право і процес 2018: 7].

З'ясувальні конструкції утворюють один структурно-семантичний тип на основі незаміщеності граматичної позиції в головній частині, яка цілком залежить від валентного потенціалу опорного слова, що потребує доповнення своєї структурно-змістової недостатності.

У лінгвістиці валентність розглядають як «закладену в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, здатність приєднувати і програмувати інші повнозначні слова» [Мірченко 2004: 92], тобто семантика слова містить указівку на необхідний доповнюваний компонент.

Властивість мати певну кількість валентностей, котрі повинні заповнювати одиниці відповідної семантичної природи, характерна для ознакових слів (дієслова, прикметники, предикативні іменники тощо). Проте основним носієм валентності залишається дієслово, бо решта ознакових слів набуває валентнісних якостей у зв'язку з дієсловом [Вихованець, Городенська 2004: 269]. Отже, саме дієслова є тим класом слів, який дає відчуття неповноти висловлення й вимагають їх конкретизації.

У зв'язку з вищевикресленим спостерігаємо одну з основних тенденцій функціонування складнопідрядних з'ясувальних конструкцій у науковому стилі – збільшення складу опорних слів зі значенням передачі інформації.

Розширення засобів введення чужої мови для наукового дискурсу є актуальним завданням, оскільки об'єм інформації в будь-якій із сучасних галузей настільки великий, що майже кожне наукове дослідження ґрунтується на попередньому досвіді, і, як наслідок, практично будь-який науковий текст містить непряму мову, при цьому можливе близьке сусідство не лише речень, але і їх підрядних частин, наприклад: *І хоча окремі автори пишуть, що об'єктом злочинів проти власності є суспільні відносини власності, що охороняються кримінальним законом, як частина економічних відносин, як основа економічної системи держави, є очевидним і **однозначно зрозумілим, що мова іде про правовідносини, адже уявити собі такий феномен, як економічна система держави поза межами правового регулювання неможливо*** [Лихова 2006: 23]. Це порушує питання про доцільність створення власне лексичної різноманітності засобів уведення чужої мови в межах з'ясувальних складнопідрядних речень.

У сучасній українській мові існує великий спектр дієслівних та іменних лексем, але багато з них через різні причини є непридатними для наукового дискурсу, оскільки можуть бути звернені до емоційної сторони усного мовлення (*кричати, мовити, теревенити, базікати*). Непридатність подібних засобів для наукового стилю цілком очевидна, проте вимоги різноманітності сигналів «уведення» чужого слова істотні й для наукових текстів.

Лексична різноманітність опорних слів у науковому стилі досягається, насамперед, через уведення лексем зі значенням мислення (можуть указувати на процес мовлення), а також за допомогою лексем інших семантичних груп (*підкреслювати, вказувати, зазначати, помічати тощо*), які зазнають певних семантичних трансформацій, позначаючи процес передачі інформації, наприклад: *Погоджуючись із німецькими мислителями щодо предмета філософії, Міхневич **підкреслює, що саме розвиток художньої творчості, ремісничої, політичної, суспільної діяльності, є умовою виникнення філософії, позаяк вони стимулювали розумову діяльність та розвиток***

свідомості [Філософські обрії 2012: 8]; *Це, на думку Л. Хелмса і У. Сурела, вказує, що політична опозиція – це здебільшого квазіоднорідна композиція/структура у складі парламентської меншості (акторів/гравців парламентської меншості), які не змогли увійти до композиції уряду* [Актуальні проблеми політики 2016: 54]; *В. К. Колпаков зазначає, що роль реєстраційної процедури полягає переважно в підтвердженні юридичних фактів* [Адміністративне право і процес 2018: 8].

Залучення дієслів зі значенням мислення для поповнення засобів уведення чужого мовлення в науковому дискурсі цілком зрозуміло й передбачувано, оскільки, з одного боку, процеси мовлення і мислення онтологічно пов'язані, а з іншого – дієслова зі значенням мислення становлять велику лексико-семантичну групу, значна частина якої не має емоційно-оцінних компонентів.

Семантичний потенціал лексем такого типу в науковій мові може використовуватися по-різному: може знівельоватися до базової семи на позначення процесу мовленнєвої діяльності або актуалізуватися, і тоді додаткові семантичні компоненти знаходять своє застосування.

Нівеляція семантичних відмінностей опорних слів, як правило, обумовлена їхньою близькістю у викладі, однорідному за тональністю оцінки, наприклад, при «неупередженому» описі поглядів, наприклад: *Пітагор уважав, що світ упорядковують числа, а Левкп і Демокрит обґрунтували атомістичну концепцію. Великий філософ Платон розробив вчення про «ідею», з якого розпочинається об'єктивний ідеалізм. Його учень Аристотель стверджував, що кожна річ – це єдність матерії та форми, які не можуть існувати окремо. Зрозуміло, що давньогрецька філософія закладає основи раціоналізму в філософії* [Гринів 2015: 20].

Актуалізація семантичного потенціалу лексеми характерна також для викладення історії питання або для полемічних фрагментів, де суттєвою є вказівка не лише на факт мовленнєвої діяльності, але й експлікація її особливостей: припущення, переконання, упевненість тощо, наприклад: *Давні греки вважали, що спочатку існувала передфілософія, що проявлялася в трьох різновидах: гомерівському, гесіодівському й орфічному. Насамперед ідеї передфілософії в античному релігійно-мітологічному варіанті відтворені в безсмертних поемах «Іліада» й «Одіссея», які традиційно приписують легендарному співцеві Гомеру. Звісно, треба зважати на те, що до названих поем слід підходити як до художніх творів, в які вкраплені питання світогляду, що дає підстави ставитися до них і як до форм передфілософії античного часу. Доцільно зауважити, що в «Іліаді» наголошено, начебто світобудова становить єдність трьох частин: Землі як нерухокої площини заокругленої форми, а також рівно віддалених від неї Неба, підтримуваного стовпами, і Підземелля. У поемі зазначається, що все, – не виняток і боги, – пішло від Океану, чим спричинена кровна спорідненість олімпійських мітологічних істот* [Гринів 2015: 71]; *Мислитель переконаний, що здатність людини до пізнання безумовного є її природною сутнісною рисою, закладеною самим Творцем* [Філософські обрії 2012: 9]; *На думку Б. І. Пугінського, не викликає сумнівів те, що комерція, тобто торгівля, – це вид підприємницької діяльності* [Адміністративне право і процес 2018: 46].

Семантична трансформація опорних слів зі значенням мислення має свою специфіку. Реалізація семантичного потенціалу дієслів зі значенням мислення, які в

науковому дискурсі мають можливість означати передачу інформації, передбачає різну міру актуалізації ментальної семи: *повну, часткову і знівельовану*.

Повна актуалізація ментальної семи супроводжує спробу проникнення до приватного світу чужої свідомості (Б. Рассел). У науковому дискурсі схожі спроби побудовані на основі аналізу відомих праць, проте ніяка глибина розуміння (лише інтерпретує, а отже, змінює чужу думку) не дає права на достовірність припущення, тому в тих випадках, коли автор дійсно намагається осягнути приватний світ іншого дослідника, він слушно супроводжує свої припущення вказівками на їх можливу недостовірність, наприклад: *Переймаючись питаннями походження життя, філософ [Емпедокл] займався розв'язанням проблеми співвідношення частини і цілого, оскільки вважає, що спочатку виникли окремі живі органи. Приміром, він писав, що спочатку виникло багато голів без карку і шиї, блукали голі руки без пліч, а самотні очі без лобів. Відтак ці роз'єднані члени зійшлися завдяки силі любові – і почали виникати живі істоти, з яких вижили тільки пристосовані. Емпедокл дійшов висновку, що людина не спроможна сприйняти швидкості світла, бо вона дуже велика* [Гринів 2015: 84].

Часткова актуалізація ментального компонента семантики, разом із набуттям семи «передача інформації» припускає наявність експлікованих підстав для об'єктивізації сфери чужої думки. Подібна семантична трансформація, як правило, пов'язана зі значною (проте об'ґрунтованою) мірою втручання в чуже слово, наприклад: *Водночас Платон зазначає, що речі причетні до ідеї, бо будь-яка річ виникає через її причетність до особливої сутності. Присутність означає, що ідеї присутні в речах як їхній зразок і прообраз. Проте філософ признається, що сам не зрозумів остаточно таких взаємин. Платон стверджує, що в усіх речах наявна сила світового архітектора, який створив цей світ* [Гринів 2015: 98]. У подібних випадках ступінь і виправданість втручання в чуже мовлення й думку можуть бути остаточно встановлені тільки на основі порівняння першоджерела з повторною інтерпретацією. Таке використання дієслів зі значенням мислення передбачає, що основна відповідальність за наведені слова лежить на цитувальникові, тому подібний спосіб уведення чужого слова потребує ґрунтовного вивчення першоджерела й досвіду потрактування чужої думки.

Нерідко спостерігаємо приклади, коли часткове пряме цитування підкреслює наближеність переказу та, відповідно, значну міру нівеляції ментальної семи в опорному слові: *Зокрема, А. В. Наумов вказує, що у ряді випадків теорія об'єкта злочину як суспільних відносин «не завжди спрацьовує»* [Лихова 2006: 22].

Зміст стверджувальної цитати може бути й більшим, у таких випадках наведена думка стає ніби своєрідною тезою, котру підтверджує «пряма мова» цитованого: *Зберігає свою актуальність застереження Д. Чижевського, що «ми знаходимось у досить скрутному становищі, коли захочемо схарактеризувати українську філософську думку, бо ми можемо з повною певністю сказати, що маємо тут справу лише з початками і наміченням думок, які можуть бути розвинені в дальшій філософській творчості українських мисленників майбутнього». Наш історик національної філософії наголошує, що український великий філософ може з'явитись лише в майбутньому* [Гринів 2015: 29].

Пропонована в науковому дискурсі градація «ментальності» дієслів зі значенням мислення відображає динамічність у взаємодії мови і мовлення, а також показує складність взаємовідношень експлікованого та не експлікованого в науковому тексті.

У цілому взаємодія чужого і свого мовлення в науковому дискурсі є основною проблемою, у розв'язанні якої значну роль відведено складнопідрядним з'ясувальним реченням.

Передача чужого мовлення є предметом дослідження українських та зарубіжних мовознавців (Г. Брюннер, Г. Винокур, З. Жовнірук, В. Кодухов, І. Попова, Г. Чумаков та ін.). Зацікавлення чужим мовленням, способами його асиміляції в авторському тексті пов'язане з феноменом цих мовних структур.

Найпоширенішими засобами передачі чужого мовлення науковці визнають: «невласне пряму мову» (Л. Булаховський, О. Волох, М. Каранська, М. Кулик та ін.), «напівпрямую мову» (О. Ахманова, А. Багмут та ін.), «вкраплену мову» (М. Каранська), «здогадну пряму мову» (І. Ющук) тощо.

Існування в лінгвістиці термінів «чуже мовлення» (М. Бахтін, С. Бевзенко, Г. Винокур, Д. Ганич, І. Олійник та ін.), або «чужа мова» (А. Багмут) зумовлено тим, що чуже мовлення кваліфікується свідомістю як дане зовнішнім світом, на противагу власному мовленню, яке для суб'єкта має внутрішню передісторію і, відповідно, сприймається як інтелектуальна власність.

Особливості кваліфікації конструкцій чужого мовлення, зокрема основні їх різновиди, детально описані в розвідці Г. Чумакова. Він виокремив такі типи синтаксичних структур з чужим мовленням: конструкції прямої мови, непрямої мови, тематичної мови, невластне прямої мови та вільної прямої мови. До того ж дослідник, зважаючи на значущість опозиції свого і чужого в мовленні, у свій час запропонував об'єднати різноаспектне вивчення чужого мовлення в лінгвістиці у межах нової галузі – *репрезентології*, враховуючи співвіднесеність цієї категорії з категоріями філософії [Чумаков 1975].

Проблематика опису чужого мовлення досить широка: логіко-філософські критерії поділу на своє і чуже (М. Бахтін, В. Виноградов та ін.), способи експлікації цього співвідношення (О. Гвоздєв, М. Поспєлов, В. Адмоні, О. Сиротиніна, Г. Чумаков та ін.), функції опозиції *своє/чуже* в тексті (Г. Винокур, В. Виноградов, Н. Шведова та ін.) тощо.

У процесі освоєння й уточнення наукової картини світу чуже мовлення для дослідника стає одним зі способів співвідношення безпосереднього об'єкта вивчення з власним уявленням про нього. Чуже мовлення в науковому дискурсі, що вже містить відображення результатів осмислення цього об'єкта, реалізується в епістемологічних та аксіологічних орієнтирах: *Наприклад, Г. А. Злобін та С. Г. Келіна відмічають не без підстав, що не можна визнати недіючими норми типу ст. 71 (пропаганда війни), ст. 74 (порушення національної і расової рівноправності), які, хоча і не застосовуються на практиці, але є важливими кримінально-правовими гарантіями конституційних прав громадян. Є підставу думати, що такі норми необхідні, і в майбутньому їх число має збільшуватися* [Лихова 2006: 238]; *С. Б. Гаєриш правильно вважає, що мова в даному випадку іде не про суспільні відносини, а про належну поведінку даної особи в кожному випадку відповідно до вимог загальної норми* [Лихова 2006: 69].

Виділення чужого мовлення в науковому дискурсі зумовлюється особливими правилами, і найголовнішим тут постає *прийм авторизації* (М. Кожина, Г. Золотова та ін.), наприклад: *Так, церковний історик XIX ст. О. Нікольський вважав, що за своїми поглядами Міхневич тяжів до Фіхте...[Філософські обрії 2012: 5]; І. Е. Мусаєлян та Ю. О. Славінський підкреслюють, що підприємництво – це процес соціальної інновації,*

спрямований на започаткування й ведення власної справи, професійних організацій, нових професій і робочих місць [Адміністративне право і процес 2018: 40].

Вимоги, пов'язані з розмежуванням свого й чужого в науковому дискурсі, мають не лише етичну основу, що передбачає відношення до чужого слова як особливого виду інтелектуальної власності, але й основу логічну, яка ґрунтується на визнанні того, що чуже мовлення народжується в певній свідомості як складна система поглядів (навіть суб'єктивних), і без вказівки на цю систему інформація є неповною.

На протипагу авторизації, яка вказує на суб'єкта мовленнєво-мисленнєвої діяльності, досить широко використовують прийом «відчуження мови», пов'язаний з указівкою на належність судження до наукової аксіоматики: **Відомо, що для поліпшення господарських якостей кислих ґрунтів слід вживати вапнування** [Агроекологічний журнал 2018: 44]; **Експериментально доведено, що кремнієві добрива в ґрунті забезпечують поглинання рослинами фосфору з важкодоступних форм фосфатів, за їх використання зменшується хімічне зв'язування фосфору ґрунтом, здійснюється позитивний стимулюючий вплив на розвиток кореневої системи рослин, швидкість їх росту, продуктивність та стресостійкість** [Агроекологічний журнал 2018: 58]; **Установлено, що два точкові заряди по 1 Кл на відстані 1 м один від одного у вакуумі взаємодіють із силою $9 \cdot 10^9$ Н** [Засєкіна, Засєкін 2019: 8].

У лінгвістичних описах відзначено, що в науковому дискурсі чуже мовлення часто набуває форми прямого чи непрямого цитування (О. Баженова, М. Кожина).

Уточнимо, що згідно з Законом України «Про авторське право і суміжні права» цитата – це порівняно короткий уривок з літературного, наукового чи будь-якого іншого опублікованого твору, що використовується з обов'язковим посиланням на його автора та джерело цитування іншою особою у своєму творі, щоб зробити зрозумілішими свої твердження або для посилення на погляди іншого автора в автентичному формулюванні [Закон України 1993]. Якщо ж цитата наводиться як складова частина в авторському реченні [Ющук 2004: 627], то складнопідрядні з'ясувальні речення для наукового дискурсу варто вважати одним із основних засобів оформлення непрямих цитат.

За слухним спостереженням Ю. Астратової, кваліфікація чужого мовлення завжди має відносну точку відліку, тобто поняття *чужої мови* може бути визначене тільки на тлі *мови своєї*. Важливість указівки на автора визначається насамперед тим, що саме вона «застерігає» про чуже мовлення [Астратова 2013: 40]. Зауважимо, що вказівка на автора є концептуально значущим компонентом не лише з'ясувальних речень, але й усього наукового тексту в цілому. Персоналії, про які йдеться в науковому тексті, в усьому різноманітті вказаних взаємовідносин один з одним і з самим автором тексту створюють його концептуальну основу, оскільки позиція автора наукового тексту стає посправжньому очевидною лише при співвідношенні її з позиціями інших дослідників.

Проте фактичний матеріал засвідчує, що пряма вказівка на автора не є єдиним способом експлікації чужого мовлення. Маркери чужого слова в науковому тексті підпорядковані прагматичним завданням і можуть бути прихованими, або ж зливатися з текстом і відкриватися тільки при аналізові текстового фрагмента, наприклад: **На перший погляд може здатися, що встановлення зон відкриває широке поле для сваволі дослідника, для його суб'єктивних смаків і поглядів** [Перебийніс 2013: 26]. Конструкція показує очевидність того, що автор не може бути прихильником висловленої думки. Тільки розуміння, що зміст підрядної частини не є продуктом авторської

свідомості, дозволяє побачити маркер чужого мовлення *на перший погляд*. Цей маркер актуалізує в значенні дієслова *здатися* сему недостовірності, припущення і робить її провідною. Імплицітний характер відчуженого мовлення в таких реченнях зумовлений прагматичною настановою.

Одним із засобів передачі чужого мовлення в наукових текстах лінгвісти вважають *переповідні структури* – особливі транспоновані конструкції прямої мови [Гуйванюк 2010: 404].

Підаючи ретельному аналізу переповідні конструкції непрямої мови, Н. Гуйванюк висловлює міркування, що здебільшого вони побудовані у формі елементарного складнопідрядного з'ясувального речення, хоч подекуди можуть становити розгорнуті складні речення з кількома підрядними (найчастіше з однорідною супідрядністю) [Гуйванюк 2010: 408].

Переповідні речення як окремий тип синтаксичних структур розглядає в своїх працях А. Загнітко. Модальне значення переповідності супроводжує певний зміст речень, у яких висловлюється вияв не особистого досвіду мовця, його переконання, а переказуються спостереження, умовисновки інших осіб [Загнітко 2001: 114].

Менш поширеним типом переповідних конструкцій учені визнають «напівпряму мову». За твердженням А. Багмут, «напівпряма мова – це введена до авторської мови чужа мова без зазначення її прямої цитації, але з посиланнями на мовця та відтворенням його стилю» [Багмут 2000: 370]. Напівпряма мова поєднує риси прямої й непрямої мов. У ній зберігаються і лексичний склад, і граматичне оформлення прямої мови, проте, як зазначають автори лінгвістичного словника Д. Ганич та І. Олійник, передається вона «у формі підрядного речення» [Ганич, Олійник 1985], тобто напівпряма мова є однією із транспонованих форм прямої мови.

Вважаємо, що все це зумовлює смислове і структурне різноманіття способів відчуження мови в межах складнопідрядних з'ясувальних конструкцій.

Досліджуваний матеріал показав, що в текстах наукового стилю в складнопідрядних з'ясувальних реченнях статус чужого мовлення може експлікуватися такими способами: 1) із прямою (персональною) вказівкою на автора; 2) із узагальненою вказівкою на автора [Олійник 2020: 99].

Кожен спосіб пов'язаний з особливою мотивацією і прагматичною настановою, що насамперед визначає його текстотвірний потенціал.

Способи з *прямою (персональною) вказівкою на автора* відкрито демонструють авторство мовлення, тому й не викликають труднощів ідентифікації та опису.

У таких конструкціях ім'я автора слів може вводитися кількома способами (на рівні головних і другорядних членів речення):

1. Ім'я автора відчуженої мови займає синтаксичну позицію суб'єкта в головному реченні та може супроводжуватися певними коментарями, наприклад: О. А. Лукашева відзначає, що права людини – це визначені нормативно структуровані властивості та особливості буття особи, які виражають її свободу і є невід'ємними та необхідними способами і умовами її життя, її взаємовідносин із суспільством, державою, іншими індивідами [Лихова 2006: 82]; Ще в 1797 р. італійський фізик Алессандро Вольта довіє, що в місці контакту (дотyku) двох різних металів виникає різниця потенціалів, яку тепер називають контактною [Засєкіна, Засєкін 2019: 57]; Так, церковний історик XIX ст. О. Нікольський вважає, що за своїми поглядами

Міхневич тяжіє до Фіхте, Г. Шпет відзначає його симпатії до шеллінгіанства й романтизму, Д. Чижевський у «Нарисах з історії філософії на Україні» підкреслює вирішальний вплив Гегеля [Філософські обрії 2012: 5]; Певні протиріччя в трактуванні об'єкта злочину, на нашу думку, допускає і Р. Ю. Гревцова, яка пише, що «родовий об'єкт умисного ухилення від сплати та необережної несплати обов'язкових внесків державі визначається як соціальні цінності у сфері економіки» [Лихова 2006: 38].

Індивідуалізація авторства в науковому тексті може зумовлюватися різними чинниками, зокрема, прагматичними, так, наприклад, у кваліфікаційних роботах це один зі способів показати власну наукову ерудицію, у навчальних текстах – розширення світоглядних уявлень адресата. Супровідні коментарі констатації авторства, як правило, містять вказівку на їх високий науковий статус. Подібні зауваження покликані, мабуть, надати значущості наведеним думкам і судженням. Інколи подибуємо прямі коментарі з протилежним значенням, як-от у третьому прикладі. Відзначимо, що в сучасній науці прямі коментарі з вказівкою на низький статус автора практично не використовують, хоча вони й були популярними в науковому дискурсі минулого століття.

2. Позицію суб'єкта в головній частині речення займає займенниковий іменник, котрий замінює ім'я автора, вказане в попередньому реченні, наприклад: *Інший німецький філософ Дітріх фон Гільдебранд також пройнявся проблемою визначення того, що таке філософія у відповідній розлогій праці. Він не погоджується з тим, що існує криза філософії, що відсутні філософи, які справді мають статус мислителів* [Жадько 2018: 5]; *Р. Пуанкаре не лише бачив, а радше відчував і передбачав наприкінці ХІХ ст. актуальні й потенційні можливі негативні наслідки досягнень науки та неконтрольованого впровадження її результатів у виробництво. Однак він зазначає, що подолати їх без науки, наукового розуму неможливо* [Наука і цінності людського буття 2013: 12].

Подібні способи вказівки на авторство використовують у тих випадках, коли потрібен розлогий коментар наведеного посилання, наприклад, у першому контексті перше речення це констатація зацікавлення автора конкретною проблемою (*Інший німецький філософ Дітріх фон Гільдебранд також пройнявся проблемою визначення того, що таке філософія у відповідній розлогій праці*).

У другому контексті перше речення містить пояснення витоків тих поглядів, які представлені у з'ясувальному реченні від імені автора.

3. Ім'я автора займає синтаксичну позицію другорядного члена речення при предикаті без впливу денотативного суб'єкта дії на позицію суб'єкта синтаксичного, наприклад: *Так, у дослідженнях В. О. Василенка вказується, що innovation (англ.) – складається з двох слів – латинського «новація» (новизна, нововведення) і англійського префікса «in», що означає «в», «введення»* [Карамушка, Москальов 2011: 11].

У таких прикладах, як зазначає Н. Арутюнова, усунення денотативного суб'єкта з позиції суб'єкта синтаксичного має не лише конструктивне значення, загалом це зміна акцентів викладеного з автора на зміст мовлення [Арутюнова 1988]. Перенесення на позицію граматичного суб'єкта підрядного речення і його відчуженого змісту робить підрядну частину центром уваги адресата, залишаючи для вказівки на автора другорядну граматичну й смислову позицію.

Речення на кшталт таких можна віднести до категорії перехідних між персональними й узагальненими, оскільки подібні конструкції допускають у якості поширювачів предиката не лише персональні вказівки на авторство, а й вказівки узагальнені, наприклад: ***Підкреслюється, що структурно-процесуальні зміни є однією з найбільшпоширених змін і стосуються розподілу повноважень і відповідальності,координаційних та інтеграційних механізмів, поділу на відділи; технологій і завдань, графіка виконання завдань, запровадження нового обладнання або методів, змін нормативів і самого характеру роботи*** [Карамушка, Москальов 2011: 14]; ***Але при цьому наголошується, що таке трактування «особистісних змін» нині поступово втрачає свою актуальність у зв'язку з глибоким вивченням так званих «квантових змін», які характеризуються позитивними змінами особистості за відсутності факторів соціальної дезадаптації*** [Карамушка, Москальов 2011: 15].

Отже, перехідні приклади такого типу показують компактність та економність синтаксичної системи сучасної української мови, яка дозволяє на базі однієї конструкції виділити декілька різних смислових різновидів.

Поруч з конкретизацією автора в науковому стилі дуже поширені способи передачі чужого мовлення ***з узагальненою вказівкою на авторство***. У таких конструкціях узагальнення цілковито залежатиме від різних передумов, наприклад, наукової спеціальності, певної наукової школи, студії тощо [Баженова 2001]. Основними критеріями вибору тут, на наш погляд, можна вважати поширеність і визнаність певної думки, ідеї, гіпотези в науковому співтоваристві й комунікативну стратегію автора, котрий покликається на чуже слово, наприклад, у навчальних текстах вказівка на конкретного автора виконує своєрідну виховну функцію: прищеплює вміння орієнтуватися в наукових персоналіях.

Уточнити функції узагальнення авторства дозволяє розгляд змістового аспекту співвідношення головного і підрядного речення. Узагальнення – це розширення обсягу поняття шляхом зменшення конкретизуючих ознак його змісту (абстрагування від специфічних ознак предметів цього виду і збереження загальних ознак, властивих однаковою мірою всім видам цього роду) [ФЕС 2002: 653]. У нашому випадку розширення здійснюється в такий спосіб: експлікація колективного авторства є не просто визнанням того, що певна думка чи судження має не одного, а декілька прихильників, тобто важливим є зовсім не кількісний критерій. Узагальнення зводить до певної концептуально значущої спільності різні, не завжди схожі позиції, через що практично неможливо використати пряме цитування при вказівці на колективне авторство – узагальнення робить висновок майже безвідносним до слів одного представника, і саме повідомлення має належати єдиній організованій свідомості автора кінцевого тексту [Олійник 2020: 101]. Урешті маємо судження, у якому вказівка на узагальнене авторство не показує список прихильників, а дає методологічне підґрунтя тієї позиції, що відображена у з'ясувальній підрядній частині, наприклад: ***Мовознавці твердять, що слово мірміс з'явилося разом з обрядами та містеріями діонісійного культу і позначало діяльність жерця, тобто танець, музику, спів*** [Наука і цінності людського буття 2013: 157]; ***Стосовно професійного самовизначення, статистки констатують, що близько 85% старшокласників не визначилися з подальшою професією, що в результаті призводить до 17,4% безробітної молоді по відношенню до економічно активного населення (за даними МОП 2012 р.). Психологи відмічають, що соціально-***

економічні наслідки молодіжного безробіття є більш складними та глибокими, ніж у безробіття дорослого населення, оскільки відбуваються деструктивні зміни особистості, переживання безпорадності та примирення з ситуацією: людина починає звикати до бездіяльності, втрачає професіоналізм та здобуті навички [Помиткіна 2013: 6]; Інші вчені вважають, що одним з кінцевих продуктів стратегічного менеджменту є проєкт структури організації і змін, що дають змогу їй адекватно адаптуватися до зовнішнього середовища [Карамушка, Москальов 2011: 11]; **Вважається, що у XX ст. в глобальному масштабі біля 200 млн. людей були вбиті, а ще понад 600 мільйонів зазнали поранень і травм** [Наука і цінності людського буття 2013: 190].

У таких реченнях узагальнення має досить високий рівень абстракції, практично наводяться погляди, що поділяє абсолютна більшість учених певної спеціальності, іноді навіть статус науковців не робить ці погляди автоматично істинними, і з ними можна не погоджуватися, з ними можна сперечатися тощо.

Отже, науковий дискурс, як сфера функціонування з'ясувальних складнопідрядних речень, має величезний дослідницький потенціал, оскільки саме в ньому спостерігаємо можливість значного розкриття структурно-семантичних і функційних можливостей такого типу складнопідрядних речень.

Досліджувані речення в науковому стилі відіграють провідну роль як у формуванні структурно-композиційних параметрів тексту, так і в організації його концептуально-змістового наповнення. Такі можливості реалізації зумовлені антропоцентризмом побудови з'ясувальних конструкцій, що передбачає широку перспективу їх трансформації й підлаштованості під вимоги сфери вживання.

Складнопідрядні з'ясувальні речення в науковому дискурсі постають найзатребуванішим засобом уведення чужої мови. Це зумовлено тим, що її лексико-синтаксичні властивості надають великі можливості для використання різних форм свого і чужого слова. Наявність двох предикативних одиниць з лексико-граматичним показником зв'язку, перша з яких належить цитувальникові, друга – цитованому, дозволяє подати чуже слово в достатньо розгорнутому вигляді та, водночас, досить повно продемонструвати оцінку, надавану чужому мовленню, вказуючи не лише на неї загалом, а й на підстави її надання.

Структурно-семантичні особливості описуваних речень визначаються семантикою опорного слова й лексичним наповненням синтаксичних позицій у будові предикативних частин. Дослідження показало, що семантичне оформлення з'ясувальних конструкцій може впливати на модифікацію змістового відношення між його частинами, ускладнюючи зміст додатковими відтінками. У ролі опорного слова головної частини складнопідрядного з'ясувального речення найуживанішими, як з'ясувалося, є дієслова, рідше вживаються віддієслівні іменники, предикативи. Предикатні лексеми, які функціонують у головній частині з'ясувальних речень, належать до певних семантичних типів лексики: це слова зі значенням інтелектуальної, психічної, мовленнєвої діяльності, буття та виявлення.

Специфіка з'ясувальних конструкцій у науковому стилі визначає низку структурно-семантичних тенденцій їх розвитку, зокрема, розширення типового спектру лексем зі значенням передачі інформації через уведення лексико-семантичної групи дієслів зі значенням мислення тощо. Необхідність такого розширення зумовлена частотністю

складнопідрядних з'ясувальних речень із чужою мовою в науковому дискурсі за неможливості залучення основних синонімів дієслів *говорити* і *писати*.

Отже, чужа мова в науковому дискурсі утворює органічну складову тексту, підпорядковану авторським завданням, що визначають спосіб її уведення. Ці завдання обумовляють лексико-синтаксичний потенціал з'ясувальних речень, що містять констатацію або оцінку мовленнєво-мисленнєвої діяльності автора.

Перспектива подальшого дослідження полягає у вивченні співвідношення констатації та оцінки в способах уведення чужої мови за допомогою з'ясувальних складнопідрядних речень.

У дослідженні використані матеріали статей: Олійник Е. В. Семантика та прагматика з'ясувальних складнопідрядних речень: монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2010. 136 с.; Олійник Е. В. З'ясувальні складнопідрядні речення як засіб уведення чужого мовлення в науковому дискурсі. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. праць Харківського національного університету ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2020. Вип. 53. С. 94–104. Олійник Е. В. Особливості з'ясувальних конструкцій у науковому дискурсі. *Nowoczesna nauka: teoria i praktyka: mater. V Międz. Konf. Nauk.-Prakt.* (Poznań, 20 marca 2021 r.). Poznań: Nowa nauka, 2021. S. 38–39.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. *Агроекологічний журнал 2018*: Агроекологічний журнал: наук.-теор. журнал / гол. ред. О.І. Фурдичко. Київ, 2018. №1. 183 с.
2. *Адміністративне право і процес 2018*: Адміністративне право і процес: наук.-практ. журнал / ред. рада: І. С. Гриценко, Р. С. Мельник, А. І. Берlach та ін. Київ: Київський університет, 2018. № 3 (22). 136 с.
3. *Актуальні проблеми політики 2016*: Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць / редкол.: С. В. Ківалов (голов. редкол.), Л. І. Кормич (голов. ред.), А. В. Полухіна (відп. ред.) та ін.; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса: Фенікс, 2016. Вип. 58. 316 с.
4. *Гринів 2015*: Гринів О. Історія філософії. Курс лекцій для аспірантів. Львів, 2015. 559 с.
5. *Жадько 2018*: Жадько В. А. Розуміння філософії через діалог з видатними мислителями: монографія. Запоріжжя: Вид-во ЗДМУ, 2018. 132 с.
6. *Засєкіна, Засєкін 2019*: Засєкіна Т. М., Засєкін Д. О. Фізика і астрономія: підруч. для 11 кл. закладів заг. серед. освіти. Київ: УОВЦ «Оріон», 2019. 304 с.
7. *Карамушка, Москальов 2011*: Карамушка Л. М., Москальов М. В. Психологічні умови підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації: монографія. Київ: «Просвіта», 2011. 200 с.
8. *Ковалів 2009*: Ковалів Ю. І. Абетка дисертанта: методологічні принципи написання дисертації: посіб. Київ: Твім інтер, 2009. 460 с.
9. *Константінова 2011*: Константінова В. М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). Запоріжжя, 2011. 100 с.
10. *Лашевська 2019*: Лашевська Г. А. Хімія: (рівень стандарту): підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Генеза, 2019. 192 с.

11. *Лихова 2006*: Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. 573 с.
12. *Наука і цінності людського буття 2013*: Наука і цінності людського буття: колект. моногр. / за заг. ред. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 550 с.
13. *Перебийніс 2013*: Перебийніс В. І. Статичні методи для лінгвістів: посіб. Вінниця: Нова книга, 2013. 176 с.
14. *Помиткіна 2013*: Помиткіна Л. В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень: монографія. Київ: Кафедра, 2013. 381 с.
15. *Тавровецька 2019*: Інноваційні технології розвитку психологічних ресурсів особистості: колект. моногр. / відп. ред. Н. І. Тавровецька. Херсон: Вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2019. 354 с.
16. *Філософія права 2009*: Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
17. *Філософські обрії 2012*: Філософські обрії: наук.-теор. журнал Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Київ-Полтава, 2012. Вип. 28. 224 с.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ДИСКУРС ЯК ОБ'ЄКТ СУЧАСНОЇ ЛІНГВОДИДАКТИКИ

НАУКОВИЙ ДИСКУРС ЯК ОБ'ЄКТ НАВЧАЛЬНОГО МОДЕЛЮВАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Визнання і конкурентоздатність українського науковця у міжнародній науковій спільноті певною мірою визначається здатністю визначати і вирішувати наукові проблеми, знанням правил, норм комунікативної поведінки, прийнятними для членів світової наукової спільноти. У зв'язку з цим виникає потреба у спеціалізованих курсах у вищій школі з метою навчання магістрантів, аспірантів української мови для науки, аналітичної сфери та управління. Недостатнє застосування методик навчання академічного письмового дискурсу в практиці викладання української мови на 1-4 курсах навчання в університеті, несформованість у студентів навичок написання письмових навчально-наукових повідомлень, публікацій ускладнює формування дискурсивної компетентності в науковій сфері спілкування.

Урахування таких факторів, як усвідомлення майбутніми науковцями потреби в українській мові як засобі професійного й наукового зростання, необхідності формування умінь, які продиктовані природою наукового мовлення й канонами українськомовного писемного наукового спілкування, сучасними тенденціями в теорії навчання мови, вимагає проектування і використання нових навчальних курсів у вищій школі.

Сучасний етап розвитку світової лінгвістичної думки характеризується формуванням когнітивно-дискурсивної парадигми. М. Кочерган, оцінюючи стан і перспективи розвитку сучасного мовознавства зазначає, «парадигми ніби накладаються одна на одну і навіть співіснують, то ігноруючи одна одну, то зближуючись» [Кочерган 2003: 5]. Когнітивна наукова парадигма, оскільки «характеризується спрямуванням на вивчення мови як засобу отримання, зберігання, обробки, переробки й використання знань, на дослідження способів концептуалізації й категоризації певною мовою світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду» [Селіванова 2008: 32]. Дискурсивна, оскільки «мова вивчається в процесах породження і сприйняття мовлення, в межах дискурсивної діяльності та аналізу її результатів» [Кубрякова 2004: 406].

До базових настанов когнітивно-дискурсивної парадигми науковці відносять «визнання антропоцентричності, експансіонізму, лінгвістичних досліджень, діяльнісної та системної природи мови й мовлення, вихід за межі раціоналістичної філософії, передумовами її формування є філософія постмодерну, досягнення когнітивної лінгвістики (теорій концептуалізації й категоризації світу, механізмів ментальної обробки інформації), прагмалінгвістики (теорії мовленнєвих актів, аналізу дискурсу і т. п.), які формують нову дискурсивну онтологію» [Шевченко 2006: 148].

Оскільки відбувається становлення нової парадигми лінгвістичного знання, то й дослідження наукового дискурсу, наукової комунікації потребує нового підходу, найбільш перспективного для вивчення концептуальних проблем наукового тексту. Такими проблемами вчені [Бірта 2014; Бургу 2014; Добронравова 2008; Конверський 2010; Крушельницька 2009; Кушнарєнко 2011; Леміш 2013; Палєха 2013; Сидорєнко 2008; Шейко 2011] вважають: закономірності науково-пізнавальної діяльності дослідника, процеси продукування і сприйняття наукового тексту, структура наукового знання, етапи

формування наукового знання, осмислення механізмів формування наукового мовлення. Цілісну модель навчання іноземного письмового наукового мовлення в університеті розробили Н. Нікульшина і Т. Мордовина. Дослідниці запропонували модель, яка відображає дискурсивний, когнітивний і методичний аспекти навчання іноземному, зокрема англійському, письмовому науковому дискурсу в жанрі науково-експериментальної статті. Вони розглядають компоненти дискурсивно-когнітивного підходу через призму свого дослідження [Нікульшина, Мордовина 2014].

У результаті цих досліджень встановлено, що актуальним і ефективним на сьогодні є дискурсивно-когнітивний підхід до навчання академічного письмового дискурсу та формування дискурсивної компетентності в науковій сфері спілкування.

Дискурсивний компонент означеного підходу відображає думку автора про спосіб опису природи наукового мовлення і передбачає, що метою організації навчання на основі моделювання наукового мовлення як дискурсивної діяльності вченого, буде продукування і сприйняття цілісних мовленнєвих наукових текстів, що відображають специфічний спосіб мовленнєвої поведінки наукової спільноти з певними, властивими їй, цілями, мотивами, нормами, стереотипами, цінностями тощо. Дискурсивний спосіб опису наукового мовлення означає, що дискурсивні параметри наукового мовлення як діяльності та наукового тексту як продукту такої діяльності застосовуються як орієнтири у навчанні. Наприклад, під час визначення компонентів змісту навчання, або створенні умов, які сприятимуть формуванню дискурсивної компетенції майбутнього науковця і як критерій оцінки результатів такої роботи.

Передбачається, що когнітивний компонент дискурсивно-когнітивного підходу зорієнтує навчання студентів, магістрантів, аспірантів на свідоме засвоєння закономірностей науково-пізнавальної діяльності та на аналітичне мислення, де вони активізуються як базові екстралінгвістичні фактори нових смислоутворень. Когнітивний компонент дає можливість майбутнім науковцям осмислити наукове мовлення як інтегральну частину, інструмент та продукт пізнавальної діяльності вченого. Ефективно формуються метакогнітивні знання про різні форми ментальної репрезентації наукового знання, тобто когнітивні структури та їхню взаємодію з засобами вербалізації. Саме цей компонент передбачає подальший розвиток когнітивних стратегій молодих вчених з метою оптимізації процесів отримання, зберігання, репродукування та продукування наукової інформації.

Дискурсивно-когнітивний підхід до навчання академічного письмового дискурсу та формування дискурсивної компетентності в науковій сфері спілкування пов'язаний з лінгвістикою тексту – новим напрямом сучасного мовознавства. На сьогодні науковців цікавить не просто текст, а дискурс – «текст занурений у життя».

Щодо поняття дискурсу, то П. Серіо розрізняє вісім його тлумачень, за якими дискурс постає «...1) еквівалентом поняттю мовлення в сосюривському розумінні (тобто конкретні висловлювання); 2) одиницею, що за розміром більша за фразу, висловлюванням у глобальному смислі; те, що є предметом дослідження «граматики тексту», що вивчає послідовність окремих висловлювань; 3) у межах теорій висловлювання або прагматики «дискурсом» називають вплив висловлювання на його адресата і його внесок у «висловлювальну» ситуацію; 4) у разі спеціалізації значення цей термін означає бесіду, що розглядається як основний тип висловлювання; 5) «дискурсом» називають мовлення, що присвоюється мовцем, на противагу «оповіді»,

що розгортається без експліцитного втручання суб'єкта висловлювання (за Е. Бенвеністом); 6) один з елементів опозиції «мова ↔ дискурс», як, з одного боку, система мало диференційованого віртуального значення, і, з іншого – як диверсифікація на поверхневому рівні, пов'язана з різноманітністю вживань, притаманних мовним одиницям; 7) система обмежень, що накладаються на необмежену кількість висловлювань у силу відповідної соціальної або ідеологічної позиції; 8) висловлювання, що розглядається з огляду дискурсивного механізму [Загнітко 2008: 35]».

Отже, беручи до уваги тлумачення мовознавців, висловлювання – це послідовність фраз, уміщених між двома семантичними пробілами в комунікації, а дискурс – це умови творення тексту. Погляд на текст з позиції його структурування в мові визначає певний текст як висловлювання; лінгвістичне дослідження умов продукування тексту витлумачує його як «дискурс».

Особливий інтерес для методики навчання усного і писемного наукового мовлення становить визначення поняття «дискурсу», подане П. Серіо, де суттєвими постають ще й соціальний і культурний аспекти та думка Н. Арутюнової, яка визначає дискурс як зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними (прагматичними), соціокультурними, психологічними та іншими чинниками. Тобто вчені пропонують розглядати і мовні, і позамовні фактори, які впливають на сприйняття тексту.

Отже, у центрі лінгвістики тексту – Людина, від уміння адекватно сприйняти та подати інформацію залежить успіх її діяльності. У сучасному динамічному світі звичним явищем стали контакти носіїв різних культур і мов. Незнання або неадекватне відтворення норм мовленнєвої та немовленнєвої поведінки створює труднощі у спілкуванні представників різних лінгвокультурних спільнот і може спричинити різноманітні комунікативні девіації.

На межі ХХ-ХХІ ст. лінгвісти й лінгводидакти зосередили увагу на динамічному вивченні використання мовних і парамовних засобів, що реалізують індивідуально-особистісний, інтенціональний (смісл актуальної спрямованості: потреби, мотиви, цілі), ситуативний аспекти повідомлення. Вивчення науковцями специфіки комунікативної поведінки людей у різних соціальних сферах і особливостей методики формування комунікативної компетентності є на сьогодні одним із домінуючих напрямів досліджень у соціо- і когнітивній лінгвістиці, аксіологічній лінгвістиці, лінгвістичній концептології, дискурсивній лінгвістиці, комунікативній методиці навчання мов, когнітивній методиці навчання мови, лінгвоконцептоцентричній методиці навчання мови, нарешті, в навчанні академічного письмового дискурсу.

Головною причиною здійснення будь-якої комунікації є потреба і мотив, «...вживання, співпраця з іншими людьми, особистісні потреби, підтримка стосунків з іншими людьми, переконання інших діяти або думати певним чином, здійснення влади над іншими людьми (пропаганда), об'єднання спільнот і організацій в одне ціле, отримання і повідомлення інформації, осмислення світу та нашого досвіду в ньому (у що ми віримо, що думаємо про себе, про стосунки з іншими людьми, про те, що є істинним), виявлення творчої природи та яви [Кашкін 2000: 32]».

Р. Дімблбі й Г. Бертон виокремлюють людські потреби в чотири основні групи: особистісні, соціальні, економічні, творчі. Проте, на думку А. Олянича, «...неправильно універсальність потреб людини ставити в залежність від її видів діяльності... не види діяльності характеризують потреби людини... в основі і потреб, і видів діяльності лежить

життєдіяльність людини, трудового колективу, суспільства в цілому... потреба у праці є і у робітника, і в композитора, і у власника засобів виробництва, проте це різні потреби... вони є не тільки результатом певних цілеспрямованих дій людини або суспільства. Вони охоплюють весь світ людини: її минуле, теперішнє і майбутнє [Олянич 2004: 28].

Потреби, інтереси та ціннісні орієнтації, про які згадувалося раніше, є факторами мотивації дії людини, тобто формування її мотивів як спонукання до дії. Мотив – усвідомлене спонукання до дії, яке виникає під час усвідомлення потреб. Мотив як внутрішнє спонукання відрізняється від зовнішнього спонукання – стимулів, які є додатковими ланками між потребою і мотивом, це матеріальні та моральні заохочення певних дій. Залежно від рівня потреб у соціально-орієнтованих гуманітарних дисциплінах розглянуто рівні мотивації: мотиви, пов'язані зі соціально-економічним питанням (забезпечення життєвих благ; матеріального стимулювання; мотиви покликання; мотиви престижу); мотиви, пов'язані з реалізацією передбачених і засвоєних індивідом соціальних норм (громадянські; патріотичні; групової солідарності тощо); мотиви, пов'язані з оптимізацією життєвого циклу (соціальної мобільності; подолання рольового конфлікту) [Олянич 2004: 35].

Мотиви як і потреби, організовані ієрархічно. Окремий мотив у певній ситуації може бути домінуючим. Дослідники зафіксували для процесу навчання, наприклад, зворотній зв'язок між силою утилітарних мотивів і успішністю та прямий – між науково-пізнавальними і професійними мотивами. Система мотивації динамічна, оскільки змінюється залежно від року навчання, виду заняття, теми і завдань заняття тощо. Отже, найважливіші характеристики мотивації дій – це множинність, ієрархічність мотивів, певна сила і стійкість.

На думку Г. Почепцова, потреби людини трансформуються та переходять з низького на вищий рівень, так само трансформується її мовлення, різні типи дискурсів: теле- і радіо дискурси, газетний, театральний, кіно дискурс, літературний дискурс, дискурс у сфері публік рілейшнз, рекламний дискурс, політичний, релігійний, науковий дискурси) взаємопроникають [Почепцов 1999]. Дискурс лінгвісти (Ф. Бацевич, В. Парацук, О. Семенюк) вважають одиницею, у вигляді якої мовний код функціонує у вербальній комунікації, а кінцевою реалізацією його і структурою в яку втілюється, є текст або «зупинений дискурс». У комунікативній ситуації дискурс виражається у формі певного жанру. Елементарною і неподільною одиницею дискурсу є мовленнєвий акт або «зупинений мовленнєвий акт». Мовною формою «зупиненого мовленнєвого акту» вчені вважають речення.

Побудова будь-якого дискурсу передбачає урахування принципів, що характеризують комунікативну діяльність, пояснюють вибір мовної форми на основі уявлення про мову (в її комунікативній функції) як про різновид розумової і цілеспрямованої діяльності людини: принцип ввічливості (П. Браун, С. Левінсон, 1987 р.); принцип солідарності з комунікативним партнером; принцип автономності та дистанції; принцип кооперації (Г. Грайс, 1975 р.); принцип пріоритету (М. Бергельсон, А. Кібрік, 1981 р.); принцип перспективності або маршрутизації (В. Чейф, 1994; М. Бахтін, 1953 р.); принцип лінеаризації (О. Кібрік, 1999 р.).

Отже, зазначене вище свідчить про те, що комунікативні процеси розглядаються в аспекті тих імпліцитних знань, контекстів і принципів, які регулюють комунікацію, впливають на способи вербалізації в дискурсі. Ці знання, контексти та принципи, не

утворюючи смисл, що підлягає висловлюванню, проте істотно впливають на результативну форму мовних конструкцій. Множинність способів висловлювання думок, які надає мова носієві, свобода, якою володіє той, що говорить у дискурсі, формальна організація дискурсу в кожній конкретній його частині (під час створення, інтерпретації смислів) порівняно з морфологічними і синтаксичними правилами, не є випадковою, а мотивована зовнішніми, відповідно до значення мовних одиниць, факторами. Прагматична мотивація мовної форми в дискурсі пов'язана з потребою учасників комунікації погоджувати спосіб вербалізації з релевантними для означеного контексту фоновими знаннями, які утворюють конкретний досвід дискурсивної групи, індивідуальним досвідом, контекстом, основними принципами, що регулюють комунікативну діяльність і мовну форму (принципи пріоритету, маршрутизації, лінеаризації інформації), а також принципами, що характеризують інформативну й інтерактивну функції мови (принципи кооперації й ввічливості).

Думка про те, що мовленнєвий акт, текст є комунікаційним вираженням наукового дискурсу потребує детального розгляду понять «мовленнєвий акт», «текст», типології текстів за метою їх використання під час навчання.

Основи теорії мовленнєвих актів було закладено Дж.Остіним. Учений сформулював ідею, згідно з якою побудова складових частин комунікації супроводжується виконанням декількох мовних і когнітивних операцій, зокрема, створенням граматично правильного пропозиції з певним змістом і референцій (ілокуцією), надання висловлюванню певної комунікативної спрямованості (ілокуції), і впливом на свідомість або поведінка адресата (перлокутивний ефект). Зважаючи на ілокутивну силу відправника інформації і його ментальний стан, Дж. Остін виділив п'ять головних мовленнєвих актів: 1) репрезентативний, метою яких є судження про певний стан речей; 2) директиви, метою яких є створення тиску на адресата, схилення його до певних дій; 3) комісиви, метою яких є формулювання зобов'язань перед адресатом; 4) експресиви, метою яких є демонстрація психологічного стану мовця; 5) декларативи, метою яких є вплив на соціальні стосунки людей [Остін 1986: 364].

На сьогодні по-різному розглядають поняття «мовленнєвий акт». Так, Н. Арутюнова зазначає, що «мовленнєвий акт – це цілеспрямоване мовленнєва дія, яка відбувається згідно з принципами і правилами мовленнєвої поведінки, прийнятими в суспільстві; одиниця нормативної соціомовної поведінки, що розглядається в межах прагматичної ситуації. Послідовність мовленнєвих актів створює дискурс [Арутюнова 1988: 48]».

На думку Ф. Бацевича, «акт мовленнєвий – складова повідомлення (висловлення), цілеспрямована мовленнєва дія; одиниця нормативної соціомовної поведінки, яка виявляється у межах прагматичної ситуації комунікативного акту. Втілення у повідомленні (висловленні) певної комунікативної мети, що надає йому конкретної спрямованості. Основні риси А.м. – інтенціональність, цілеспрямованість, конвенціональність. А.м. виформовують акти локуції, ілокуції та перлокуції [Бацевич 2004: 17]».

О. Селіванова вважає, що мовленнєвий акт є «базовою одиницею вербальної комунікації; інтеційно й ситуаційно зумовленим, граматично й семантично організованим висловленням, що супроводжується відповідними діями мовця, спрямованими на адресата та його реакцію [Селіванова 2008: 558]». Дослідниця визнає мінімальною

одиноцею дискурсу мовленнєвий акт – «мовленнєву взаємодію мовця і слухача для досягнення певних перлокутивних цілей мовця шляхом конструювання ними дискурсивного значення в ході спілкування [Селіванова 2008: 559]». На думку дослідниці, мовленнєвий акт є багатшаровим утворенням у процесі комунікативної діяльності, що поєднує свій знаковий статус із намірами та діями мовця стосовно адресата, реакцію якого акт передбачає.

Дефініція мовленнєвого акту в різних дослідників відрізняється ключовим словом: «діяльнiсний бiк мовленнєвого акту» як сприйнятої та зрозумілої іншим мовленнєвої дії (К. Бюлер); «процесуальний статус мовленнєвого акту», що є здійсненням інтенції мовця шляхом мовлення (М. Нікітін); «цілеспрямована мовленнєва дія», що здійснюється згідно з принципами і правилами мовленнєвої поведінки (Н. Арутюнова); «мінімальна одиниця нормативної соціомовної поведінки», що розглядається в межах прагматичної ситуації (Ф. Бацевич); «мовленнєва взаємодія мовця і слухача», що передбачає досягнення певних перлокутивних цілей (О. Селіванова). Отже, саме мовленнєва дія як здійснення мовленнєвого акту, а не висловлення є мінімальною одиницею вербальної комунікації. Проте, мовленнєвий акт розглядається і як знакова одиниця, висловлювання, якщо брати до уваги її фіксацію в мовленнєвому потоці.

Дж. Остін увів поняття перформативне речення як висловлювання у процесі здійснення мовленнєвої дії, що вводить істинну пропозицію (констатив), яка відповідає діям і намірам мовця..., пов'язував його з іллокуцією мовленнєвого акту – метою, наміром мовця стосовно дії адресата [Остин 1986: 46]. На думку Дж. Росс, будь-яке речення містить перформативну формулу відповідно до власної комунікативної мети, ґрунтується на соціально-інституційних домовленостях і нормах. Перформативне речення забезпечує успішність мовленнєвого акту, якщо він відповідає конвенційним умовам успішності: соціальним ролям комунікантів, передбачуваності їхньої поведінки, оптимальності місця і часу спілкування.

Класифікація мовленнєвих актів залишається однією з проблем у комунікативній лінгвістиці. Учені (Ю. Апресян, Т. Баллмер, М. Бірвиш, А. Вежбицька, Д. Вундерліх, М. Гловинська, В. Карасик, Дж. Ліч, Г. Почепцов, В. Богданов та ін.) працюють над класифікаціями мовленнєвих актів, зокрема, уточнюють, створюють нові на підставі параметрів перформативності, психологічного стану мовця, постактової інтенції, статусів мовця і його партнера. Протягом останніх років теорія мовленнєвих актів зібрала значний теоретичний потенціал, який застосовується в лінгвопрагматиці, дискурсолοгії та комунікативній лінгвістиці взагалі. Напрямами її дослідження є опис успішності / неуспішності, конвенційності / неконвенційності, інтенційної визначеності / невизначеності мовленнєвих актів, спроби їхньої класифікації, дослідження складних мовленнєвих актів, аналіз засобів локації різних типів актів, їхньої психолінгвістичної природи.

На сьогодні в лінгвістиці існує багато підходів щодо визначення поняття «текст». Таке різноманіття підходів до його тлумачення зумовлене багатьма причинами, передусім важливістю цього поняття для людини, його складністю, а також традицією вивчення його в різних сферах знань, оскільки використовується у комунікації, допомагає зберігати і передавати інформацію у просторі й часі, фіксує психічне життя індивіда, є продуктом певної історичної епохи, формою існування культури, віддзеркаленням соціокультурних традицій, стереотипів тощо. Дослідники комунікації теж не дотримуються єдиних поглядів щодо визначення сутності поняття «текст». Одні –

ототожнюють процес спілкування з текстом, оскільки вважають його втіленням самої комунікації, а інші вчені беруть до уваги текст як результат спілкування, співвідносячи його з поняттям «дискурс».

Ф. Бацевич чітко розмежовує поняття «текст» і «дискурс» (див. табл.1). Учений подає таке визначення, у якому текст постає як «вичерпаний», «зупинений» дискурс – «Текст – результат спілкування (інтерації та трансакції), його структурно-мовна складова і одночасно кінцева реалізація; структура, в яку втілюється «живий» дискурс після свого завершення... дискурс постає текстом, «заплідненим» діяльністю адресата (когнітивною, психологічною, естетичною тощо), тобто з'являється з тексту, народжується у ньому. Це з погляду семасіології. Із ономасіологічної позиції спочатку породжується дискурс, який з плином часу «осаджується» у вигляді тексту, котрий адресат може знову перетворити на дискурс [Бацевич 2004: 146-147]».

Таблиця 1

Відмінності між текстом і дискурсом (за В. Бацевичем)

Дискурс (процес)	Текст (результат)
– дискурс – «текст плюс ситуація», текст, занурений у ситуацію спілкування;	– текст – «дискурс мінус ситуація», «сухий» залишок дискурсу, «зупинений» дискурс, з якого вилучили живі обставини, учасників з їхніми психологічними, психічними, когнітивними, соціальними особливостями, часом, місцем, обставинами спілкування тощо;
– мовлення, «занурене у життя»;	– є завершеним, об'єктивованим у вигляді документа та літературно опрацьованим відповідно до типу документа; містить заголовок та надфразові єдності, об'єднані різними типами лексичного, граматичного, логічного зв'язку, має цільову прагматичну установку;
– послідовність взаємопов'язаних усних висловлювань, що належать різним комунікантам – усний дискурс;	– лише письмові форми – письмовий текст, не виявляються паралінгвістичні засоби;
– дискурс – одиниця комунікативного аналізу;	– текст – одиниця лінгвістичного аналізу;
– дискурс соціолінгвальна, інтерактивна і трансактивна одиниця;	– текст – одиниця лінгвальна;
– термін «дискурс» не застосовується до давніх текстів, зв'язки яких із життям неможливо відтворити безпосередньо.	– термін «текст» застосовується до давніх текстів.

Тексти, які належать до лінгвоментального комплексу, одночасно зі засвоєнням другої мови впливають на спосіб мислення особистості, формують для певної лінгвокультурної спільноти систему цінностей і норм, керують інтерпретацією зовнішнього світу та визначають поведінку мовця. На думку Ю. Лотмана [Лотман 2000: 417–425], для носія мови текст стає первинним і виконує функцію забезпечення «спільної пам'яті колективу», а «мова розглядається на основі текстів і стає вторинною абстракцією».

Узагальнюючи зазначене вище, візьмемо до уваги основні елементи визначення дискурсу, які найбільш важливі з методичної точки зору. Дискурс – це контекстуально обумовлений твір у єдності двох аспектів: динамічного процесу його породження і сприйняття та продукту, який фіксує діяльність автора у вигляді цілісного, зв'язного, організованого тексту, що є матеріалом для діяльності інтерпретатора. Наступні аспекти цього визначення є принципово важливими для методики навчання:

- двоїста природа дискурсу передбачає, що в процесі навчання, яке ми розуміємо як моделювання дискурсу, повинні бути відтворені його сутнісні параметри як певної діяльності (що має етапи і стратегії) і як продукту;

- навчання дискурсу має враховувати ознаки, властиві діяльності (мотив, мету, результативність, загальну структуру, що передбачає фази орієнтування, планування, реалізацію, контроль), специфічні ознаки, які властиві діяльності (текстотворення і текстосприйняття);

- діяльність – це дискурсивно-продуктивний процес і дискурсивно-рецептивний процес, тобто навчання письмового дискурсу передбачає розуміння чужого тексту й породження власного тексту;

- розуміння дискурсу як мовленнєвого продукту потребує навчання побудови структурно-змістовно-сислової єдності за певними правилами побудови, закономірностями смислового і формального поєднання складових його одиниць;

- дискурс – це мовленнєвий твір, обумовлений контекстом (ситуативним, соціальним, культурним), передбачає врахування в ході розгляду, екстралінгвістичних параметрів дискурсу, зокрема комунікативна інтенція, співвіднесеність з конкретними учасниками спілкування та їхніми соціальними ролями в умовах культурного контексту;

- розуміння дискурсу як мовленнєво-мисленнєвого твору означає, що його можна подати як сукупність розумових операцій, пов'язаних з процесами породження його автором і сприйняттям читачем, і які можна актуалізувати з метою навчання.

Аналізуючи наукові праці Ф. Баскакова, Ф. Бацевич, В. Беньямінової, Г. Бірті К. Серажим, Н. Нікульшиної, Т. Мордовиної та ін., ми дійшли висновку, що дискурсивно-когнітивний підхід до формування у студентів навичок наукового мовлення передбачає організацію навчання на основі моделювання наукового мовлення як дискурсивної діяльності вченого. Метою такого моделювання є породження і сприйняття наукових текстів, що відображають специфічний спосіб мовленнєвої поведінки представників наукової спільноти. З огляду лінгводидактики, науковий дискурс – це специфічний спосіб мовленнєвої поведінки представників наукової спільноти, особливий вид діяльності щодо розгортання ідеї в текстове повідомлення залежно від комунікативного завдання, ситуації наукового спілкування і продукту (цілісний, зв'язний, організований науковий текст, що

фіксує закономірності пізнавальної діяльності). З лінгводидактичною метою важливо диференціювати поняття «жанр дискурсу» (різновид комунікативних подій, учасники яких поділяють спільні комунікативні завдання, поетапну, цілеспрямовану діяльність) і «тип дискурсу» (модель однорідної групи дискурсів, що мають загальний спосіб і порядок розгортання змісту в мовленні незалежно від жанру). Жанр дискурсу визначається характерними для нього зовнішніми рисами (мета тексту, взаємовідношення між автором і читачем, способом комунікації), а типи дискурсу – це типи текстів на основі подібності їхньої внутрішньої організації (схематична структура, лексичний вибір, синтаксичні конструкції тощо) незалежно від жанру. На думку вчених, навчання є ефективним, коли воно здійснюється шляхом моделювання предметного і соціокультурного змісту професійної діяльності фахівця, тобто коли воно здійснюється в контексті його майбутньої професії. Оскільки для вченого-дослідника такою діяльністю є науково-пізнавальна, то навчання магістрантів, аспірантів наукового мовлення має протікати з урахуванням закономірностей наукової діяльності й наукового мислення. Створення наукових текстів є центральним завданням кожного ступеня вищої школи. Академічні комунікативні навички набуваються завдяки письму. Основні вимоги до наукового тексту однакові в межах факультету, університету, країни. І поводження з цією базовою структурою – це не «мистецтво», а «ремесло», якого можна навчитися. Незважаючи на всі труднощі створення наукового тексту, завжди є можливість навчитися жвавого дискурсу, правильного наукового письма, раціональної аргументації, успішного способу мислення.

Так метою вивчення дисципліни «Українська мова для науки» аспірантами є формування компетентностей, пов'язаних зі складанням наукових текстів різних жанрів залежно від комунікативної завдання автора, а також розвиток навичок публічного усного мовлення в науковій сфері. Завданнями вивчення дисципліни є: формування уявлення про особливості комунікативних типів наукового тексту залежно від мети автора; розвиток практичних умінь формулювання та подання найважливіших компонентів в наукових текстах різних комунікативних форм; ознайомлення зі способами мовного оформлення наукового тексту; оволодіння прийомами написання основних компонентів наукової статті; з'ясування вимог до формату, структури, компонентів статті; формування уявлення про специфіку усного монологічного наукового мовлення; розвиток вміння трансформувати мовленнєві конструкції письмового наукового тексту (наукова стаття, автореферат) для підготовки усного наукового тексту (доповідь, виступ на захист); знайомство з мовленнєвими кліше тексту виступу на захисті; формування уявлення про типи питань у науковій дискусії; знайомство з перспективними стратегіями відповідей на запитання; розвиток вміння ефективно брати участь в науковій дискусії з дотриманням культури діалогу; виправлення мовленнєвих недоліків; вироблення навичок професійного володіння словом; розвиток вміння цілеспрямовано застосовувати мовленнєві техніки для ефективного вирішення комунікативних завдань.

Після вивчення означеної дисципліни аспіранти повинні знати: жанри наукового дискурсу; комунікативні типи наукового текст; структурні компоненти наукового опису, розповіді і міркування; мовностилістичну специфіку наукових текстів; прийоми написання основних компонентів наукової статті; мовні особливості текстів наукового стилю; українські терміни як національно-культурне явище; та роль інтернаціоналізмів у різних терміносистемах; особливості публічних промов; мовленнєві кліше текстів-виступів; типи

питань в науковій дискусії; перспективні стратегії відповідей на запитання. Аспіранти повинні вміти: давати наукове визначення поняттю, терміну; кваліфікувати об'єкт дослідження; структурувати науковий опис і наукову розповідь; формулювати наукове положення; аргументувати наукове положення; формулювати і представляти найважливіші компоненти в наукових текстах різних комунікативних форм; встановлювати зв'язок між типом статті та її структурою; створювати науковий текст відповідно до критеріїв зв'язності, структурності й цілісності; трансформувати мовні конструкції письмового наукового тексту (наукова стаття, автореферат) для підготовки усного наукового тексту (доповідь, виступ на захист); встановлювати і підтримувати контакт з аудиторією; готувати текст наукового виступу (доповідь, виступ на захист) з урахуванням специфіки усного мовлення; користуватися перспективними стратегіями відповідей на запитання; ефективно брати участь в науковій дискусії з дотриманням культури діалогу; виявляти й усувати дикційні та голосові недоліки; застосовувати мовленнєві техніки для ефективного вирішення комунікативних завдань.

Зміст дисципліни «Українська мова для науки» передбачає наявність таких змістових ліній як лінгвістична, дискурсивна, діяльнісна. *Лінгвістична складова* змісту навчання включає:

1) знання про

- загальнонаукову (понятійну, ментальну, оціночну, метатекстову, модальну) і термінологічну лексику;
- граматичні (морфологічні, синтаксичні) структури, властиві науковому стилю викладу;

- вимовні норми;

- загальні й специфічні способи вираження універсальних категорій;

вміння:

- розпізнавати та продукувати лексично й граматично коректні висловлювання;

- декодувати мовні поняття, уявлення.

Дискурсивна складова змісту навчання передбачає:

1) засвоєння знань про

- різні наукові жанри (усні, письмові, первинні, вторинні) і їхнє композиційно-смісловне структурування;

- риторичні функції (опис, визначення, класифікація, аргументація, узагальнення);

- риторичні техніки (причина, наслідок, порівняння, протиставлення, аналогія, ілюстрація тощо);

- когезія та когерентність;

- функції використання мови (експозиція, пояснення, переконання, висловлення згоди / незгоди, обґрунтування тощо);

2) формування умінь:

- створювати науковий текст за правилами когезії і когерентності, упорядковувати інформацію з урахуванням загальноприйнятих риторичних способів розгортання мовлення;

- здійснювати покрокове когнітивне структурування, характерне для жанрових різновидів наукового дискурсу.

Діяльнісна складова змісту навчання передбачає формування умінь:

- ідентифікувати інформацію, необхідну для здійснення конкретної комунікативної мети в заданій комунікативній ситуації та відбрати релевантні мовні засоби, які найбільш ефективно сприяють розкриттю конкретної інформації;
- складати план, здійснення якого дозволило б досягти комунікативної мети;
- виконувати заплановане певним способом (рецептивним або продуктивним) і через певний канал (письмово або усно), які відповідають комунікативній меті, ситуації спілкування.

Існують різні шляхи концептуалізації змісту навчання української мови в професійному контексті. Ми використовували один з можливих варіантів відбору змісту при проектуванні курсу навчання української мови для науково-дослідних цілей на третьому етапі мовної освіти майбутніх фахівців у вищій школі. Означені компоненти змісту навчання української мови в контексті наукового дослідження – це найбільш прийнятні категорії для відбору змісту навчання аспірантів наукового мовлення.

Реалізація дискурсивно-когнітивного підходу до навчання академічного письмового дискурсу та формування дискурсивної компетентності в науковій сфері спілкування передбачає інтегроване використання таких груп прийомів навчання:

- прийоми організації мовних й мовленнєвих одиниць (аспіранти виконують мовленнєві дії, співвідносні з пізнавальними діями й загальними механізмами мовленнєвої діяльності (ідентифікація, вибір, порівняння, співвіднесення, сортування, групування, ранжування тощо);
- прийоми, які використовуються з метою стимулювання мовленнєвої діяльності (можуть підводити до формулювання правила, розуміння закономірностей функціонування мовленнєвих одиниць, до відтворення зразків мовленнєвих дій, вибору та комбінування мовленнєвих зразків і мовленнєвих одиниць);
- прийоми моделювання (написання аспірантами власних наукових публікацій, моделювання ситуації спілкування, опис результатів експерименту в науковій статті, розподіл ролей, вибір мети та завдання тощо).

Проекти – це більш практично орієнтовані завдання, тобто, по-перше, суттєво відрізняється їх описова частина (у вигляді розповіді, схем тощо). По-друге, підготовка проектів має безпосереднє практичне значення (пошук шляхів зростання ефективності роботи, прогнозування). Головне у виконанні проекту – отримання реального результату, тобто під час розгляду теоретичної проблеми – конкретне її вирішення, у процесі розв'язування практичної – конкретний результат. По-третє, результати, які хочуть отримати або вже є відомими, мають бути реальними, запозиченими з реальних ситуацій, тобто потребують інтегрованого знання та глибинного розуміння шляхів удосконалення сучасної науки. Робота над проектами потребує від аспірантів розвинених умінь і навичок, зокрема цілеспрямовано розглядати й аналізувати мовні й мовленнєві явища, мовні й мовленнєві одиниці; добирати мовний, мовленнєвий матеріал, що є необхідним для виконання завдань; обирати методи дослідження, які не є заданими; готувати систему завдань за допомогою аналітичних міркувань; доводити виконання завдань до результатів, які можуть бути практично застосовані; використовувати довідники, таблиці, схеми, діаграми, алгоритми тощо; виконувати лінгвістичний аналіз мовних одиниць, критичний аналіз інформаційних текстів; критично оцінювати свою роботу і роботу інших аспірантів; застосовувати методи контролю правильності

виконання завдання. Розробляючи проекти, аспіранти працюють індивідуально та в групах, вони виконують різного типу завдання, наприклад, пов'язані з використанням знань з різних наук, організують «мозкові атаки», засідання експертних груп тощо. Аспіранти, об'єднані загальною ідеєю, працюють над одним завданням або проектом: у групах розробляється план спільної діяльності та засоби досягнення мети, обробляються джерела інформації, розподіляються ролі, висувуються та обговорюються ідеї. Здобуття знань відбувається самостійно під чітким керівництвом викладача, який вже не виступає в ролі інформатора, а є координатором, помічником на складних етапах розробки проекту. Працюючи в групах над проектом, аспіранти виконують більшу частину роботи самостійно, що дозволяє викладачеві перерозподілити час на користь роботи з окремими аспірантами або певними групами. Щодо використання інформаційних технологій під час розробки та виконання проектів, то на сьогодні їхня ефективність вже не викликає жодних сумнівів. Для підвищення ефективності формування дискурсивної компетентності в науковій сфері спілкування, аспіранти використовують комп'ютерні програми, які реалізується за допомогою комп'ютерів і відкривають широкі можливості для удосконалення процесу навчання. Такий підхід до навчання зумовлений наявністю в комп'ютерних програмах нових дидактичних функцій, які неможливо відтворити, наприклад, у відеофонограмі. Окрім того, що комп'ютерна програма забезпечує сприймання інформації через слуховий і зоровий канали, вона дозволяє також здійснити навчання і контроль засвоєння української мови в різних режимах самостійного пошуку й на різних рівнях складності. Так, наприклад, під час створення, а потім і в процесі використання в навчальному процесі мультимедійних презентацій, публікацій та веб-сайтів, в аспірантів формуються і розвиваються такі навчальні уміння і навички:

Вид проєкту Навчальні вміння і навички

- *Презентація* Стисло формулювати свою думку; критично аналізувати й трансформувати отриману інформацію; ілюструвати, класифікувати, порівнювати, систематизувати, демонструвати наукові та експериментальні матеріали; оцінювати свою роботу, з'ясувати її цінність, писати звіти про виконану дослідну роботу тощо.
- *Публікація (інформаційний бюлетень чи буклет)* Спілкуватися на відстані; обговорювати проблеми; зацікавлювати інших у вивченні певної наукової проблеми, а також обмінюватися інформацією; періодично критично висвітлювати хід і результати самостійного дослідження; ділитися своїми здобутками; комбінувати текст і зображення; стисло викладати інформацію.
- *Вебсайт* Публікувати поточну інформацію, перелік завдань для пошуку або результати дослідження; спілкуватися з широкою аудиторією (в межах країни або всього світу); збирати інформацію з різних регіонів України (бібліотек, інформаційних центрів, банків наукової і навчальної інформації тощо), вільно орієнтуватися у всезростаючому інформаційному потоці.

Як бачимо, метод навчального проєктування дає можливість аспірантам вчитися не просто запам'ятовувати, засвоювати навчальний матеріал, а й критично, творчо підходити до пошуку знань і засобів для здійснення конкретного проєкту. Цей метод

передбачає зміщення акцентів у навчальній діяльності, її спрямування на інтелектуальний розвиток аспірантів за рахунок зменшення репродуктивної діяльності, використання завдань для перевірки різних видів навчальної діяльності, збільшення кількості завдань для пояснення конкретних результатів, явищ тощо.

Отже, уміння мислити і конструктивно взаємодіяти з іншими необхідні кожній людині для досягнення успіху в соціумі. Якщо викладач будує кожне заняття як заняття мислення-спілкування, де істина постає в суперечці про істину, тобто як проблемно-пошуковий діалог, то він здійснює ще й інтелектуальне виховання особистості. С. Рубінштейн зауважував, що «...не можна визначати розумові здібності, інтелект людини лише за результатом її діяльності, не розкриваючи процесу мислення, що до нього веде [Рубінштейн 1958: 69]». У процесі інтелектуального виховання здійснюється формування інтелектуальної культури майбутнього науковця, що передбачає розв'язання викладачем таких завдань, як: розвиток в аспірантів поняттєвого мислення, якостей мислення (гнучкості, дивергентності, глибини критичності й самостійності); уміння аналізувати ситуацію, планувати свої дії, адекватно оцінювати результати, самостійно добувати й опрацьовувати інформацію, конструктивно взаємодіяти з іншими.

ФОРМУВАННЯ ДИСКУРСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТЬОГО ВЧИТЕЛЯ-ФІЛОЛОГА В КОНТЕКСТІ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСВІТИ

Інтеграція України у світовий освітній простір ставить перед суспільством завдання створити таку систему освіти, яка буде відповідати викликам нового тисячоліття. Пріоритетною стає проблема формування у майбутнього випускника школи здатності до самопізнання, саморозвитку, самовираження та самореалізації.

Особлива проблема в контексті інноваційного розвитку освіти виникає у зв'язку зі зміною змісту та технологій побудови «суб'єкт-суб'єктних» відносин. Учитель-словесник має підготувати компетентну, національно свідому мовну особистість, яка здатна репрезентувати себе засобами мови незалежно від мовленнєвої ситуації та буде конкурентоспроможною на сучасному ринку праці. Педагог у такій системі взаємовідносин виступає модератором, фасилітатором, психоаналітиком, коучем і навігатором навчального процесу, а роль учня щодо навчального процесу з пасивного поглинача пропонованої інформації перетворюється на активного пошуковця.

В умовах модернізації мовної освіти відбувається нове філософське розуміння індивідуальної мовної особистості учня старшої школи, переосмислення педагогічної діяльності вчителя, орієнтоване на набуття здобувачем освіти особистісної дискурсивної компетентності (синтез мовленнєвих, мовних, соціокультурних, діяльнісних знань, умінь, практичних навичок та досвіду їх застосування). Пріоритетним у процесі спілкування стає досвід гнучкої мовленнєвої поведінки, навички позитивної взаємодії й впливу на співрозмовника для досягнення комунікативної мети.

Наприкінці ХХ століття в лінгвістиці виникає особливий інтерес до мовної особистості, мовленнєвого впливу, дискурсивного аналізу. Теоретичні засади дискурсу, класифікації дискурсу, психологічні та лінгвістичні засади формування дискурсивної компетентності досліджували зарубіжні й вітчизняні вчені: Ш. Баллі, Е. Бенвеніст, Т. ван Дейк, Р. Крейд, Ю. Крістева, Б. Палек, П. Серіо, М. Фуко, З. Харріс, М. Хомський та ін.; О. Анісімова, Н. Арутюнова, М. Бахтін, Л. Бейлінсон, О. Богданова, В. Борботько, А. Вежбицька, А. Габідулліна, В. Григор'єва, В. Дем'янков, Т. Єжова, П. Зернецький, І. Ільїн, О. Йокояма, В. Карасик, Ю. Караулов, А. Кібрик, К. Кусько, М. Макаров, І. Руберт, Ю. Степанов, І. Шевченко; Ф. Бацевич, І. Безкровна, О. Боровицька, В. Бурбело, В. Буряк, Н. Волгогон, Т. Воропай, О. Галапчук, Н. Гудзь, А. Єрмоленко, В. Жайворонок, Г. Жуковець, С. Коновець, І. Корольов, С. Кость, В. Красних, О. Кубрякова, О. Кучерява, Д. Мамаліга, Н. Непійвода, Т. Нікульшина, О. Онуфрієнко, Л. Павлюк, Г. Почепцов, Т. Радзівська, О. Ревзіна, В. Різун, О. Селіванова, К. Серажим, К. Сєдов, Л. Синельникова, І. Соболева, В. Шинкарук, І. Штерн, Г. Яворська та ін.

Останнім часом з'явилися дослідження присвячені дискурсивній компетентності (Н. Головін, М. Кенел, І. Кучеренко, М. Свейн, К. Сєдов, М. Халлідей), наукові розвідки пов'язані з проблемою текстотворення й текстосприймання у сфері писемної комунікації (Л. Златів, І. Кухарчук, Л. Мамчур, А. Нікітіна, С. Омельчук, М. Пентиліук, Ю. Романенко, Т. Симоненко, В. Статівка).

Метою дослідження є підготовка вчителя з дисциплін мовно-літературного циклу до організації суб'єкт-суб'єктного формату взаємодії з учнями старшої школи та встановлення основних комунікативних стратегій і статусно-рольових тактик опанування

мови й мовлення в умовах когнітивно-дискурсивної наукової парадигми та компетентнісної освіти.

Відповідно до поставленої мети основні завдання наукової розвідки окреслюємо наступним чином: 1) розглянути теоретичні засади дискурсу, класифікації дискурсу; 2) проаналізувати поняття «дискурсивна компетентність», «дискурсивна компетенція», «дискурсивні вміння»; 3) дослідити та описати професійно значущі комунікативні якості, здібності, вміння, навички й установки, якими має володіти вчитель словесності; 4) запропонувати форми й методи підготовки дискурсивно компетентного вчителя-словесника в умовах суб'єкт-суб'єктного формату взаємодії зі здобувачами освіти.

У документі «Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи» зазначено, що, за експертними оцінками, найбільш успішними на ринку праці в найближчій перспективі будуть фахівці, які вміють навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі та володіти іншими сучасними вміннями [Нова Українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи 2016]. Учителю-словеснику покликаний підготувати учня до активного й доцільного використання мовних ресурсів у всіх сферах життєдіяльності в умовах інформаційного й відкритого суспільства.

В умовах Нової української школи суттєво змінюється роль учителя-філолога. Сучасні вимоги до мовної підготовки школярів вимагають підготовки майбутнього вчителя-словесника за новими стандартами. Педагогу вже недостатньо мати глибокі предметні знання, володіти практичними вміннями та навичками, йому необхідно творчо використовувати здобуті знання в нестандартній швидкоплинній мовленнєвій ситуації, виявляти гнучкість та конструктивність в організації й плануванні освітнього процесу.

Однією зі структурних одиниць мовленнєвої комунікації є дискурс. Дискурс (від фр. *discours* – промова, розмова на тему чогось) – єдність мовлення та ситуації, відтворює процес перетворення мисленнєво-мовленнєвої діяльності в соціальну взаємодію. Включає як перебіг мовлення, так і його передумови, обмеження та результати, позамовний контекст і невисловлені цілі й наміри, які супроводжують акт мовлення. Визначення поняття дискурсу змінювалося протягом багатьох років. У 60–70-і роки ХХ ст. дискурс розумівся як зв'язана й злагоджена послідовність пропозицій (або мовних актів). У словнику з лінгводидактики дискурс визначено як «сукупність взаємопов'язаних висловлювань (текстів), що реалізуються в певних соціально-культурних, часових і просторових умовах з урахуванням діяльності учасників комунікації (адресата й адресанта); процес вербального й невербального спілкування. Одиницями дискурсу є мовленнєвий акт, мовленнєвий крок, мовленнєвий цикл. Для лінгводидактики важливе тлумачення тексту як фіксованого результату мовленнєвої діяльності, а дискурсу – як процесу створення, відтворення, перетворення висловлювань» [Пентиліук, Горшкіна, Мордовцева 2015: 58].

У науках гуманітарного циклу дискурс має різні наукові інтерпретації: дискурс співвідносять із мовною системою в цілому й визначають як «мову в мові», або з текстом як макрознаком (дискурс як сукупність текстів), «текст, привласнений автором», «стилістичні особливості мови певного індивідуума», або «з процесом створення тексту / висловлення та формування мовної / когнітивної картини світу» і т. д. На сучасному етапі дискурс розглядають як складне комунікативне явище (поняття-комунікант), що включає:

текст, екстралінгвістичні чинники (знання про світ, установки, мету адресата), необхідні для розуміння тексту. Навчальний дискурс супроводжується екстралінгвістичними одиницями: культура мовлення, мовленнєвий етикет ділового спілкування, упорядкованість і послідовність викладення думок, виразність, оптимальний темп мовлення, відповідна інтонація, вдало використані логічні й психологічні паузи, правильні логічні наголоси, жестикауляція, міміка, тощо. Ми трактуємо дискурс як процес мисленнєво-мовленнєвої діяльності з продукування й інтерпретації різних видів текстів (в усній або письмовій формі), що здійснюється в певній комунікативній ситуації.

Український вчений І. Корольов у праці «Типологія дискурсу в сучасній лінгвістиці» [Корольов 2011] наголошує на тому, що одна з перших спроб класифікації дискурсу була здійснена засновником комунікативної філософії Ю. Габермасом. Виокремлюються п'ять видів дискурсу, які реалізуються залежно від ситуації: дискурс як засіб комунікативної дії, (наприклад, розмова для інформування та навчання або заздалегідь організований диспут); дискурс як засіб ідеологічного впливу, тобто комунікативна дія, яка лише помірно приймає форму дискурсу (усі форми ідеологічного виправдання); терапевтичний дискурс (психоаналітична розмова між лікарем і пацієнтом); нормальний дискурс, який слугує обґрунтуванню проблематичних претензій на значення (наприклад, наукова дискусія); нові форми дискурсу (навчання за допомогою дискурсу як засобу для інформування та інструкцій, модель вільної семінарської дискусії за Гумбольдтом) [Корольов 2011: 110].

Т. Симоненко зауважує на тому, що в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти прискіпливою є увага до професійного дискурсу викладача, який повинен показати «уміння спілкуватися в типових умовах професійної діяльності, володіти потенціалом дидактичного дискурсу, презентувати нормативні та доступні для сприйняття навчальні тексти, розв'язувати за допомогою мовних засобів комунікативні завдання» [Симоненко 2005: 41].

Термін «дискурсивна компетентність» не має однозначного тлумачення. Так, в Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти стверджується, що дискурсивна компетентність означає здатність логічно об'єднувати речення з метою побудови зв'язних відрізків мовлення. Вона включає знання та вміння керувати мовленням у плані тематичної організації, зв'язності та логічної організації висловлювання, його стилю, реєстру, риторичної ефективності [Ніколаєва 2003: 78].

За визначенням зарубіжних вчених (М. Кенел, М. Свейн) дискурсивна компетентність – це знання різних типів дискурсів і правил їх побудови, а також уміння їх створювати і розуміти з урахуванням ситуації спілкування [Кенел, Свейн 1980: 17]. Г. Браун наполягав на тому, що це здатність людини сполучати речення в уривки дискурсу й структурувати смислове ціле із серії висловів [Браун 1987: 143].

Як зазначають українські вчені І. Андрійко, Л. Панова, С. Тезікова дискурсивна компетентність означає вміння будувати своє мовлення зв'язно, оперуючи знанням принципів тематичної організації тексту, його структури, зв'язності, логічної організації, стилю мовлення (розмовний, офіційно-діловий, літературний, публіцистичний, науковий) та реєстру (високий, нейтральний, розмовний, фамільярний, грубий, вульгарний), принципів риторичної ефективності, тобто впливу на слухача (читача) [Боднар 2016: 158].

О. Кучерява наголошує на тому, що дискурсологія, яка описує мовленнєве спілкування людей у комунікативних ситуаціях з урахуванням соціальних, культурних, когнітивних, психологічних, етнічних чинників, вплинула на виділення в структурі комунікативної компетенції мовця такого складника, як дискурсивна компетенція, під якою розуміють: «здатність мовної особистості будувати й сприймати цілісні дискурси різних типів відповідно до комунікативного наміру в межах ситуації спілкування» [Кучерява 2010: 256].

Проаналізувавши подані визначення, можна констатувати, що дискурсивна компетентність допомагає мовній особистості сприймати, відтворювати, конструювати, інтерпретувати цілісні дискурси різних типів (усні та писемні) з урахуванням граматичних, лексичних та синтаксичних правил, екстралінгвістичних чинників, у межах наявної комунікативної ситуації, а також вміти логічно вбудовувати висловлювання в цілісні тексти, представляти їх відповідно до стиля мовлення та принципів риторичної ефективності.

А. Нікітіна звертає увагу на те, що сучасний учитель-словесник для вдосконалення професійної комунікативної компетентності має бути ознайомлений з теорією мовленнєвих жанрів, категоріями дискурсу, опанувати професійно значущі мовленнєві жанри. Він повинен вміти організувати процес спілкування, основною цінністю якого є розвиток свідомості, комунікативної вправності, виховання шанобливого ставлення до мови народу, прагнення зберігати традиції використання мовних одиниць. Теоретична підготовленість словесника в галузі мовленнєвознавства, що досліджує процеси володіння мовою й мовленнєвою поведінкою, забезпечить йому ефективне виконання соціальної ролі організатора педагогічного дискурсу, особистості, яка вдосконалює себе й формує відповідні якості у своїх вихованців [Нікітіна 2015: 183].

Проблеми змісту й структури дискурсивної компетенції були об'єктом вивчення О. Кучеренко. Науковець наголошує на тому, що відповідно до сучасної концепції навчання мови слід надавати перевагу дискурсу, аніж тексту, тому що «на відміну від тексту, дискурс включає екстралінгвістичні умови спілкування, а це є необхідною передумовою формування комунікативної компетенції, тобто здатності співвідносити мовні засоби з конкретними сферами, ситуаціями, умовами і завданнями спілкування» [Кучеренко 2000: 89]. Студіювання праць О. Кучеренко дозволяє зробити висновки про те, що саме в процесі оволодіння різними типами дискурсів формується дискурсивна компетенція. Учений-методист визначає її як «знання і володіння різними типами дискурсів та їх організацією залежно від параметрів комунікативної ситуації, в якій вони породжуються та інтерпретуються» [Кучеренко 2000: 88].

Н. Головіна, розглядаючи питання формування дискурсивної компетенції в писемному мовленні, кваліфікує дискурсивну компетенцію як «цілісну здатність породжувати і сприймати тексти різних типів (жанрів) для досягнення комунікативного наміру суб'єкта мовлення в межах певної ситуації спілкування» [Головіна 2014: 6]. Потрібно зазначити, що відповідно до чотирьох компонентів дискурсу: текст, жанр, комунікативна ситуація й суб'єкт дискурсу та його комунікативні наміри, науковець виділяє текстовий, жанровий, тактичний і стратегічний компоненти дискурсивної компетенції.

В аспекті досліджуваної нами проблеми варто звернути увагу на монографію К. Сєдова «Дискурс і особистість. Еволюція комунікативної компетенції» [Сєдов 2004]. На

думку вченого становлення структури дискурсу відображає (і виражає) особливості еволюції комунікативної компетенції особистості. Дискурсивна компетенція, яка визначає рівень сформованості вмінь мовної особистості породжувати цілісні мовленнєві твори, є невід'ємною складовою комунікативної компетенції мовця [Сєдов 2004: 67].

Науковець О. Кучерява зазначає, що на формування дискурсивної компетентності позитивно впливають такі чинники, як практична спрямованість у засвоєнні основних понять теорії тексту й дискурсу, опора на текст та екстралінгвальний контекст під час аналізу дискурсивних явищ і типологічних форм дискурсу, стимулювання та позитивна мотивація дискурсивної діяльності, оптимальне співвідношення репродуктивних і продуктивних видів завдань [Кучерява 2004: 462].

Дискурсивна компетентність майбутнього вчителя-словесника трактується нами як здатність сприймати, відтворювати, конструювати, інтерпретувати монологічні дискурси (повідомлення, доповіді, виступи, презентації тощо) та діалогічні / полілогічні дискурси (дискусії, бесіди, інтерв'ю, обговорення) відповідно до наявної комунікативної ситуації, з урахуванням прагматичної та граматичної організації, співвіднесеності між екстралінгвістичними та лінгвістичними складовими, з обов'язковим дотриманням норм мовленнєвого етикету.

Під дискурсивними вміннями вчені (О. Кучерява, А. Буднік) розуміють здатність особистості на підставі засвоєних знань і життєвого досвіду організувати, породжувати, сприймати адекватно до означеної комунікативної ситуації та розуміти певні типи дискурсів з метою досягнення успішної комунікації [Кучерява 2004: 462; Буднік 2010: 23]; А. Маркова трактує дискурсивні вміння як можливість «планувати висловлювання (задум і мовне оформлення) залежно від іншого учасника комунікації і його можливі реакції, передбачати умови спілкування, які повсякчас змінюються» [Маркова 1990: 82].

У Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти дискурсивні вміння подаються як: уміння контролювати логічне складання речень з точки зору: теми/реми; відомого/невідомого; природної зв'язності; причини, наслідку; здатності будувати й керувати мовленням у плані: тематичної організації, зв'язності та злитості; логічної організації, стилю та реєстру [Ніколаєва 2003: 120].

Студіювання лінгводидактичних праць у фахових виданнях дає змогу констатувати, що сучасний розвиток лінгвістичної науки значною мірою орієнтований на дослідження прагматичної лінгвістики та дискурсознавства. Це уможливило якісне висвітлення різних аспектів мовленнєвої та текстової комунікації, аналіз текстів з комунікативно-прагматичного погляду. Актуальною вважається модель навчання рідної мови, що ґрунтується на поєднанні функційно-стилістичного, комунікативно-діяльнісного, соціокультурного, особистісного та компетентнісного підходів. На уроках словесності мають бути враховані інновації, що запроваджуються в системі освіти: розвивальне навчання, використання активних методів, індивідуалізація навчання, кооперативне навчання, упровадження сучасних технологій, використання творчих завдань, інтегрування знань тощо.

Сучасні школярі є активними користувачами різних медіа. На думку Л. Коростіль «нинішнє покоління учнів, народжених після 2000 року, – це перше повністю цифрове покоління. Їх називають «generation Z» або «покоління Z», «цифрові люди», бо вони пов'язані між собою за допомогою мережі Інтернет, YouTube, мобільних телефонів, SMS і MP3-плеєрів. Їх цінності знаходяться ще у процесі формування, але психологи

відзначають тяжіння до індивідуалізму, самовпевненість і спрямованість до успіху» [Коростіль 2020]. Потрібно пам'ятати, що ми навчаємо та виховуємо підлітків інформаційної епохи, які здатні гнучко адаптуватися до вимог часу, критично мислити й діяти самостійно, оперативно приймати рішення в нестандартних ситуаціях, робити власний вибір та усвідомлювати відповідальність за нього. Шкільна освіта повинна відповідати на виклики сьогодення, урахувати потреби підлітків, активно впроваджувати інформаційно-комунікаційні технології. О. Тищенко зазначає, що бурхливий розвиток інтернет-технологій зумовив формування «нового типу мовної особистості – члена інтернет-спільнот», який, з одного боку, опрацьовує електронні підручники та посібники, словники, довідники, послуговується електронними ресурсами бібліотек, з іншого – впливає на формування мови інтернету, що набуває рис окремого функційного стилю [Тищенко 2011: 35].

Якість освіти значною мірою залежить від майстерності педагога, адже тільки професіонал може виховати системно мислячого компетентного учня, здатного творити, самореалізовуватися. Однією з найважливіших умов соціальної адаптації здобувачів освіти є свідоме та вільне володіння українською мовою. З огляду на цей аспект Нова українська школа відповідно до Державного стандарту загальної середньої освіти України, чинних програм пріоритетною для себе вважає мовленнєву підготовку учнів. Результати спостережень за учнями старшої школи, бесіди з учителями-словесниками дають підстави стверджувати: в учнів не сформовано належний рівень мотивації вивчення української мови як засобу майбутньої професійної самореалізації особистості; здобувачам освіти наполегливо потрібно працювати над вдосконаленням навичок критичного мислення; повсякчасно послуговуватися українською мовою у закладах загальної середньої освіти задля повноцінного спілкування, пізнання, неперервного здобуття знань; у школярів наявні прогалини у питаннях пов'язаних з об'єктивною оцінкою різних за характером джерел інформації; простежується тенденція до поверхового, фрагментарного сприймання змісту текстів, втрати інтересу до читання художньої літератури, поглиблене аналітичне читання все частіше підмінюється переглядом текстів; на належному рівні не сформовані вміння висловлюватися і відстоювати власну позицію (заважають стереотипи), пояснюючи свій вибір; старшокласникам не вистачає впевненості презентувати кінцеві результати виконаної роботи.

З кожним роком у закладах загальної середньої освіти значно збільшується обсяг програмового матеріалу, ускладнюється зміст, зростають вимоги до розуміння, осмислення, запам'ятовування матеріалу. Необхідно навчити кожного підлітка за короткий проміжок часу освоювати, перетворювати й використовувати в практичній діяльності величезні об'єми інформації. На думку керівника авторського колективу підручників нового покоління С. Карамана «підручник має кликати сучасного учня до постійного діалогу, бути інтерактивним за змістом, дидактичним спрямуванням, розвивальним потенціалом; формувати його емоційний інтелект, критичне мислення, спонукати до саморозвитку, усвідомлення своєї причетності до українства, його неоцінених надбань...» [Караман 2000: 135].

Від школи сьгодні вимагається формування гармонійної мовної особистості, здатної до самореалізації, яка володіє сучасними технологіями, бажає та вміє вчитися, може вирішувати проблеми творчо і водночас раціоналістично. Важливо організувати

процес навчання так, щоб школярі активно, з цікавістю й захопленням працювали на уроці, передбачали результати своєї праці, вміли адекватно оцінювати набуті знання. Допомогти вчителю у вирішенні цього непростого завдання може поєднання традиційних методів навчання та сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Інформатизація суспільства істотно вплинула на процес придбання знань. Нові підходи до навчання на основі інформаційних і комунікаційних технологій дозволяють інтенсифікувати та індивідуалізувати освітній процес, збільшити швидкість збору, сприйняття, обробки інформації. Професійна підготовка майбутніх педагогів, їхня інформаційна культура та професійна готовність до використання інформаційних технологій вимагають особливої уваги [Алексєєва 2020: 5]. Використання комп'ютера на уроці дозволяє зробити процес навчання мобільним, диференційованим, індивідуальним, а вчитель при цьому виконує роль модератора, фасилітатора, психолога, коучера і тьютора навчального процесу. На допомогу вчителям-словесникам створюються освітні портали із методичними та дидактичними матеріалами, українськими е-енциклопедіями, мультимедійними підручниками та інтерактивними онлайн-ресурсами.

Ми вважаємо, що саме предмети мовно-літературного циклу відіграють важливу роль у формуванні розумових дій – сприйнятті й переробці інформації (оволодінні різними видами читання, роботі з довідниками, словниками, конспектуванні, уважному слуханні усного мовлення, стислому записі змісту прослуханого), її осмисленні й оцінюванні у процесі усних і письмових переказів, творів, творчих робіт інших жанрів, які впливають на формування емоційно-почуттєвої сфери підлітків, сприяють виробленню ціннісних настанов, орієнтацій і поведінки особистості.

Учитель повинен створювати такі умови, за яких би виникала потреба в нових знаннях і на їх основі здійснювалась активна діяльність особистості. Треба навчати учнів учитися, правильно застосовувати отримані знання на практиці. Вже давно доведено, що учні різних вікових груп стоять на різних етапах фізичного розвитку, мають різний рівень знань, умінь і навичок, відмінності в інтересах, особливості пам'яті, мислення і почуттів, поведінки і ставлення до навколишнього. Тому, щоб правильно організувати роботу з формування умінь і навичок користуватися мовними засобами у процесі сприймання, розуміння і продукування текстів усної і письмової форм, учителям потрібно знати і вміло враховувати психологічні особливості учнів кожного віку. Розвиток інтелектуальної сфери підлітків характеризується якісними й кількісними змінами [Алексєєва 2017: 216]. Науковці відзначають, що в цей період в учнів підвищується рівень абстрагування й узагальнення, формуються системи прямих і зворотних логічних операцій, міркувань та умовиводів. Відбувається перехід зовнішніх дій у внутрішній мисленнєвий план. Кардинально змінюються співвідношення в навчальній діяльності між перцептивними, мнемічними, мислительними та практичними діями.

Формування в учнів умінь і навичок користуватися мовними засобами в процесі сприймання, розуміння й продукування текстів усної і письмової форм є провідною метою навчання української мови. Від того, як підлітки оволодіють цими формами мовленнєвої діяльності, залежить їхня внутрішня культура, моральні переконання та естетичні ідеали. Оскільки дії учня в процесі навчання залежать від того яке місце відводиться школяреві в цьому процесі – пасивного поглинача пропонуваної інформації чи активного пошуковця, то загострюється проблема правильності установки на навчання, що вимагає від учителя не тільки відмінного знання своїх предметів, а й

постійної роботи над вдосконаленням методів, принципів, прийомів викладання уроків мовно-літературного циклу. Для реалізації міжпредметних зв'язків на заняттях мовно-літературного циклу потрібно використовувати традиційні та інноваційні методи: бесіду з опорою на життєвий досвід, розповідь, характеристику, аналіз, порівняння понять, фактів, пригадування на основі різних видів повторення, компаративний аналіз, обговорення ситуативних завдань. Оптимальне поєднання зазначених методів згодом принесе позитивні результати, адже школярі стають активними учасниками навчально-виховного процесу, привчаються до співпраці в колективній, груповій діяльності.

Для випускника Нової української школи важливими будуть професійні навички («тверді навички» *hard skills*), до них відносимо профільні знання, володіння рідною й іноземною мовами, навички використання різноманітними комп'ютерними програмами тощо. Поділяючи думку Т. Руденко, відзначаємо, що формування й розвиток у сучасного покоління непрофільних умінь, які не мають відношення до конкретної професії, є не менш важливим освітнім завданням. Мова йде про «м'які навички» (*soft skills*) – особистісні та соціальні компетентності: комунікативні здібності, вміння працювати в команді, мислити критично, ініціювати нестандартні шляхи розв'язання проблем, орієнтуватися у стрімкому інформаційному потоці [Руденко 2020: 14].

Сьогодні вчитель-філолог має можливість обирати із необмеженого інструментарію той, що найбільше підходить йому відповідно до специфіки комунікативної ситуації. Наприклад, можна запропонувати на уроках української мови та літератури творче моделювання. Учні обирають і розігрують комунікативні ролі в міні-групах, за допомогою діалогів. Старшокласникам надається можливість обирати мовленнєву тактику, яка найбільш властива тій чи іншій ролі. Атмосфера вільної дискусії на заняттях є необхідною умовою успіху пізнавальної активності. Відбувається перевтілення у різні постаті (науковець, журналіст, підприємець, керівник проєкту, фермер, депутат, IT-фахівець з програмування, бариста). Використання творчих завдань на уроках словесності (написання текстів за обраною темою, розробка текстів різної жанрово-стильової належності – статті, оголошення, реклами, репортажі, відео-сюжети, виготовлення рекламних буклетів, афіш, колажів тощо) спрямовані на формування у здобувачів освіти здатності аналізувати ситуацію спілкування, швидко і правильно орієнтуватися в умовах спілкування, проєктувати спілкування відповідно до обраного типу дискурсу, комунікативно доречно вживати мовні засоби (невербальні засоби) залежно від типу, стилю, жанру мовлення.

Вироблення мовленнєвих умінь і навичок, як і будь-який мовленнєвий процес, супроводжується цілим комплексом психічних процесів і дій. У навчанні мови вчителям словесності необхідно враховувати психологічні особливості та механізми мовлення учнів старшої школи, особливості формування творчого мислення підлітків. Навчання мови можливе лише на основі розвитку образного мислення учнів, їхньої уваги, пам'яті, вміння бачити факти, порівнювати їх, синтезувати, узагальнювати й абстрагувати. Наші спостереження дозволяють констатувати, що найбільшою популярністю в старших класах користується семінар-диспут, на якому мають місце дискусія і полеміка. Диспут допомагає підліткам міркувати вголос, вступати в суперечку з однолітками, відбувається відстоювання певної позиції. Полеміка, крім суперечки, містить елементи конфронтації, протистояння у поглядах.

І. Кучеренко зазначає, що в процесі вивчення української мови старшокласники повинні цілеспрямовано навчатися створювати та дієво реалізовувати дискурси в продуктивних видах мовленнєвої діяльності (говоріння, письмо) і сприймати, розуміти, тлумачити дискурси у репродуктивних видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання). Створення усього чим писемного дискурсу передбачає реалізацію дискурсивних умінь та навичок: обирати тему дискурсу; встановлювати й формулювати комунікативну мету і наміри; визначати та продукувати смисловий зміст, стилістичну структуру і мовну форму з урахуванням складників прогнозованої навчальної ситуації спілкування; ефективно реалізовувати дискурс; передбачати й обирати стратегію і тактику комунікативної поведінки [Кучеренко 2020: 7].

Роль педагога у системі педагогічного дискурсу, на думку Л. Колток, полягає в мотивуванні, діагностуванні, консультуванні та інформуванні, а роль учня щодо навчального процесу з пасивної перетворюється на активну. Тобто інноваційна професійна педагогіка повинна здійснити інверсію базових понять: від навчання предмету до вивчення предмету [Колток 2009: 11].

Сучасному школяру для продукування мовленнєвої діяльності необхідно мати певні знання, наприклад для сприйняття мовлення (слухання, читання) потрібно вільно послуговуватися мовними формами, вміти співвідносити їх з позамовною діяльністю, розпізнавати стилістичні мовні засоби. Для породження мовлення (говоріння, письмо) здобувачам освіти стане в пригоді інформація про раціональне використання одиниць мови для побудови висловлювання (тексту), можливість їх використання з урахуванням змісту мовлення, ситуації спілкування.

Науковець Н. Калюжна підкреслює, що формування і розвиток комунікативної компетентності залежить від знань і вмінь добору мовного матеріалу із загальної мовної системи рідної мови. Створення індивідуального комунікативного стилю є соціальним явищем, набутим у процесі розвитку, соціалізації й навчальної діяльності особистості і водночас несе в собі відбиток традиційного суспільного й особистісного досвіду (виховання, конкретні соціальні умови проживання, суспільне оточення, мовне середовище тощо) [Калюжна 2012: 126].

В умовах Нової української школі відбуваються зміни стратегії навчання мови, що передбачають інтеграцію сучасних педагогічних технологій та методик, спрямованих на розвиток комунікативної особистості. Реалізація визначених у законодавчих освітніх документах мети та завдань щодо вивчення української мови спонукає науковців і методистів до пошуку продуктивних підходів у формуванні фахівців освітньої галузі з новим мисленням, підготовлених до організації суб'єкт-суб'єктного формату взаємодії з учнями старшої школи.

Ураховуючи вимоги до фахової підготовки майбутніх словесників, здатних грамотно висловлюватись у різних сферах як професійного, так і побутового спілкування, О. Кучерява пропонує проводити роботу з наступними типами дискурсів: науковий, публіцистичний, діловий, побутовий і художньо-літературний (тобто інституційним та особистісно-зорієнтованим типами), опрацювання яких, на думку вченої, забезпечує створення реальних умов для: оволодіння студентами статусно-рольовими тактиками у сфері писемної комунікації в межах певних соціальних інститутів (науковий, публіцистичний, діловий дискурси); засвоєння засобів художнього осягнення світу (художньо-літературний); опанування вміннями користуватись усіма багатствами

виражальних засобів писемної комунікації у сфері особистісно-побутового спілкування (побутовий дискурс) [Кучерява 2010: 256].

Мовна діяльність не може здійснюватися без розумової активності особистості. Обов'язковим має бути наявність головного елементу мовленнєвої діяльності – мотивації, котра передбачає усвідомлення проблемної задачі та способів її розв'язання мовленнєвими засобами. Одним із засобів реалізації цього завдання є урізноманітнення форм і методів роботи, адже одноманітність на заняттях призводить до пасивності, байдужості учнів, знижує пізнавальний інтерес. О. Кучерук наголошує на тому, що на уроках словесності потрібно постійно звертатися до особистісно орієнтованих моделей навчання. Наприклад, психотерапевтичні методи (ігрова терапія як комплексний метод, може бути представлений сукупністю методів – відеометод і допоміжні методи аналізу відеосюжету та обговорення дискусійних питань); терапевтичні групові тренінги; метод маєвтика, здатний зупинити звичний хід думок, змінити певне ставлення дитини, застосовуючи маєвтичні репліки (наприклад, *Чи правильно я вас зрозумів, що ..., Наскільки я розумію, ви вважаєте, що ..., Ви так заглибилися в це питання, що розглядаєте його з різних сторін...*), учитель дає змогу учням по-філософськи зануритися у власний внутрішній світ; сугестопедичні спектаклі, дієвими засобами яких є інтонація, ритм, метафоричність, концертна псевдопасивність; арт-терапевтичні методи, в основі яких використання засобів мистецтва з метою позитивного впливу на психіку школяра та ін. Упровадження психотерапевтичного інструментарію в навчальний процес з мови варто розглядати як один із напрямів психолінгводидактики, що ґрунтується на якісно модернізованому поєднанні достатньо відомих методів навчання [Кучерук 2010: 252–253].

О. Потапенко підкреслює важливість впровадження продуктивного навчання в освітній процес, що зосереджується на трьох групах методів:

- когнітивних – метод емпатії, метод смислового, образного бачення; метод символічного бачення; метод евристичних запитань; метод евристичного спостереження; метод дослідження, метод конструювання понять, правил; метод гіпотез, метод прогнозування та ін.;

- креативних – метод придумування; метод «Якби...»; метод образної картини; метод аглютинації; «розумовий штурм»; метод синектики;

- організаційно-діяльнісних – метод учнівського планування; створення освітніх програм учнів; самоорганізації навчання; взаємонавчання; метод рецензії; метод рефлексії; метод самооцінки [Потапенко, Кожуховська 2005: 234].

І. Підласий акцентує увагу майбутніх учителів словесності на активному застосуванні у навчальному процесі складових продуктивної технології (пояснення, інструктаж, робота з книгою, вправи, тестування, лекція, демонстрація, ілюстрація, відеометод), технології співпраці (бесіда, обговорення, дискусія, пізнавальна гра, методи програмованого навчання, практичний метод, методи проблемного навчання, навчальний контроль), поблажливої технології (розповідь, дискусія, диспут, гра, спостереження, ситуаційний метод, нетрадиційні методи) [Потапенко, Кожуховська 2005: 121–122]. Зазначені підходи науковця до методики навчання мови будуть сприяти подальшому вдосконаленню мовлення старшокласників, розвитку їхньої індивідуальної мовотворчості, здатності до успішної комунікації в сучасному соціумі.

У сучасних умовах підліток розвивається в раціоналізованому світі, де навчання ґрунтується переважно на інтелектуальних контекстах, які не передбачають емоційного сприйняття, здивування, творчого пізнання внутрішнього та зовнішнього світу. Вчителю словесності необхідно використовувати можливості слова для символічного відображення дійсності, розвитку асоціативного мислення школярів, формування їх творчої особистості. Текстотричний підхід до навчання мови передбачає використання тексту як основного дидактичного матеріалу, засобу засвоєння мови й продукування власних висловлювань (текстів) на всіх етапах навчання мови й формування дискурсивної компетентності в учнів старшої школи. Концентрація уваги вчителем на тексті та реченні не передбачає процентне збільшення на заняттях текстового матеріалу. Дискурсивна основа навчання в умовах Нової української школи дозволяє розглядати одиниці мови в природніх умовах реалізації свого значення, структури та функцій, а це сприяє найбільш повному осмисленню мовленнєвої поведінки носіїв мови. Відтак, текстову компетенцію можна визначити як здатність сприймати, розуміти та продукувати текст (усний чи письмовий).

На уроках розвитку комунікативних умінь, уроках сприймання чужого мовлення (аудіювання й читання), уроках відтворення готового тексту (переказ), уроках створення власних висловлень (говоріння і письмо) важливо відводити достатню кількість хвилин на роботу з інформаційним текстом, у процесі роботи з яким учні читають, сприймають, осмислюють, переказують, аналізують, трансформують, інтерпретують, дискутують, створюють власний текст. На основі тексту вчитель має можливість побудувати різноманітні вправи та завдання, спрямовані на вивчення, повторення й закріплення мовних одиниць усіх рівнів (фонема, морфема, лексема, речення) і мовленнєвознавчих понять (стиль, тип, жанр мовлення, способи зв'язку в тексті, актуальне членування цілого тощо). Використання системи аналітичних завдань, введення важливих складових дослідницької роботи, перехід від виконавчої до творчої діяльності під час добору вправ активізує дискурсивну діяльність старшокласників та готує їх до подальшого спілкування у різноманітних комунікативних ситуаціях.

Методичні підходи до роботи з текстом в останнє десятиліття найтісніше пов'язані з пошуками ефективних шляхів розвитку мовлення, що передбачають не лише уміння розрізняти (сприймати) текст, а й користуватися ним, складати його. Аналіз тексту на уроках мовно-літературного циклу забезпечує органічність переходу від розгляду його змісту, стилю, структури до відбору мовних засобів і таким чином дає змогу увести будь-який мовний матеріал на мовленнєвій основі. Саме в тексті виявляються закономірності функціонування мовних одиниць та їх міжрівневі зв'язки. Комплексний аналіз допомагає дослідити обрану мовну категорію від функції до форми й значення, категоріальних ознак (правила використання у мовленні), а потім і правильно ними послуговуватися у власному мовленні. Змістовний текст на уроках словесності – одна зі складових сприйняття природи стилістичних засобів мови, оскільки він дає можливість цілісного, надійного погляду на це мовне явище. Текст виокремлює інформаційні, стилістичні функції мовних одиниць. Відтак вивчення мови стає на матеріальному, а свідомою практичною дією. Ознайомлення з мовними категоріями на матеріалі тексту сприяє тому, що мовні одиниці сприймаються як явища живого спілкування.

Для уроків словесності важливо обирати тексти відповідно до змісту теми й мети уроку, враховувати вікові й індивідуальні особливості підлітків. Потрібно звертати увагу

на готовність здобувачів освіти сприймати й усвідомлювати подану в тексті інформацію, розглядати можливість інтегрування навчального змісту кількох шкільних предметів, враховувати соціальну значущість поданої в тексті інформації, орієнтуватися на освітні, життєві й особистісні потреби учнів, спонукати їх до роздумів, пошуку шляхів розв'язання порушеної в тексті проблеми, висувати гіпотези тощо. У процесі добору текстів учителям-філологам варто дотримуватися таких критеріїв: рівень інформативної насиченості, відповідність психолого-віковим особливостям учнів, актуальність, доступність, науковість, соціальна й культурна значущість, стильова та стилістична диференціація, наявність високого виховного потенціалу, наповненість лінгвоінформаційними значущими одиницями відповідно до теми уроку.

Програма з української мови, за якою навчаються учні старшої школи, зобов'язує вчителя організувати навчальний процес так, аби постійно працювати над підвищенням комунікативної культури підлітків та розвивати їхні здібності за обраним фахом. Науковці О. Потапенко, Г. Потапенко, Л. Кожуховська в праці «Методика навчання української мови в ДВНЗ та середніх освітніх закладах» надають майбутнім учителям-філологам слушні поради щодо підвищення культури мовлення школярів:

- видрукувати для учнів основної та старшої школи посібник на зразок «Антисуржика» (О. Сербенської);
- виготовити змінні таблиці для шкільних кабінетів з мови, які б містили складні випадки правопису, слововживання;
- внести в додатки до підручників з мови всі правила, які містяться в «Українському правописі» (відповідно до кожного класу);
- у шкільні підручники варто включити значно більше вправ на редагування [Потапенко, Потапенко, Кожуховська 2006: 105].

Уроки української мови у старшій школі покликані не тільки сформувати мовну й мовленнєву особистість, але й виховувати, розвивати ті особистісні якості, що слугуватимуть їй упродовж усього життя. Застосування проблемно-пошукових методів на уроках залучає здобувачів освіти до активної пізнавальної й творчої діяльності. Оцінко-орієнтаційна діяльність учнів, яка передбачає не запам'ятовування готових істин, а власні роздуми, самоаналіз, самостійне розв'язання проблемних ситуацій, є вагомим чинником у формуванні критичного мислення. Проблема ситуація викликає певний психічний стан у підлітка й допомагає йому усвідомити суперечність між необхідністю виконувати завдання і неможливістю зробити це з наявними знаннями.

Умовою успішної реалізації комунікативних стратегій і тактик у процесі вивчення української мови є взаємозв'язок формування мовленнєвих умінь з вивченням різних рівнів мовної системи, розроблення для кожного уроку завдань для засвоєння школярами поняттєвої основи мовленнєвої діяльності й перетворення знань на способи дії для активного мовленнєвого спілкування. Розв'язання завдань проблемного, ситуативного, пізнавального характеру спрямовані на засвоєння учнями теорії та практики усіх видів мовленнєвої діяльності. Завдання комунікативного характеру спрямовують здобувачів освіти на засвоєння певних знань, сприяють кращому запам'ятовуванню вивченого, формують уміння й навички контролювати власне висловлювання, забезпечують свободу вибору, розвивають інтелектуально-розумові здібності, виробляють навички пошукової, дослідницької діяльності.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що на сьогоднішній день комунікативна спрямованість у методиці навчання мови дає змогу реалізувати ціннісний, розвивальний і виховний аспекти української мови як навчального предмета. В Україні створено умови для роботи в умовах когнітивно-дискурсивної наукової парадигми та компетентнісної освіти, спрямованої на формування національно свідомої мовної особистості, яка володіє системою лінгвістичних знань, має досвід комунікативного спілкування, вдало продукує власні висловлення, здатна осмислено сприймати мовлення інших людей.

У дослідженні використані матеріали статей: Алексєєва Л. О. Формування мовленнєвих умінь та навичок школярів на основі комунікативно-інформативних можливостей мовної системи. *Мова і соціум: етнокультурний аспект*: кол. монографія / [відп. ред. О. П. Колінько; заст. відп. ред. О. А. Сопіна]. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2017. 264 с.; Алексєєва Л. О. Активізація мовленнєвої діяльності школярів на уроках словесності за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Мова і соціум: етнокультурний аспект*: матеріали VIII Міжнародної наук. інтернет-конф. (м. Бердянськ, 21–22 жовтня 2020 р.): зб. тез / гол. ред. С. Глазова. Бердянськ: БДПУ, 2020. С. 5–9.

ВИСНОВКИ

Колективна монографія «Мовні одиниці в українському науково-педагогічному дискурсі» виконана з урахуванням досягнень наукової думки в галузі сучасної дискурсології. Наразі проблеми породження та функціонування дискурсу є провідними напрямками світової лінгвістики. Сучасні дискурсивні дослідження мають практичне спрямування, їхня мета – з'ясувати та описати глибинні процеси комунікації. Необхідність вироблення категорійно-поняттєвого апарату для здійснення дискурсивного аналізу є актуальним завданням наукової парадигми. Комунікативний підхід до вивчення мовних явищ, запропонований авторами, з одного боку, сприяв уточненню термінів, пов'язаних зі стилістичною системою мови, з іншого – розвитку теорії дискурсу.

Дослідження проблем породження та функціонування різних типів дискурсу є перспективним та має практичне спрямування, що уможливорює встановлення глибинних процесів комунікації, зокрема науково-епістолярної. У результаті мовленнєвої взаємодії двох респондентів виникає науковий лист як комунікативна одиниця, значну роль у текстотворенні якої відіграє фактор адресанта. Соціальний статус, ступінь знайомства і тип стосунків між комунікантами (формальні/неформальні, офіційні, напівдрузькі, друзькі) зумовлюють тональність та смислове наповнення текстів.

Міркування, що традиційно складаються з тези, аргументів і висновків, є специфічною формою викладу наукового листа. У тематичному плані обстежені наукові листи відображають питання розвитку літератури, проблеми мовознавства, історії тощо. Лінгвостилістика наукового епістолярію характеризується логіко-предметним способом викладу, аргументацією висловлених думок, об'єктивністю, полемічністю.

Когнітивний аспект вивчення термінів визначається двома підходами: семасіологічним та ономасіологічним. У семасіологічному плані науковий термін є специфічною мовною одиницею, яка тісно пов'язана із науковим поняттям, хоча й ніколи не збігається з останнім, тому він постійно переміщується або зі сфери наукового мовлення до загальноживаної лексики і навпаки, або відбувається пересування в інші сфери науки. В ономасіологічному плані термінам-зоонімам властиві різноманітні семантичні відношення. Переважно це синоніми, антоніми, омоніми. Серед синонімів найбільш поширеними є абсолютні синоніми, тобто синоніми-дублети та дериваційні синоніми, які утворилися на основі грецьких або латинських коренів, що найчастіше використовуються у словотвірній практиці. Антонімічні відношення спостерігаються в межах одного поняття. На власне українському ґрунті найчастіше вони утворюються префіксальним способом, де префікси позначають здебільшого відсутність ознаки, що міститься у вихідному слові.

Когнітивна основа терміна в поняттєво-концептуальному аспекті представлена чотирма мотиваційними групами: 1) абсолютна мотивація при збігу семантичних ознак внутрішньої форми та лексичного значення; 2) повна мотивація за внутрішньою формою, що відбиває ознаку, яка цілком входить до значення; 3) часткова мотивація, яку спостерігають, коли існує спільна для внутрішньої форми та лексичного значення частина мовного змісту одиниці; 4) відсутність будь-якої мотивації.

Терміни абсолютної мотивації найбільш адаптовані до системи української мови. Терміни повної мотивації складаються як з окремого слова, так і з словосполучення. Специфіка однослівних термінів повної мотивації полягає в тому, що вони за структурою

є складними. У процесі дослідження було виділено дві групи невмотивованих термінів: 1) у яких відомий етимон, проте він або нечітко визначений, або його походження невідоме; 2) абсолютно немотивовані слова.

Група зоонімів індоєвропейського походження сформувалася як лексико-граматичний клас іменників, ці слова в дериваційному плані майже не розвивалися лексико-семантичним способом, тобто тривалий час їм не були властиві переносні значення. Лише з розвитком мислення, зокрема асоціативного мислення, виникають різноманітні лексичні та синтаксичні метафоричні новотвори. Невмотивовані зооніми спільнослов'янського походження майже не мають лексико-семантичних варіантів, тобто вони однозначні, і тяжіють до термінологічного вживання, формуючи наукову картину світу. Специфіка зоонімів власне українського походження на референційно-денотативному рівні полягає в тому, що їхні назви застосовують до достатньо широкого кола позначуваних, їм властива широка дериваційна синонімія, синонімічний ряд представлений нейтральною базовою основою та синонімами для вираження позитивної (негативної) оцінки, особливо пестливого ставлення, пов'язаного із демінутивністю.

Досліджуючи погляди науковців, визначається, що збереження самобутності етносу можливе тільки при наявності у більшості його представників стабільної етнічної ідентичності. Етнічна спільнота має могутній внутрішній потенціал для подальшого розвитку та збереження етнокультурної своєрідності та неповторності. У дослідженні показано, що етнічна ідентичність є ключовим поняттям лінгвістичних дисциплін та має складну структуру.

У різні історичні періоди з різною інтенсивністю відбуваються зміни в мові. Сьогодення характеризується активізацією суспільних змін, розширенням функцій української мови як державної, через що й відбуваються зрушення літературної норми через виникнення значної кількості варіантних реалізацій. На ці зміни, допускаючи більшу чи меншу варіантність, по-різному реагують функційні стилі сучасної української літературної мови. Дослідження дає підстави констатувати активізацію мовних змін і в наукових текстах, де однозначне розуміння висловленого цінується понад усе. Сучасний науковий дискурс відбиває загальні процеси, котрі відбуваються в українській мові впродовж останніх двох десятиріч.

У сучасному науковому дискурсі зміни відбуваються не лише у сфері іменника, також спостерігаємо активізацію вживання і творення синтетичних (простих) форм прикметників та прислівників, зміну сфери вживання збірних числівників, домінування вторинних (власне українських) відмінкових форм числівників із флексіями *-ох*, *-ом* тощо.

Термінологія як основний засіб вираження, зберігання й передавання спеціальних науково-технічних понять відіграє важливу роль у розвитку науки й техніки та забезпечує формулювання проблем і наступність наукових знань. У поповненні й розширенні термінологічного складу української мови важливе місце посідає творення складних слів, адже вони є засобом екомонізації та збереження лінгвістичної енергії в період значного розширення інформаційного пласту. Іменниковий суфікс *-к(а)* є одним із продуктивних у сфері творення композитно-суфіксальних іменників на позначення термінів у новій українській, репрезентуючи такі лексико-словотвірні значення: назви осіб, тварин, рослин, назви технічних пристроїв, механізмів, рідше – предметів тощо. Він приєднувався до кінцевих основ композитів, виражених, у більшості випадків, основами дієслів та іменників. Залежні основи досліджуваних композитів на позначення

термінологічних понять виражені іменниками, прислівниками, займенниками, числівниками, прикметниками. Із другої половини XIX століття спостерігається посилення активності аналізованого форманта, зокрема у творенні назв пристроїв і механізмів у загальноновживаній та термінологічній лексиці. Пік активності творення композитів-назв термінів з цим суфіксом припадає на післявоєнні роки і фіксується, в основному, термінологічними словниками.

Конструкції з пояснювальним відношенням були об'єктом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, проте становлення поглядів на пояснювальні конструкції представників різних напрямів синтаксичної науки у науковому дискурсі характеризуються різномудаченням щодо типу синтаксичного зв'язку між їх компонентами, формальних засобів зв'язку між частинами пояснювальних конструкцій та місце комунікативного аспекту пояснювальних висловлень.

Відношення пояснення становить окремий тип в системі семантико-синтаксичних відношень. Воно визначається дослідниками через констатацію логіко-семантичного відношення тотожності як основи семантико-синтаксичного відношення. Такий підхід не цілком задовольняє потребу в розмежуванні різновидів пояснювального відношення (власне-пояснення, уточнення, узагальнення та включення), які мають специфічні мовні механізми вираження. У мові пояснювальне значення втілюється в синтаксичних конструкціях, утворених на різних рівнях синтаксичних зв'язків – сполученні слів, складному реченні та тексті, – кожен із яких має своєрідну специфіку його вираження. Залучені для цього мовні засоби виявляють ізоморфність на всіх згаданих рівнях, адже вони зумовлені спільними синтаксичними чинниками. Тому аналіз мовних засобів формування пояснювального відношення, здійснений на реченневих конструкціях, дасть підстави для означення специфіки мовного вираження цього значення на рівні інших синтаксичних одиниць-конструкцій.

Акцентована дослідниками думка про пояснювальні речення у динамічному аспекті, тобто як висловлень, передбачає з'ясування ознак їх комунікативної організації. Щодо мовленнєво-прагматичної детермінованості пояснювального компонента, в науковій комунікації вона обмежена лише питанням інтонаційного оформлення окремих різновидів пояснювальних речень, тоді як особливості їх актуального членування, здатності до парцеляції ще не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі.

Отже, еволюція поглядів українських та зарубіжних лінгвістів на конструкції із пояснювальним відношенням між частинами у науковому дискурсі засвідчує, що розширило коло синтаксичних конструкцій, які зараховувалися до пояснювальних, та розмивало уявлення про семантичну специфіку цього явища синтаксична традиція, у якій довгий час поняття пояснення використовувалося в нетермінологічному значенні. На сучасному етапі розвитку синтаксична наука тяжіє до з'ясування сутності особливостей пояснення як мовного явища через взаємопов'язаного дослідження рівнів утворення та функціонування синтаксичних одиниць.

У науковому дискурсі, для якого характерними є узагальненість, доказовість, логічність, смислова точність, переконливість тверджень, інформативна насиченість, об'єктивність викладу, переважають сполучникові складносурядні речення з чіткою вираженим синтаксичним зв'язком між предикативними частинами, оскільки спеціалізовані сполучники, зокрема семантичні, оформлюють не лише сурядний зв'язок, але й тип семантико-синтаксичних відношень.

У науковому стилі наявні всі семантико-синтаксичні різновиди складносурядних конструкцій, структурні компоненти яких поєднані семантичними сполучниковими засобами: зіставні, протиставні, приєднувальні, градаційні, розділові та заперечні. Речення з власне-зіставною семантикою, які репрезентують змістову єдність співвіднесених предметів, дій, явищ, станів, є досить частотними в досліджених текстах. Сполучник *а* між компонентами таких структур двофункційний. Активно використовують у науковому дискурсі й протиставні складносурядні конструкції, предикативні частини яких означають взаємозв'язок контрастних явищ, процесів, станів, їхню невідповідність. Частотними є також приєднувальні складні речення, предикативні частини яких поєднані семантичними сурядними сполучниками, оскільки приєднаний складник містить додаткову інформацію щодо вже сказаного та деталізує повідомлення. На особливу увагу заслуговують структури зі сполучником *тобто* (варіанти *себто*, *цебто* не властиві дослідженому матеріалу) між компонентами. Градаційні, розділові та заперечні складносурядні речення є поодинокими в текстах наукового стилю, що зумовлено екстралінгвальними особливостями останнього.

Іноді в науковому дискурсі використовують складносурядні речення, предикативні частини яких поєднані асемантичними сполучниками: каузальні, власне-темпоральні, обмежувальні, приєднувальні (з асемантичними сполучними засобами). Оскільки каузальність як лінгвістичне явище охоплює причиново-наслідкові та умовно-наслідкові відношення, властиві науковому стилю, то відповідні конструкції досить часто функціують в дослідженому матеріалі. Предикативні частини таких структур поєднані єднальними сполучниками, біля яких інколи використовують граматикалізований елемент *тому*. Незважаючи на те, що в сучасній українській мові власне-темпоральні сурядні речення виявляються найчастотнішими, проте в науковому дискурсі такі конструкції поодинокі. Рідко вживаними також є обмежувальні та приєднувальні структури з асемантичними сполучниками.

Високий ступінь антропоцентризму з'ясувальних складнопідрядних речень, зумовлений наявністю у своїй структурній основі лексем зі значенням мовлення, мислення, сприймання та оцінки, сприяє поширеності такого типу конструкцій у всіх сферах, зокрема, у науковому дискурсі.

Як сфера функціонування з'ясувальних складнопідрядних речень науковий дискурс має величезний дослідницький потенціал, оскільки саме в ньому спостерігаємо можливість значного розкриття структурно-семантичних і функційних можливостей складнопідрядних речень.

Описувані речення в науковому стилі відіграють провідну роль, оскільки формують структурно-композиційні параметри тексту, а також є важливими для організації його концептуально-змістового наповнення.

З'ясувальні речення в науковому дискурсі є найчастішим засобом уведення чужої мови. Це зумовлено тим, що їх лексико-синтаксичні властивості надають великі можливості для використання різних форм свого і чужого слова. Наявність двох предикативних одиниць, перша з яких належить цитувальникові, а друга – цитованому, дозволяє досить розгорнуто подати чуже слово та, водночас, досить повно показати оцінку, надавану чужому мовленню.

Структурно-семантичні особливості досліджуваних конструкцій визначаються семантикою опорного слова і його лексичним наповненням. У роботі

доведено, що семантичне оформлення з'ясувальних конструкцій може впливати на модифікацію змістового відношення між його частинами, ускладнюючи зміст додатковими відтінками. У ролі опорного компонента головної частини складнопідрядного з'ясувального речення найзатребуванішими постають дієслова, рідше – віддієслівні іменники, предикативи, що належать до певних семантичних типів лексики: це слова зі значенням інтелектуальної, психічної, мовленнєвої діяльності, буття та виявлення.

Досліджуваний матеріал показав, що в текстах наукового стилю в складнопідрядних з'ясувальних реченнях статус чужого мовлення може експлікуватися такими способами: 1) із прямою (персональною) вказівкою на автора; 2) із узагальненою вказівкою на автора. Кожен спосіб пов'язаний з особливою мотивацією і прагматичною настановою, що насамперед визначає його текстотвірний потенціал.

Науковець, здатний визначати і вирішувати наукові проблеми, будувати ефективну комунікацію в науковій сфері, може бути конкурентноздатним в українській науковій спільноті. У зв'язку з цим, сьогодні у вищій школі є актуальним спеціалізований курс української мови для науки, аналітичної сфери та управління. Застосування методик навчання академічного письмового дискурсу в практиці викладання української мови на 1-4 курсах в університеті, формування у студентів навичок написання наукових повідомлень і публікацій сприяє формуванню дискурсивної компетентності студентів у науковій сфері спілкування. Урахування таких факторів, як усвідомлення майбутніми науковцями потреби в українській мові як засобі професійного й наукового зростання, необхідності формування умінь, які продиктовані природою наукового мовлення й канонами українськомовного писемного наукового спілкування, сучасними тенденціями в теорії навчання мови, вимагає проєктування і використання нових навчальних курсів у вищій школі. У своїй частині колективної монографії «Науковий дискурс як об'єкт навчального моделювання у вищій школі» ми звертаємо увагу на особливості вивчення аспірантами дисципліни «Українська мова для науки», зокрема на формування компетентностей, пов'язаних зі складанням наукових текстів різних жанрів залежно від комунікативного завдання автора, а також на розвиток навичок публічного усного мовлення в науковій сфері. Пропонуємо увазі викладачів зміст дисципліни «Українська мова для науки», що передбачає наявність таких змістових ліній: лінгвістична, дискурсивна, діяльнісна. Ми використовуємо один з можливих варіантів відбору змісту при проєктуванні курсу навчання української мови для науково-дослідних цілей на третьому етапі мовної освіти майбутніх фахівців у вищій школі. Запропоновані нами компоненти змісту навчання української мови в контексті наукового дослідження – це найбільш прийнятні категорії для відбору змісту навчання аспірантів наукового мовлення.

У процесі вивчення означеного курсу здійснюється формування інтелектуальної культури майбутнього науковця, що передбачає розв'язання викладачем різноманітних завдань: розвиток поняттєвого мислення, якостей мислення (гнучкості, дивергентності, глибини критичності й самостійності); уміння аналізувати ситуацію, планувати свої дії, адекватно оцінювати результати, самостійно добувати й опрацьовувати інформацію, конструктивно взаємодіяти з іншими.

Інтеграція України у світовий освітній простір ставить перед суспільством завдання створити таку систему освіти, яка буде відповідати викликам нового

тисячоліття. Пріоритетною стає проблема формування у майбутнього випускника школи здатності до самопізнання, саморозвитку, самовираження та самореалізації.

Особлива проблема в контексті інноваційного розвитку освіти виникає у зв'язку зі зміною змісту та технологій побудови «суб'єкт-суб'єктних» відносин. Учитель-словесник має підготувати компетентну, національно свідому мовну особистість, яка здатна репрезентувати себе засобами мови незалежно від мовленнєвої ситуації та буде конкурентоспроможною на сучасному ринку праці. Педагог у такій системі взаємовідносин виступає модератором, фасилітатором, психоаналітиком, коучем і навігатором навчального процесу, а роль учня щодо навчального процесу з пасивного поглинача пропонованої інформації перетворюється на активного пошуковця.

В умовах модернізації мовної освіти відбувається нове філософське розуміння індивідуальної мовної особистості учня старшої школи, переосмислення педагогічної діяльності вчителя, орієнтоване на набуття здобувачем освіти особистісної дискурсивної компетентності (синтез мовленнєвих, мовних, соціокультурних, діяльнісних знань, умінь, практичних навичок та досвіду їх застосування). Пріоритетним у процесі спілкування стає досвід гнучкої мовленнєвої поведінки, навички позитивної взаємодії й впливу на співрозмовника для досягнення комунікативної мети.

В умовах Нової української школи суттєво змінюється роль учителя-філолога. Сучасні вимоги до мовної підготовки школярів вимагають підготовки майбутнього вчителя-словесника за новими стандартами. Педагогу вже недостатньо мати глибокі предметні знання, володіти практичними вміннями та навичками, йому необхідно творчо використовувати здобуті знання в нестандартній швидкоплинній мовленнєвій ситуації, виявляти гнучкість та конструктивність в організації й плануванні освітнього процесу.

Сучасний розвиток лінгвістичної науки значною мірою орієнтований на дослідження прагматичної лінгвістики та дискурсознавства. Це уможливило якісне висвітлення різних аспектів мовленнєвої та текстової комунікації, аналіз текстів з комунікативно-прагматичного погляду. Актуальною вважається модель навчання рідної мови, що ґрунтується на поєднанні функційно-стилістичного, комунікативно-діяльнісного, соціокультурного, особистісного та компетентнісного підходів. На уроках словесності мають бути враховані інновації, що запроваджуються в системі освіти: розвивальне навчання, використання активних методів, індивідуалізація навчання, кооперативне навчання, упровадження сучасних технологій, використання творчих завдань, інтегрування знань тощо.

Умовою успішної реалізації комунікативних стратегій і тактик у процесі вивчення української мови є взаємозв'язок формування мовленнєвих умінь з вивченням різних рівнів мовної системи, розроблення для кожного уроку завдань для засвоєння школярами поняттєвої основи мовленнєвої діяльності й перетворення знань на способи дії для активного мовленнєвого спілкування. Розв'язання завдань проблемного, ситуативного, пізнавального характеру спрямовані на засвоєння учнями теорії та практики усіх видів мовленнєвої діяльності. Завдання комунікативного характеру спрямовують здобувачів освіти на засвоєння певних знань, сприяють кращому запам'ятовуванню вивченого, формують вміння й навички контролювати власне висловлювання, забезпечують свободу вибору, розвивають інтелектуально-розумові здібності, виробляють навички пошукової, дослідницької діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

Адаменко 1999: Адаменко С. Л. Серболужицька ботанічна номенклатура: її формування та специфіка (на матеріалі назв лікарських рослин): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03 / Інститут мовознавства імені О. О. Потебні. Київ, 1999. 18 с.

Ажнюк 2001: Ажнюк Б. М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 48–54.

Алексєєва 2017: Алексєєва Л. О. Формування мовленнєвих умінь та навичок школярів на основі комунікативно-інформативних можливостей мовної системи. *Мова і соціум: етнокультурний аспект*: кол. монографія / [відп. ред. О. П. Колінько; заст. відп. ред. О. А. Сопіна]. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2017. 264 с.

Алексєєва 2020: Алексєєва Л. О. Активізація мовленнєвої діяльності школярів на уроках словесності за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Мова і соціум: етнокультурний аспект*: матеріали VIII Міжнародної наук. інтернет-конф. (м. Бердянськ, 21–22 жовтня 2020 р.): зб. тез / гол. ред. С. Глазова. Бердянськ: БДПУ, 2020. С. 5–9.

Артюнова 1973: Арутюнова Н. Д. Проблемы синтаксиса и семантики в работах Ч. Филмора. *Вопросы языкознания*. 1973. № 1. С. 123.

Арутюнова 1988: Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. Москва: Наука, 1988. 338 с.

Арутюнова 1999: Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва: Языки русской культуры, 1999. 896 с.

Астратова 2013: Астратова Ю. В. Пропозициональная структура изъяснительного предложения. *Актуальные проблемы гуманитарного знания в техническом вузе*: материалы науч.-метод. конф., посвящен. 240-летию Горного университета (г. Санкт-Петербург, 31 окт. – 2 нояб. 2013 г.). Санкт-Петербург, 2013. С. 39–42.

Баган 2005: Баган М. П. Категорія ствердження-заперечення: нові аспекти дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2005. Вип. 2. С. 171–174.

Багмут 2000: Багмут А. Напівпряма мова. *Українська мова. Енциклопедія* / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Укр. енцикл., 2000. 752 с.

Баженова 2001: Баженова Е. А. Научный текст в аспекте политекстуальности. Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 2001. 269 с.

Байдусь 2007: Байдусь С. А. Пояснювальні конструкції зі сполучником тобто (себто, цебто) у структурі неелементарного речення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. Вип. 3. С. 86–91

Байдусь 2009: Байдусь С. А. Семантико-синтаксична структура конструкцій з пояснювальними відношеннями: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2009. 18 с.

Балли 1955: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд-во иностр. лит., 1955. 416 с.

- Барт 1978: Барт Р. Лингвистика текста. *Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистика текста*. Москва: Прогресс, 1978. Вып. VIII. С. 442–449.
- Баскаков 2004: Баскаков Ф. Я. Методология научного исследования: уч. пособ. Киев: МАУП, 2004. 216 с.
- Бацевич 2004: Бацевич Ф. С. Основы комунікативної лінгвістики: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
- Бацевич 2007: Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ: Довіра, 2007. 205 с.
- Бацевич 2010: Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики. Львів: ПАІС, 2010. 336 с.
- Безпояско 1993: Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: підручник. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
- Белошанкова 1977: Белошанкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис: учеб. пособ. для филол. спец. ун-тов. Москва: Высш. школа, 1977. 248 с.
- Бенвенист 1974: Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва: Прогресс, 1974. 447 с.
- Беляев 1980: Беляев Ю. І. Родовий чи знахідний? *Культура слова*. 1980. № 19. С. 80–83.
- Біологічний словник 1986: Біологічний словник / упоряд. К. М. Ситник, В. О. Топачевський. Київ: Головна редакція УРЕ, 1986. 679 с.
- Бірта 2014: Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ: «Центр учбової літератури», 2014. 142 с.
- Богущая 1985: Богущая А. И. Наименования фауны в лексико-фразеологических единицах украинского языка (названия птиц): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Ужгородский государственный университет. Ужгород, 1985. 25 с.
- Богуш 2010: Богуш А. М. Формування мовленнєвої особистості дитини в полікультурному середовищі: теоретичний аспект. *Славянская педагогическая культура: Научно-теоретический журнал МСПО им. Я. А. Коменского*. 2010. № 9. С. 158–161.
- Боднар 2016: Боднар С. В. Проблема формування іншомовної дискурсивної компетентності майбутніх економістів. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2016. № 1 (11). С. 158–164.
- Ботвина 1998: Ботвина Н. В. Офіційно-діловий та науковий стилі української мови: навч. посіб. Київ: Артєк, 1998. 190 с.
- Буднік 2010: Буднік А. О. Формування дискурсних умінь студентів філологічних спеціальностей засобами національно-прецедентних текстів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / ПНПУ імені К. Д. Ушинського. Одеса, 2010. 258 с.
- Булаховський 1952: Булаховський Л. А. Курс русского литературного языка. Киев: Гос. уч. пед. изд., 1952. Т.1. 446 с.
- Буслаев 1959: Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Москва: АН СССР, 1959. 623 с.
- Буяльський, Оверчук 2001: Буяльський Б. А., Оверчук А. В. Як ми спілкуємося: Мовленнєвий етикет українського народу. Вінниця, 2001. 96 с.

- Валгина 1961:* Валгина Н. С. Современный русский язык: учебник для вузов. Москва: Высшая шк., 1961. 452 с.
- Валгина 1978:* Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка: учебник для вузов. Изд. 2-е. Москва, 1978. 439 с.
- Вашків 1998:* Вашків Л. Епістолярна літературна критика: становище, функції в літературному процесі. Тернопіль: Поліграфіст, 1998. 134 с.
- Вейсман 1991:* Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. Москва: Греко-латинский кабинет Ю. Шичалина (препринт V изд. 1899 г.), 1991. 1370 с.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови 2004:* Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
- Вендлер 1985:* Вендлер З. Иллокутивное самоубийство. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 16. Москва: Прогресс, 1985. С. 238–250.
- Весельська 2012:* Весельська Г. С. Нові тенденції у функціонально-стилістичному використанні розділових сполучників в українській літературній мові початку XXI століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2012. Вип. 16. С. 46–51.
- Весельська 2014:* Весельська Г. С. Нові явища у функціонуванні сурядних сполучників в українській мові кінця XX – початку XXI ст.: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2014. 159 с.
- Винницький 2002:* Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів: Біблос, 2002. 576 с.
- Виноградов 1975:* Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. Москва: Наука, 1975. 560 с.
- Висоцька 2015:* Висоцька З. І. Актуальні парадигми дослідження наукового тексту. *Лінгвістичні студії*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. Вип. 3. С. 43–50.
- Вихованець 1967:* Вихованець І. Р. Знахідний – родовий у заперечних реченнях. *Питання мовної культури*. 1967. № 1. С. 68–72.
- Вихованець 1982:* Вихованець І. Р., Городенська К. М., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наукова думка, 1982. 219 с.
- Вихованець 1993:* Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
- Вихованець 2012:* Вихованець І. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. Київ: Університет. вид-во «Пультари», 2012. 158 с.
- Вихованець 2017:* Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / за ред. К. Г. Городенської. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
- Вихованець, Городенська 2004:* Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ: Університетське видавництво «Пультари», 2004. 398 с.
- Галапчук 2000:* Галапчук О. М. Вікова диференціація стратегій і тактик дискурсу в сучасній англійській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2000. 18 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 29.06.2021).

Гальперин 1981: Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981. 139 с.

Ганич, Олійник 1985: Ганич Д., Олійник І. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.

Герман 1973: Герман К. Ф. Структурно-семантичний аналіз складносурядних речень сучасної української літературної мови. Чернівці: [б.в.], 1973. 54 с.

Гінзбург 2012: Гінзбург М. Про форми знахідного відмінка в українських фахових текстах. *Українська мова*. 2012. № 4. С. 29–40.

Глазова 2010: Глазова С. М. Пояснювально-ототожнювальні конструкції в українській мові: семантика, граматики, прагматика: монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2010. 176 с.

Глазова 2017: Глазова С. М. Пояснювально-ототожнювальні конструкції в газетному дискурсі. *Мовні одиниці у газетному дискурсі початку ХХІ сторіччя*: колективна монографія / Р. О. Христіанінова, В. Ф. Загороднова, С. М. Глазова, О. А. Крижко, Е. В. Олійник, Н. В. Павлик, В. О. Юносова. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2017. С. 166–184.

Глазова 2019: Глазова С. М. Комунікативний аспект дослідження пояснення в діалогічному контексті. *Актуальні питання лінгвістики, професійної лінгводидактики, психології і педагогіки вищої школи*: зб. ст. IV Міжнародної науково-практич. конф. (м. Полтава, 7–8 листопада 2019 р.). Полтава: Вид-во «Астрая», 2019. С. 69–73.

Глазова 2021: Глазова С. М. Історія термінологізації поняття «пояснення». *The 10th International scientific and practical conference «The world of science and innovation»* (May 5-7, 2021) Cognum Publishing House, London, United Kingdom. 2021. P. 360–364.

Глушкова 1998: Глушкова Г. М. Структурно-семантичні типи сурядності: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 1998. 184 с.

Головаха 2008: Головаха Є. Соціальні зміни в Україні 1992–2008: висновки. *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2008. С. 642.

Головин, Кобрин 1987: Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. Москва: Высшая школа, 1987. 104 с.

Головина 2004: Головина Н. П. Формирование дискурсивной компетенции у учащихся старших классов в процессе обучения репродукции и продукции иноязычных письменных текстов (школа с углубленным изучением английского языка): автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02 / Российский гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. Санкт-Петербург, 2004. 27 с.

Голубовська 2003: Голубовська І. О. Метафорико-символічні іпостасі зоонімів у рамках фрагмента мовної картини світу «царство тварин». *Мовознавство*. 2003. № 6. С. 61–68.

Гончарова 1996: Гончарова Т. І. Універсальність і специфіка мовних зооморфних картин світу: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Харківський державний університет. Харків, 1996. 22 с.

Городенська 1983: Городенська К. Г. Явища синтаксичної деривації. *Семантико-синтаксична структура речення*. Київ, 1983. С. 152–212.

Городенська 1998: Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису. *Мовознавство*. 1998. №3. С. 27–34.

Городенська 2007: Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: сполучники. Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. 340 с.

Городенська 2010: Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови: монографія. Київ: Інститут української мови; Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.

Городенська 2017: Городенська К. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. 2017. Вип. 3. С. 17–21.

Грамматика современного русского литературного языка 1970: Грамматика современного русского литературного языка. Москва: Наука, 1970. 767 с.

Греб 2007: Греб М. М. Семантико-граматичні чинники формування зіставного відношення у складних конструкціях сучасної української мови: монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. 188 с.

Греб 2008: Греб М. М. Функціонування зіставних конструкцій ускладненої семантики в сучасній українській мові. Наукові записки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. С. 14–17.

Грищенко 1969: Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові: монографія. Київ: Наук. думка, 1969. 155 с.

Губерський 2002: Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість. Київ: Атлант ЮЕмСі, 2002. 577 с.

Гуйванюк 2010: Гуйванюк Н. Переповідні конструкції у художніх творах та літературно-критичних працях Івана Франка. *Іван Франко: дух, наука, думка, воля*: матеріали Міжнар. наук. конг., присвяч. 150-річчю від дня народж. І. Франка (м. Львів, 27 вер. – 1 жовт. 2006 р.). Львів, 2010. Т. 2. С. 402–414.

Гумбольдт 1985: Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва: Прогресс, 1985. 452 с.

Гумецька 1958: Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. Київ: АН УРСР, 1958. 298 с.

Гутман, Черемисина 1970: Гутман Е. А., Черемисина М. И. Названия животных в составе сравнений (на материале русского и французского языков). *Вопросы языка и литературы*. Новосибирск, 1970. Вып. 4. С. 253–266.

Дворецкий 1976: Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Москва: Русский язык, 1976. 1096 с.

Дейк 1989: Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация: пер. с англ. / сост. В. В. Петрова; под ред. В. И. Герасимова. Москва: Прогресс, 1989. 312 с.

Демьянков 1986: Демьянков В. З. «Теория речевых актов» в контексте современной зарубежной лингвистической литературы. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, 1986. Вып. 17. С. 223–235.

Дидик-Меуш 2001: Дидик-Меуш Г. М. Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI-XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2001. 19 с.

Добронравова 2008: Добронравова І.С., Сидоренко Л.І. Філософія та методологія науки: підручник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 223 с.

Дорошенко 1980: Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків: Вид-во при ХДУ видавничого об'єднання «Вища школа», 1980. 150 с.

Дорошенко 1985: Дорошенко С. І. Граматична стилістика української мови: посіб. Київ: Рад. школа, 1985. 200 с.

Дубова 2002: Дубова О. А. Морфологічний синтетизм та аналітизм у парадигмі ступенів порівняння. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. Вип. 6. С. 132–138.

Дудик 2010: Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 380 с.

Етимологічний словник української мови 1982: Етимологічний словник української мови / упорядкув. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 1. 631 с.

Етимологічний словник української мови, 1985: Етимологічний словник української мови / упорядкув. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 2. 571 с.

Євтух 1997: Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. Київ: «Фенікс», 1997. 216 с.

Життя – не просто існування 2003: Життя – не просто існування: Листування Олекси Горбача (1956–1996) / редкол.: А.-Г. Горбач, У. Єдлінська, М. Чікало. Львів, 2003. 940 с.

Жовтобрюх, Кулик 1961: Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Радянська школа, 1961. Ч. 1. 408 с.

Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.

Загнітко 2008: Загнітко А. П., Кудрейко І. О. Білінгвізм і мовна компетенція. *Компетентнісно-орієнтована освіта: досвід, проблеми, перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (5–6 лист. 2008 р.). Т.1. Київ – Донецьк: «Каштан», 2008. С. 60–70.

Загнітко, Вінтонів, Сегін 2011: Загнітко А. П., Вінтонів М. О., Сегін Л. В. Український синтаксис: навчально-практичний комплекс: [в 2 ч.]. 2-ге вид., доповн. Донецьк–Слов'янськ: ДонНУ, 2011. 652 с.

Загревський 1999: Загревський Є.І. Безсполучникові складні речення з пояснювальним компонентом у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. Наук: 10.02.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. Харків, 1999. 20 с.

Загревський 1997: Загревський Є.І. Зміст терміна «пояснення» як виду синтаксичного відношення. *Лінгвістичні дослідження. Науковий вісник*. Харків: ХДПУ, 1997. Вип. 4. С. 148–148.

Закон України 1993: Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 року № 3792-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12> (дата звернення: 24.06.2020).

Звегинцев 1976: Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1976. 307 с.

Здіорук 2012: Здіорук С. І. Культурна політика України: національна модель у європейському контексті. Київ: НІСД. 2012. 64 с.

Зелінська 2003: Зелінська Н. В. Поетика приголошеного слова (Українська наукова література XIX–XX ст.): монографія. Львів: Світ, 2003. 352 с.

Злобіна 1996: Злобіна О. Г. Особистість сьогодні: адаптація до соціальної нестабільності. Київ: Ін-т соціології НАН України, 1996. 100 с.

Золотова 1982: Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. Москва: Наука, 1982. 368 с.

Зубрилина, Мейеров 1987: Зубрилина Л. Н., Мейеров В. Ф. Предложения с прямой речью. Иркутск: Изд-во Иркутского университета, 1987. 136 с.

Иванушкина 1973: Иванушкина Г. Ф. Бессоюзные сложные пояснительные предложения в современном русском литературном языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Москва, 1973. 23 с.

Иванова 2001: Иванова Н. Д. Зооніми як фрагмент мовної картини світу українців і болгар. *Науковий вісник Ізмаїльського держ. пед. ун-ту. Серія: Історичні науки. Педагогічні науки. Філологічні науки.* 2001. № 11. С. 88–92.

Иванович 2004: Иванович М. Форма прямого додатка в заперечних конструкціях в українській і сербській мовах. *Проблеми слов'янознавства.* 2004. Вип. 54. С. 113–121.

Історична граматики української мови 1962: Історична граматики української мови / О. П. Безпалько та ін. Київ: Рад. школа, 1962. 510 с.

Іщенко 2002: Іщенко В. Л. Англійський багатоконпонентний економічний термін (парадигматичний та синтагматичний аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2002. 18 с.

Кадочнікова 2011: Кадочнікова О. Засоби зв'язку складників поліпредикативних сполучникових одиниць з пояснювальними відношеннями. *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць / відп. ред. Г. І. Мартинова.* Черкаси: [б.в.], 2011. С. 12–13.

Казанцева 2014: Казанцева Л. І. Теоретичні і методичні засади навчання дітей старшого дошкільного віку української мови в полікультурному просторі: монографія. Донецьк: ЛАНДОН-XXI. 2014. 449 с.

Калюжна 2012: Калюжна Н. С. Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи в умовах вищих навчальних закладів. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди.* 2012. № 28. С. 125–129.

Капська 1970: Капська А. Й. З історії народних назв квітів. *Українська мова.* 1970. №2. С. 82–83.

Капська 1970: Капська А. Й. Словосполучення як джерело поповнення народних назв квітів. *Питання мовної культури.* Київ, 1970. С. 69–72.

Караман 2000: Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії: навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти. Київ: Ленвіт, 2000. 272 с.

Каранська 1995: Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови: навч. посіб. Київ: Либідь, 1995. 312 с.

Каранська 1995: Каранська М. У. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / ред. М. С. Тимошик. Київ, 1995. 312 с.

Карасик 2002: Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.

Кашкин 2000: Кашкин В. Б. Введение в теорию коммуникации: учеб. пособ. Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. 175 с.

Кдирова 2021: Кдирова І. О. Культурно-мистецька діяльність етнічних спільнот Києва кінця ХХ – початку ХХІ століття: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 26.00.01 / Київ. націон. універ. культ. і мист. Київ, 2021. 39 с.

Кирпичникова 1956: Кирпичникова Н. В. Бессоюзные сложные предложения, в которых вторая часть поясняет одно из слов первой части. *Русский язык в школе*. 1956. № 5. С. 30–35.

Кирпичникова 1970: Кирпичникова Н. В. О синтаксическом термине пояснение. *Исследование по современному русскому языку* / под ред. Т. М. Ломтева. Москва: Изд. Моск. ун-та, 1970. С. 96–112.

Коваль 1969: Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української мови: Структура наукового тексту. Київ: Вища шк., 1969. 307 с.

Ковтун 2016: Ковтун О. В. Особливості експлікації приєднувального семантико-синтаксичного відношення аналітичними сполучними комплексами (на матеріалі української мови). *Одеський лінгвістичний вісник*. 2016. Вип. 7. С. 152–156.

Козловець 2009: Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

Колібаба 2014: Колібаба Л. Варіантність відмінкових закінчень іменників на тлі морфологічних норм української літературної мови кінця ХХ – початку ХХІ сторіч. *Українська мова*. 2014. № 1. С. 86–95.

Колібаба 2015: Колібаба Л. Актуалізація відмінкових форм як одна з новітніх тенденцій розвитку граматичного ладу української літературної мови кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Тенденції розвитку української лексики та граматики*. Ч. II / за ред. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк. Варшава – Івано-Франківськ, 2015. С. 315–329.

Коломієць 1979: Коломієць В. Т. Семантична мотивація українських назв рослин. *Мовознавство*. 1979. №4. С. 20–25.

Колосова, Черемисина 1987: Колосова Т. А., Черемисина М. И. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск: Наука, 1987. 196 с.

Колосова, Черемисина 1989: Колосова Т. А., Черемисина М. И. Заметки по понятиям «сочинение» и «подчинение» в их соотношении друг с другом. *Синтаксические отношения в сложном предложении*: сб. науч. трудов. Калинин: КГУ, 1989. С. 28–39.

Колток 2009: Колток Л. Б. Педагогічний дискурс як засіб інтенсифікації навчально-виховного процесу в сучасній вищій школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2009. 22 с.

Колшанский 1984: Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. Москва: Наука, 1984. 175 с.

Комаровська 2005: Комаровська А. М. Чеська ботанічна номенклатура в аспекті питомих та запозичених назв: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2005. 20 с.

Конверський 2010: Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. Київ: «Центр учбової літератури», 2010. 352 с.

Кормановская 1989: Кормановская Т. И. Сочинение и подчинение в свете коммуникативного подхода. *Филологические науки*. 1989. № 3. С. 52–58.

Корольов 2011: Корольов І. Р. Типологія дискурсу в сучасній лінгвістиці. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*: зб. наук. праць. Вип. 15. Київ, 2011. С. 109–119.

Корольова 2002: Корольова А. В. Типологія наративних кодів інтимізації в художньому тексті: монографія. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2002. 267 с.

Коростіль 2020: Коростіль Л. А. Покоління Z: пошук способів педагогічної взаємодії. Soft skills та їхній розвиток. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5229 (дата звернення: 12.05.2021).

Костюк 2012: Костюк Л. Етнічна ментальність українців: соціокультурна традиція та проблеми ідентичності. *Наукові записки. Серія: Філософія*. 2012. Вип. 10. С. 113–120.

Коцюбовська 2002: Коцюбовська Г. А. Приєднувальні конструкції: функціонально-текстовий аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетровський нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2002. 188 с.

Кочерган 2003: Кочерган М. П. Стан і перспективи сучасного мовознавства. *Вісник Київ. лінгв. ун-ту*. 2003. Т. 6. №1. С. 5–18.

Краткая русская грамматика 1989: Краткая русская грамматика / Белоусов В. Н., Ковтунова Н. Н. и др.; под ред. Шведовой Н. Ю. и Лопатина В. В. Москва: Русский язык, 1989. 639 с.

Кривенко 2003: Кривенко Г. Л. Вторинна номінація: об'єктивне і суб'єктивне. *Мова і культура*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003. Вип. 6. Т. 1: Філософія мови і культури. С. 270–276.

Кривенко 2005: Кривенко Г. Л. Зоосемізми як засіб відображення зооморфної картини світу в англійській та українській мовах. *Проблеми зіставної семантики*: зб. наук. статей. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2005. Вип. 7. С. 209–214.

Кривенко 2006: Кривенко Г. Л. Зоосемізми в англійській та українській мовах: семантико-когнітивний і функціонально-прагматичний аспекти: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Київський нац. лінгв. ун-т. Київ, 2006. 230 с.

Крижко 2019: Крижко О. А. Невмотивовані зооніми як складові елементи наївної картини світу. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки» Мовознавство*. 2019. № 11. С. 72–76.

Крижко 2019: Крижко О. А. Семасіологічний та ономасіологічний підходи до вивчення термінів-зоонімів. *Науковий вісник Херсонського університету. Серія «Лінгвістика»*. Херсон, 2019, № 37. С. 84–89.

Крушельницька 2009: Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ: Кондор, 2009. 206 с.

Крымский 1907: Крымский А. Украинская грамматика. Москва: [б.в.], 1907. Т.1. 545 с.

Кубрякова 2000: Кубрякова Е. С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике. *Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты*: сб. обзоров РАН ИНИОН. Москва: Институт научной информации по общественным наукам РАН, 2000. С. 7–25.

Кубрякова 2004: Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.

Куварова 2011: Куварова Е. К. Проблема лингвистической маркировки письма как послания и документа. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство*. 2011. Т. 19, вип. 17(1). С. 80-87. URL: http://movoznavstvo.com.ua/download/pdf/2011_1/article/15.pdf (дата звернення: 29.06.2021).

Курило 2004: Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 303 с.

Куцак 2003: Куцак Г. М. Основні ступені вияву омонімії іменникових словотворчих суфіксів. *Нова філологія*. 2003. №1 (16). Запоріжжя: ЗДУ, 2003. С. 118–123.

Кучеренко 2000: Кучеренко О. И. Чему обучать: тексту или дискурсу. *Новые технологии коммуникативного обучения иностранному языку*: сб. науч. тр. Москва, 2000. Вып. 449. С. 84–89.

Кучеренко 2020: Кучеренко І. Формування дискурсивного мовлення особистості засобами технології розвитку критичного мислення. *Українська мова і література в школах України*. 2020. № 1–2. С. 4–12.

Кучерук 2010: Кучерук О. Методи навчання мови в українському педагогічному дискурсі. *Вісник Львівського університету, Серія «філологічна»*, 2010. Вип. 50, С. 246–253.

Кучерява 2004: Кучерява О. Місце дискурсивних умінь у забезпеченні комунікативно-діяльнісного навчання рідної мови. *Вісник Львівського університету. Серія: філологічна*. 2004. Вип. 34. Ч. 2. С. 461–465.

Кучерява 2010: Кучерява О. Система роботи з формування дискурсивної компетенції у сфері писемної комунікації. *Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна»*, 2010. Вип. 50. С. 254–261.

Левкин www.levking.ru/amur.htm: Левкин Г. Сколько имен у Амура? URL: www.levking.ru/amur.htm (дата звернення: 24.06.2021).

Лексичні та синтаксичні особливості наукового стилю 2013: Лексичні та синтаксичні особливості наукового стилю української мови: кол. монографія / за заг. ред. С. М. Руденко. Харків: ХДУХТ, 2013. 192 с.

Лемов 2000: Лемов А. В. Система, структура и функционирование научного термина. Саранск: Издательство Мордовского ун-та, 2000. 192 с.

Лотман 2000: Лотман Ю. М. Проблема «обучения культуре» как типологическая характеристика. Семиосфера. Культура и взрыв. *Внутри мыслящих миров*. Санкт-Петербург, 2000. С. 417–425.

Лялька 2009: Лялька О. Труднощі вивчення відмінкових форм у системі функціональної граматики української мови. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2009. Вип. 4. С. 191–198.

Ляпон 1986: Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст. К типологии внутритекстовых отношений. Москва: Наука, 1986. 200 с.

Мазоха 2007: Мазоха Г. С. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярю другої половини ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 38 с.

Макаров 2003: Макаров М. Л. Основы теории дискурса. Москва: Гнозис, 2003. 280 с.

Малёнова 2006: Малёнова Е. Д. Наивная картина мира и ее отражение в английской медицинской терминологии в социолингвистическом освещении: автореф.

дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Омський гос. технічний університет. Омск, 2006. 22 с.

Маркова 1990: Маркова А. К. Психологічний аналіз професійної компетентності учителя. *Педагогіка*. 1990. № 8. С. 82–88.

Марчук 2007: Марчук Ю. Н. Комп'ютерна лінгвістика. Москва: Изд-во АСТ, 2007. 317 с.

Матвеева 1984: Матвеева Т. Е. Актуалізація прагматического аспекта научного тексту. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1984. 132 с.

Матвієнко 1930: Матвієнко О. Назовна та родова форма знахідного відмінка. *Збірник державних центральних курсів українознавства*. Харків, 1930. Вип. 3. С. 43–56.

Матезиус 1967: Матезиус В. О. О так называемом актуальном членении предложения. *Пражский лингвистический кружок*. Москва: Наука, 1967. С. 239–245.

Медведев 1951: Медведев Ф. П. Сучасна українська літературна мова. Нариси з граматики. Харків, 1951. 200 с.

Михайлова 2010: Михайлова М. Мультикультуралізм і проблема толерантності у поліетнічному соціокультурному просторі. *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка*, 2010. Вип. 54. С. 32–36.

Мірченко 2004: Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. Вид. 2-ге, переробл. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. 393 с.

Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах 1987: Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах / под ред. А. Е. Кибрика и А. С. Нариньяни; С предисловием А. П. Ершова. Москва: Наука. 1987. 280 с.

Мотрук 2013: Мотрук Р. В. Етнокультурні чинники професійного самовизначення особистості: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.07 / Держ. вищ. навч. закл. «Прикарпатський націон. універ. ім. В. Стефаника». Івано-Франківськ, 2013. 232 с.

Музафарова 1979: Музафарова А. К. Пояснительные отношения в конструкциях с временными определителями, выраженными словоформами с темпоральным значением и придаточными времени. *Сложное предложение* / под ред. Г.П. Уханова. Киев: КГУ, 1979. С. 70–78.

Наконечний 1928: Наконечний М. Ф. Українська мова. Програма-конспект з додатком про новий правопис український. Харків: Кооп. вид-во Рух, 1928. 240 с.

Непийвода 1997: Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1997. 303 с.

Непийвода 1997: Непийвода Н. Ф. Науковий стиль як нейролінгвістичний код. *Мовознавство*. Київ, 1997. № 2–3. С. 39–44.

Никульшина 2014: Никульшина Н. Л., Мордовина Т. В. Аспекти обучения иноязычной научной письменной речи в высшей школе: монография. Тамбов: Изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2014. 160 с.

Нікітіна 2015: Нікітіна А. Одиниці педагогічного дискурсу вчителя-словесника як лінгводидактичні поняття. *Філологічний часопис*: Старобільськ, 2015. Вип. 1. С. 182–191.

Ніколаєва 2003: Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / науков. ред. укр. вид., доктор пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва. Київ: Ленвіт, 2003. 273 с.

Німчук 1984: Німчук В. В. До питання про афіксальний словотвір. *Мовознавство*. 1984. № 6. С. 26–32.

Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи 2016: Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 24.06.2021).

Новікова 2020: Новікова О. О. Функційні вияви конкретизувальних конструкцій на рівні простого ускладненого речення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Германістика та міжкультурна комунікація*. 2020. Вип. 1. С. 227–233.

Новікова 2021: Новікова О. О. Просте ускладнене речення в сучасній українській літературній мові: структура, семантика: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Волин. націон. універ. ім. Лесі Українки. Луцьк, 2021. С. 5–6.

Овсяннико-Куликовській 1912: Овсяннико-Куликовській Д. Н. Синтаксисъ русскаго языка. Санкт-Петербург: Изд-во И. Л. Овсяннико-Куликовской, 1912. 322 с.

Огієнко 2011: Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова / упоряд., авт. передмови та коментарі М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2011. 356 с.

Ожоган 2010: Ожоган В. М. Синтаксис української мови: навч. посіб. Київ: Освіта України, 2010. 332 с.

Ойце 1965: Ойце И. М. Сложные предложения с пояснением в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01. Москва, 1965. 18 с.

Олійник 2008: Олійник І. В. До проблеми мотивованості терміна (на матеріалі англо-французьких відповідностей термінології телекомунікацій). *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного університету. Linguae-VIII. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. Філологія. Педагогіка. Психологія*. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2008. Вип. 6. С. 115–118.

Олійник 2010: Олійник Е. В. Семантика та прагматика з'ясувальних складнопідрядних речень: монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2010. 136 с.

Олійник 2020: Олійник Е. В. З'ясувальні складнопідрядні речення як засіб уведення чужого мовлення в науковому дискурсі. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць Харківського національного університету ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2020. Вип. 53. С. 94–104.

Олійник 2021: Олійник Е. В. Особливості з'ясувальних конструкцій у науковому дискурсі. *Nowoczesna nauka: teoria i praktyka: mater. V Międz. Konf. Nauk.-Prakt.* (Poznań, 20 marca 2021 r.). Poznań: Nowa nauka, 2021. S. 38–39.

Олянич 2004: Олянич А. В. Презентационная теория дискурса: монографія. Волгоград: Парадигма, 2004. 507 с.

Онуфрієнко 1999: Онуфрієнко Г. С. Фахова термінологія як національна лінгвомодель системи фахових понять у науковому інформаційному просторі (на матеріалі джерел української правничої термінографії). *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 1999. № 2. С. 235–253.

Остин 1986: Остин Дж. Слово как действие. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, 1986. Вып. 17. С. 22–130.

Павлик 2018: Павлик Н. В. Типологія дискурсивних одиниць українського епістолярію. *Science and Education a New Dimension. Philology*, VI (44), Issue: 151. 2018. С. 45–49.

Павлик 2021: Павлик Н. Науково-епістолярний текст в аспекті комунікативно-прагматичного аналізу дискурсу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*: науковий журнал. Серія: Філологія. Журналістика. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Том 32 (71) № 4 Частина 1. С. 38–44.

Павловский 1818: Павловский А. Грамматика малороссийскаго нарѣчя. Санкт-Петербург: Типография В. Плавильщикова, 1818. 115 с.

Палеха 2013: Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Основи науково-дослідної роботи: навч. посіб. Київ: Ліра-К, 2013. 336 с.

Панько, Кочан, Мацюк 1994: Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. Львів: Світ, 1994. 214 с.

Парий 1988: Парий А. В. Фразеологические единицы с анимальным компонентом в современном немецком языке (к проблеме природы коннотативных признаков и их роли в формировании фразеологического значения): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Киевский государственный педагогический институт иностранных языков. Киев, 1987. 17 с.

Пелагеша 2009: Пелагеша Н. Трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. Київ, 2009. 20 с.

Пентиліук 1994: Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика: пробний підруч. для гімназій гуманіт. профілю. Київ: Вежа, 1994. 240 с.

Пентиліук, Горошкіна, Мордовцева 2015: Словник-довідник з української лінгводидактики: навчальний посіб. / кол. авт. за ред. М. І. Пентиліук; М. І. Пентиліук, О. М. Горошкіна, Н. В. Мордовцева та ін. Київ: Ленвіт, 2015. 320 с.

Пешковский 1956: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е. Москва: Гос. уч. пед. изд-во Мин. Просв. РСФСР, 1956. 514 с.

Пещак 1994: Пещак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту. Київ: Видавництво «Українознавство», 1994. 272 с.

Пилинський 1976: Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наук. думка, 1976. 208 с.

Піонтковська 2017: Піонтковська Д. В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.07 / Кам.-Поділ. націон. універ. ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017. 195 с.

Покусаєнко 1962: Покусаєнко В. К. Синтаксические связи придаточной связи сложноподчиненного предложения. *Русский язык в школе*. 1962. № 1. С. 22–27.

Поліщук 2017: Поліщук Р. М. Культурна ідентичність як субстанційний чинник формування світогляду українського народу в епоху глобалізації: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Львів. націон. універ. ім. І. Франка. Львів, 2017. 215 с.

Поміркована 1999: Поміркована Н. І. Стійкі порівняння як відображення фонових знань про зоометафори української та французької мов. *Проблеми зіставної семантики*: зб. наук. ст. Київ: Вид. центр КНЛУ, 1999. Вип. 7. С. 214–219.

Поміркована 2004: Поміркована Н. І. Контрастивна фразеологія як сфера максимального вияву етномовної специфіки фразеологізмів. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*: зб. наукових праць. Київ: Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2004. Вип. 4. С. 189–195.

Пономарів 2000: Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови: підруч. 3-тє вид., перероб. і доповн. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. 248 с.

- Пономарів 2000*: Пономарів О. Засвоїти норми, а не творити свої. *Політика і час*. 2000. № 3–4. С. 96–101.
- Поспелов 1950*: Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. *Вопросы синтаксиса современного русского языка*. Москва: Учпедгиз, 1950. С. 338–354.
- Поставний 1974*: Поставний В. В. Морфологічні варіанти іменників. *Українська мова і література в школі*. 1974. № 8. С. 35–44.
- Потапенко, Кожуховська 2005*: Потапенко О. І., Кожуховська Л. П. та ін. Лінгводидактика (курс лекцій). Київ, 2005. 487 с.
- Потапенко, Потапенко, Кожуховська 2006*: Методика навчання української мови в ДВНЗ та середніх освітніх закладах. Кредитно-модульний курс / О. І. Потапенко, Г. І. Потапенко, Л. П. Кожуховська та ін. За заг. ред. О. І. Потапенка. Київ, 2006. 621 с.
- Почепцов 1996*: Почепцов О. Г. Языковая ментальность: способ представления мира. *Вопросы языкознания*. № 6. 1996. С. 118–119.
- Почепцов 1999*: Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. Київ: Видавничий центр «Київський університет», 1999. 308 с.
- Почепцов 2001*: Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Москва: Рефл-бук, Київ: Ваклер. 2001. 656 с.
- Приходько 2002*: Приходько А. М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові: монографія. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. 292 с.
- Прияткина 1956*: Прияткина А. Ф. Конструкции с пояснительными союзами (К вопросу о пояснительной связи). *Русский язык в школе*. 1956. № 5. С. 19–24.
- Прияткина 1990*: Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. Москва, 1990. 176 с.
- Радзієвська 1998*: Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації. Київ: Вид-во НАН України, 1998. 194 с.
- Радзієвська 2010*: Радзієвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – Соціум – Культура – Мовна особистість. Київ: ДП «Інформативно-аналітичне агентство», 2010. 491 с.
- Рубенштейн 1958*: Рубенштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. Москва: АН СССР, 1958. 148 с.
- Руденко 2013*: Руденко С. М., Покровська О. А., Сапожнікова Л. Я., Арделян М. В. Лексичні та синтаксичні особливості наукового стилю української мови: колект. монографія / за наук. ред. С. М. Руденко. Харків: ХДУХТ, 2013. 192 с.
- Руденко 2020*: Руденко Т. Магія простої картки. Картки як інструмент для формування й розвитку в сучасного покоління soft skills – «м'яких навичок». *Українська мова і література в школах України*. 2020. № 10. С. 14–18.
- Русская грамматика 1979*: Русская грамматика / И. В. Барнстова, Е. Беличкова-Кржижкова, О. Лешка и др. Прага, АCADE-MIA, 1979. Т. 2. С. 665–1093.
- Русская грамматика 1980*: Русская грамматика / гл. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1980. Т. 2: Синтаксис. 709 с.
- Русская грамматика 1980*: Русская грамматика. В 2-х т. / А. Брызгунова, К. В. Бабучан, В. А. Ицкович и др. Т. 2. Синтаксис. Москва: Наука, 1980. 709 с.

Севрюгина 2015: Севрюгина Е. В. Отличие семантики присоединения от семантики других типов синтаксической связи. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2015. №7 (49), Ч. 1. С. 158–160.

Седов 2004: Седов К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. Москва: Лабиринт, 2004. 317 с.

Селіванова 2008: Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля-К. 2008. 712 с.

Селігей 2012: Селігей П. О. Науковець і його мова. *Українська мова*. 2012. № 4. С. 18–28.

Селігей 2016: Селігей П. О. Український науковий текст: проблеми комунікативної повноцінності та стильової досконалості: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. мови. Київ, 2016. 36 с.

Селігей 2016: Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 627 с.

Семенов 2010: Семенов О. М. Культура наукової української мови: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 216 с.

Семенюк 2007: Семенюк С. П. Формування словотвірної підсистеми фемінітивів до чоловічих особових назв за соціальним станом у новій українській мові. *Українська мова*. 2007. №4. С. 65–75.

Серажим 1998: Серажим К. С. Текстологія: елементи тексту й апарат видання. Київ: Київський ун-т, 1998. 72 с.

Серажим 2002: Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектура, варіативність (на матеріалі сучасної газетної публіцистики). Київ: Вид-во НАН України, 2002. 392 с.

Сергеева 2002: Сергеева, О. А. Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем. *Общественные науки и современность*. 2002. № 5. С. 104.

Серль 1986: Серль Дж. Класификация иллокутивных актов. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, 1986. Вып. 17. С. 170–194.

Серль 1986: Серль Дж. Косвенные речевые акты. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 17. Москва: Прогресс, 1986. С. 195–222.

Симоненко 1991: Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. Київ: Наукова думка, 1991. 152 с.

Симоненко 2005: Симоненко Т. Базова система вправ у роботі над розвитком професійно-комунікативних умінь студентів філологів. *Українська мова і література в школі*. 2005. № 7. С. 40–43.

Симоненко 2006: Симоненко Л. О. Біологічна термінологія: формування і функціонування / Інститут української мови НАН України, Уманський педуніверситет ім. П. Г. Тичини. Умань: Софія, 2006. 103 с.

Синявський 1930: Синявський О. Найголовніші правила української мови. (За новим правописом). Харків; Київ: Держ. вид-во України, 1930. Вип. 3. 62 с.

Синявський 1931: Синявський О. Норми української літературної мови. Харків; Київ, 1931. 367 с.

Скопюк 1997: Скопюк Т. Г. Термін у семантичній структурі англомовного наукового тексту (на матеріалі текстів з обчислювальної техніки): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1997. 20 с.

Скороходько 2006: Скороходько Е. Ф. Термін у науковому тексті (до створення терміноцентричної теорії наукового дискурсу). Київ: Логос, 2006. 100 с.

Скुरатівський 2005: Скुरатівський Л. До питання про значення поняття «мовленнєвий розвиток» та інші близькі за змістом поняття. *Українська мова і література в школі*. 2005. №3. С. 2–4.

Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. Київ: Вища школа, 1994. 670 с.

Словник труднощів української мови 1989: Словник труднощів української мови / Гринчишин Д. Г. та ін.; за ред. С. Я. Ермоленко. Київ: Рад. шк., 1989. 336 с.

Словник української мови 1970–1980: Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980.

Современный русский язык 1989: Современный русский язык: учеб. для філол. спец. ун-тов / под ред. В. А. Белошапковой. Москва, 1989. 800 с.

Спільник 2004а: Спільник Т. М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2004. 19 с.

Спільник 2004б: Спільник Т. М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2004. 177 с.

Спільник 2013: Спільник Т. М. Особливості лексико-семантичного наповнення частин складного речення як чинник формування градаційного відношення. *Мова і культура*. 2013. Вип. 16, Т. 4. С. 156–162.

Степико 2011: Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.

Стиль і час 1983: Стиль і час: Хрестоматія. Київ: Наук. думка, 1983. 249 с.

Стросон 1986: Стросон Р. Интенция и конвенция в речевых актах. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, 1986. Вып. 17. С. 131–150.

Струганець 2002: Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. Тернопіль: Астон, 2002. 352 с.

Сучасна українська літературна мова 1973: Сучасна українська літературна мова: Стилістика / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1973. 588 с.

Сучасна українська літературна мова: Морфологія 1969: Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. 583 с.

Сучасна українська літературна мова: синтаксис 1972: Сучасна українська літературна мова: синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1972. 516 с.

Сучасна українська мова. Синтаксис 2013: Сучасна українська мова. Синтаксис: підручник / за ред. А. К. Мойсієнка. Київ: Знання, 2013. 238 с.

Тараненко 2005: Тараненко О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 85–103.

Тараненко 2006: Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах іменних граматичних категорій). *Мовознавство*. 2006. № 1. С. 44–61.

Терещенко 2017: Терещенко В. М. Місце конструкцій із пояснювальним відношенням у класифікаціях складного сполучникового речення. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. праць. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2017. Вип. 45. С. 103–108.

Терещенко 2019: Терещенко В. М., Панченков А. О. Навчально-методичний посіб.: Методика реалізації Українського правопису в новій редакції у закладах загальної середньої освіти. Харків: Соняшник, 2019. 256 с.

Тимошенко 1972: Тимошенко П. Д. Фонетичні і морфологічні особливості стилевих різновидів української літературної мови. *Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики*. Київ: Наук. думка, 1972. С. 70–87.

Тимченко 1913: Тимченко Е. К. Функции генетива в южнорусской языковой области. Варшава: Варш. учеб. окр., 1913. 278 с.

Тимченко 1917: Тимченко Е. К. Українська граматики. Київ: Вид-во Товариства «Час», 1917. 168 с.

Титар 2012: Титар О. Глобалізація і українські культурні ідентичності: глобальний диктат візуального. *Гуманітарний часопис*. 2012. № 3. С. 64–70.

Тищенко 2011: Тищенко О. Мова інтернет-спілкування: стиль, норма, освіта. *Дивослово*. 2011. № 12. С. 35–39.

Ткачук 2002: Ткачук О. Наратологічний словник. Тернопіль: Астон, 2002. 173 с.

Ткачук 2009: Ткачук Т. П. Функціонально-семантична категорія допустовості в сучасній українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2009. 240 с.

Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду 2005: Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / упоряд.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька; за ред. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.

Українська мова. Енциклопедія 2000: Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Укр. енцикл., 2000. 752 с.

Українська мова. Енциклопедія 2004: Українська мова: енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид, випр. і доп. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

Український правопис (новий): офіційний текст 2019: Український правопис (новий): офіційний текст. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2019. 284 с.

Фаріон 2013: Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей): монографія. Вид. 3-тє, доп. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 332 с.

Фаріон 2003: Фаріон І. Мова як духовно-національний феномен. *Урок української: науково-публіцистичний журнал-дайджест*. 2003. № 5/6. С. 51–53.

ФЕС 2002: Філософський енциклопедичний словник / за заг. ред. В. І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 743 с.

Фесенко 2008: Фесенко О. П. Эпистолярный: жанр, стиль, дискурс. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/epistolynaryy-zhanr-stil-diskurs> (дата звернення: 29.06.2021).

Фещенко 1972: Фещенко М. М. Словотворча будова українських назв лікарських рослин. *Мовознавство*. 1972. № 6. С. 80–87.

Формановская 1966: Формановская Н. И. Современный русский язык. Сложноподчиненные предложения. Учебно-методическое пособ. Москва, 1966. 76 с.

Христіанінова 2009: Христіанінова Р. Складнопідрядне речення в системі складного речення сучасної української мови. *Наук. вісник Чернівець. нац. ун-ту*: зб. наук. праць. / наук. ред. Б. І. Бунчук. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2009. С. 475–477.

Христіанінова 2015: Христіанінова Р. О. Способи оформлення незалежної предикації в сучасній українській мові. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*: зб. наук. праць. Одеса, 2015. Вип. 15, Т. 1. С. 79–83.

Христіанінова 2016: Христіанінова Р. О. Співвідношення змістів предикативних частин у складносурядних реченнях. *Мовознавчий вісник*: зб. наук. праць / відп. ред. Г. І. Мартинова. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2016. Вип. 21. С. 118–126.

Четвертак 2016: Четвертак С. О. Вербалізація національної ідентичності США в англомовному політичному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 / Запоріж. націон. універ. Запоріжжя, 2016. 237 с.

Чумаков 1975: Чумаков Г. Синтаксис конструкций с чужой речью. Киев: «Вища школа», 1975. 220 с.

Шатілова 2011: Шатілова О. С. Проблема створення класифікації спонукальних конструкцій в українській мові (на матеріалі публіцистичних текстів початку XXI століття). URL: http://movoznavstvo.com.ua/download/pdf/2011_1/article... (дата звернення: 29.06.2021).

Шевченко 2006: Шевченко І. С. Дискурс когнітивно-комунікативна парадигма лінгвістики. *Мова. Людина. Світ. До 70-річчя проф. М. Кочергана*: зб. наук. ст. / відп. ред. Тараненко У. О. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2006. С. 148–156.

Шейко 2011: Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручн. Київ: Знання, 2011. 310 с.

Шинкарук 1998: Шинкарук В. Д. Співвідношення диктуму і модусу у структурі речення. *Мовознавство*. 1998. № 6. С. 46–52.

Шмид 2003: Шмид В. Нарратология. Москва: Языки славянской культуры, 2003. 312 с.

Шувалова 1984: Шувалова С. А. О соотносении смысловых отношений и союзных средств в сложносочиненном предложении. *Сложное предложение в конструктивно-семантическом аспекту*: сб. научных трудов. Калинин: ГГУ, 1984. С. 44–52.

Шульга 2000: Шульга Н. Проекты законов о языках – экспертный анализ. Київ: Віпол, 2000. С. 10–13.

Шульжук 2010: Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2010. 408 с.

Эмбриология krugosvet/article/0/04/1000308.htm?text: Эмбриология. URL: krugosvet/article/0/04/1000308.htm?text. (дата звернення: 24.06.2021)

Юносова 2003: Юносова В. О. Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові. Київ: Знання України, 2003. 126 с.

Юносова 2019: Юносова В. Форми родового та знахідного відмінків іменників у заперечних конструкціях (на матеріалі художньої літератури початку ХХІ сторіччя). *Граматичний простір сучасної лінгвоукраїністики. Катерині Григорівні Городенській / Ін-т укр. мови НАН України; упоряд.: Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С.154–161.

Ющук 2004: Ющук І. П. Українська мова. Київ: Либідь, 2004. 640 с.

Austin 1973: Austin O. L. *How to do things with words.* Oxford UP, New York, 1973. 329 p.

Brown 1987: Brown H. D. *Principles of Language Learning and Teaching.* Eglewood Cliffs: Prentice Hall Regents, 1987. 467 p.

Canale, Swain 1980: Canale M., Swain M. *Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing.* Applied Linguistics, 1980. P. 1–47.

Danes 1971: Danes Fr., Pokus o strukturni analizu slovesnych vyznamu. *Slovo a slovesnost.* 1971. № 3. S. 193–207.

Gordon 1962: Gordon E. I. *Animals as Presented in the Sumerian Proverbs and Fables: A Preliminary Study.* Древний мир. Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. P. 226–249.

Harris 1952: Harris Z. *Discourse Analysis. Language.* 1952. Vol. 28, № 17. P. 1–30.

URL: https://theses.oa.edu.ua/DATA/19/%D0%9C%D0%BE%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA_dis.pdf (дата звернення: 15.03.2021).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Загороднова Вікторія Федорівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови та славістики Бердянського державного педагогічного університету.

Алексєєва Лариса Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови та славістики Бердянського державного педагогічного університету.

Вусик Ганна Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та славістики Бердянського державного педагогічного університету.

Глазова Світлана Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та славістики Бердянського державного педагогічного університету.

Крижко Олена Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та славістики Бердянського державного педагогічного університету.

Ліпич Вікторія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та славістики Бердянського державного педагогічного університету.

Олійник Еліна Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та славістики Бердянського державного педагогічного університету.

Павлик Неля Віленівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та славістики Бердянського державного педагогічного університету.

Рула Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри соціальних комунікацій Бердянського державного педагогічного університету.

Юносова Валентина Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та славістики Бердянського державного педагогічного університету.

Наукове видання

Мовні одиниці в українському науково-педагогічному дискурсі

Колективна монографія

Підписано до друку 30.11.2021. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 9,77.
Наклад 100 прим. Зам. № 262.

Видавець
ТОВ «Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні»
72312, м. Мелітополь, вул. М. Грушевського, 5
тел. 067-70-16-839
www.mmd.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виробників
і розповсюджувачів видавничої продукції
від 26.09.2003 р., серія ДК №1509

Надруковано ПП Скребейко П. В.